

Mazowsze

Jolanta Choińska-Mika

Michał Kulesza

Krzysztof Mika

Wojciech Morawski

Hubert Wajs

Publikacja powstała na zlecenie Samorządu Województwa Mazowieckiego

Samorząd Województwa Mazowieckiego

ul. Jagiellońska 26, 03-719 Warszawa

www.mazovia.pl

e-mail: urzed_marszalkowski@mazovia.pl

tel. +48 22 59 79 100

fax: +48 22 59 79 290

elektroniczna skrzynka podawcza: esp.mazovia.pl

Redaktor prowadzący:

Jolanta Sieradzka-Kasprzak

Korekta tekstów:

Małgorzata Kuśnierz

Grafika:

Ewa Chmielewska

Okladka:

Paweł Dobrzyński

Rysunki:

Wojciech Górski

Przygotowanie map:

Jolanta Sieradzka-Kasprzak

Ewa Chmielewska

Piotr Tarnawski

Hubert Mroczkiewicz

Wydawca:

DAUNPOL Sp. z o.o.

Wydawnictwo Kartograficzne

01-355 Warszawa, ul. S. Konarskiego 3

tel. / fax +48 22 664 37 20

www.daunpol-pilot.com.pl

e-mail: biuro@daunpol-pilot.com.pl

handlowy@daunpol-pilot.com.pl

Zdjęcia:

Archiwum Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego

Starostwa powiatowe w: Białobrzegach, Ciechanowie, Garwolinie, Gostyninie, Grodzisku Mazowieckim, Grójcu, Koźniewcach, Legionowie, Lipsku, Łosicach, Makowie Mazowieckim, Mińsku Mazowieckim, Mławie, Nowym Dworze Mazowieckim, Ostrołęce, Ostrowi Mazowieckiej, Otwocku, Ożarowie Mazowieckim (powiat warszawski zachodni), Piasecznie, Płocku, Płońsku, Pruszkowie, Przasnyszu, Przysusze, Puławsku, Radomiu, Siedlcach, Sierpcu, Sochaczewie, Sokołowie Podlaskim, Szydłowcu, Węgrowie, Wołominie, Wyszkowie, Zwoleń, Żurominie, Żyrardowie

Urzędy gmin: Bielaży, Krasne, Małkinia Górna, Repki, Sterdyń

Urząd Miasta Ostrołęki

Urząd Miejski w Płońsku

Urząd Miasta Płocka

Urząd Miejski w Radomiu

Urząd Miasta Siedlce

Urząd Miejski w Wołominie

Agencja Mienia Wojskowego

Archiwum Daunpol

Archiwum Główne Akt Dawnych

Bernard Gotfryd

Eldan David

Fabijański Paweł

Filharmonia Narodowa w Warszawie

Jagielski J.

Miejskie Przedsiębiorstwo Wodociągów i Kanalizacji w Warszawie

Muzeum Kolejnictwa w Warszawie

Muzeum Narodowe w Warszawie

Muzeum Romantyzmu w Opinogórze (Janusz Królik)

Muzeum Regionalne w Puławsku

Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego im. Stefana Woydy (Piotr Mastalerz)

Świerczynski M.

Teatr Dramatyczny im. Szaniawskiego w Płocku

Towarzystwo Naukowe Płockie

Walkiewicz Władysław

Zagajewski Krzysztof

Żydowski Instytut Historyczny

HERB BELINA: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_COA_Belina.svg, I, Voytek S, CC-BY-SA-2.5-2.0-1.0 (www.creativecommons.org/licenses/by-sa/2.5-2.0-1.0)

HERB GOZDAWA: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_COA_Gozdawa.svg, Tadeusz Gajl, CC-BY-SA-3.0 (www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)

HERB JUNOSZA: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_COA_Junosza.svg, Tadeusz Gajl, CC-BY-SA-3.0 (www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)

HERB NAŁĘCZ: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_COA_Na%C5%82%C4%99cz.svg, Tadeusz Gajl, CC-BY-SA-3.0 (www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)

HERB PRAWDZIC: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_CoA_Prawdzc.png, Steifer, CC-BY-SA-3.0-2.5-2.0-1.0 (www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)

HERB WĄŻ: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:POL_COA_W%C4%85%C5%BC.svg, Tadeusz Gajl, CC-BY-SA-3.0 (www.creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0)

Mapy:

Daunpol Sp. z o.o.

strony: 53, 70, 153, 154, 157, 161, 163, 171, 172, 174, 185 – wykonane na podstawie materiałów Mazowieckiego Biura

Planowania Regionalnego w Warszawie (aktualność map 2010 rok)

Wszystkie prawa zastrzeżone

Niniejsze opracowanie ani żadna jego część nie może być reprodukowana, odtwarzana elektronicznie, fotograficznie lub przechowywana w jakiegokolwiek bazie danych bez pisemnego pozwolenia posiadaczy praw autorskich.

DAUNPOL Sp. z o.o. Warszawa

Warszawa 2011

ISBN 978-83-7475-621-1

Spis treści

Słowo wstępne Marszałka Województwa Mazowieckiego	5
Słowo od Autorów	7
Rozdział 1. Mazowsze – nasze miejsce na ziemi	9
Kilka słów na początek	10
Geografia i środowisko naturalne	13
Ludność i sieć osadnicza	23
Rozdział 2. Dziedzictwo przeszłości	27
Odkrywanie Mazowsza	28
Grody, fortyfikacje i osady	28
Zamki, pałace, dwory	29
Zaścianki szlacheckie	30
Budownictwo wiejskie	34
Zabytki sakralne	35
Nekropolie	40
Ratusze i zabytki miejskie	41
Zabytki techniki, osiedla przyfabryczne, życie podmiejskie	43
Obiekty militarne	47
Żydzi, Niemcy, Rosjanie i inni	48
Muzea	51
Folklor i obyczaje	52
Rozdział 3. Warszawa – stolica Mazowsza, stolica Polski	55
Informacje ogólne	56
Trochę historii, trochę współczesności	57
Rozdział 4. Mazowsze książęce (do lat trzydziestych XVI wieku)	71
Kilka słów tytułem wstępu	72
Ludność mazowiecka i jej struktura	75
Kościół katolicki na Mazowszu	77
Nieco historii	80
Separatyzm czy partykularyzm	82
Inkorporacje	84
Małżeństwa i koligacje polityczne Piastów mazowieckich	85
Instytucje życia publicznego	90
Sądownictwo ziemskie i grodzkie – księgi sądowe	91
Miasta mazowieckie	93
Rozdział 5. Mazowsze w Koronie (XVI–XVIII wiek)	95
Integracja w XVI–XVII wieku. Zagadnienia ustrojowe	97
Miasta mazowieckie w XVI–XVIII wieku	100

Reformacja na Mazowszu	102
Katolickie Mazowsze.....	104
Oświata	105
Cudzoziemcy i przybysze	108
Rozdział 6. Mazowsze pod zaborami	111
W czasach pruskich i austriackich (1795–1806).....	112
Pod sztandarami Napoleona (1806–1815)	112
W epoce Królestwa Polskiego (1815–1830)	114
Okres międzypowstaniowy (1831–1863).....	116
Po powstaniach (1864–1914)	121
Pierwsza wojna światowa	124
Struktura narodowa.....	127
Rozdział 7. Mazowsze w XX wieku	131
O byt Niepodległej	132
Gospodarka.....	134
Druga wojna światowa i zagłada ludności żydowskiej. Powstanie Warszawskie	138
Czasy PRL	145
Rozdział 8. Mazowsze dzisiaj – życie społeczne i gospodarcze	151
Budownictwo mieszkaniowe	152
Rolnictwo i leśnictwo	155
Przemysł.....	158
Transport. Infrastruktura drogowa i kolejowa. Porty lotnicze	159
Ochrona środowiska	169
Oświata i szkolnictwo wyższe. Nauka.....	173
Ochrona zdrowia.....	177
Instytucje kultury	178
Pomoc społeczna	180
Życie religijne	181
Świat organizacji społecznych. Media.....	183
Gospodarka Województwa Mazowieckiego na tle ogólnopolskim	186
Rozdział 9. Instytucje publiczne Województwa Mazowieckiego	187
Samorząd Województwa Mazowieckiego.....	188
Samorząd lokalny	189
Samorząd regionalny	199
Administracja rządowa w Województwie.....	204
Sądownictwo i prokuratura	205
Rozdział 10. Mazowsze – ku przyszłości	207
Kalendarium Mazowsza	219
Samorząd Województwa Mazowieckiego	223
<i>(opracował Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego w Warszawie)</i>	
Sejmik Województwa Mazowieckiego.....	224
Zarząd Województwa Mazowieckiego	226
Symbole Województwa Mazowieckiego	228
Leksykon powiatów	231
Bibliografia	226
Słowniczek (* Objaśnienia terminów oznaczonych w tekście gwiazdką znajdują się w słowniczku na końcu publikacji.)	268
<i>(opracowała redakcja)</i>	

Słowo wstępne Marszałka Województwa Mazowieckiego

Województwo Mazowieckie to region szczególny. Jego dziejom, jak również współczesności, poświęcone jest niniejsze opracowanie. Nasze Województwo wyróżnia się spośród innych województw krajobrazem, folklorem, językiem, a także strukturą społeczną.

Mazowsze zazwyczaj kojarzone jest z Warszawą. Tętniąca życiem stolica Polski zawsze była i jest obecnie widowiskiem najważniejszych wydarzeń politycznych, społeczno-gospodarczych i kulturalnych kraju. Nic więc dziwnego, że większość turystów odwiedzających region mazowiecki zwiedza jedynie Warszawę.

Tymczasem Mazowsze to coś więcej niż wielkomiejski gwar. Wystarczy wyjechać z Warszawy, a dostrzeżemy w mazowieckim pejzażu rozłożyste wierzby i inne elementy sielskiego życia, upamiętnionego onegdaj w malarstwie Józefa Chełmońskiego i w dźwiękach mazurków Fryderyka Chopina czy poezji Cypriana Kamila Norwida. W wielu wioskach, zwłaszcza na Podlasiu i na Kurpiowszczyźnie, pielęgnowane są tradycyjne zwyczaje ludowe. W Województwie Mazowieckim jeszcze dziś odnajdziemy stylowe szlacheckie dworki i drewniane kościółki. Wśród mieszkańców Mazowsza znaczną część stanowią potomkowie drobnej szlachty, o silnym poczuciu własnej wartości i odpowiedzialności za rodzinną ziemię.

Ważną rolę na mapie Województwa Mazowieckiego odgrywają miasta i miasteczka. Wiele z nich istnieje od czasów średniowiecza. Choć żadna z dziejowych zawieruch, dotyczących polskie ziemie, nie ominęła Mazowsza, w miastach zachowało się wiele zabytkowych budowli reprezentujących wszystkie epoki. Należy do nich zaliczyć: zamki i pałace, ratusze i kamienice, obiekty sakralne, rzadziej militarne, a także osiedla przyfabryczne.

W przedstawionym Czytelnikowi zarysie historii ziem dzisiejszego Województwa Mazowieckiego, począwszy od Polski piastowskiej aż po wiek XX, szczególne miejsce zajmuje historia walk o niepodległość. Po upadku Rzeczypospolitej u schyłku XVIII stulecia społeczeństwo Mazowsza aktywnie uczestniczyło we wszystkich zrywach narodowowyzwoleńczych: w okresie wojen napoleońskich, powstania listopadowego i styczniowego, w czynie niepodległościowym w czasie pierwszej wojny światowej. Wykazało się patriotyzmem w obliczu wielkiego zagrożenia, jaki stanowił najazd bolszewicki w roku 1920. Warto

pamiętać, że główne siły wroga zostały rozbite podczas Bitwy Warszawskiej, stoczonej na obszarze dzisiejszego Województwa Mazowieckiego, słusznie nazywanej osiemnastą decydującą bitwą w dziejach świata.

Sygnalizując zaledwie niektóre wątki dziejów Mazowsza, nie sposób nie wspomnieć o wielowiekowej obecności na jego ziemiach przedstawicieli różnych narodów, religii i kultur. W następstwie kataklizmu drugiej wojny światowej po Żydach, Niemcach czy potomkach dawnych olędrów pozostały jedynie szczątki materialnych pamiątek.

Odwołując się do wspólnej pamięci historycznej, przywołując utrwalone przez nią wzorce i symbole, mamy szansę kształtowania świadomości współczesnego pokolenia mieszkańców regionu mazowieckiego. Upoważnia nas do tego jego bogata tysiącletnia historia, wkład wybitnych Mazowszan – przedstawicieli nauki, kultury i sztuki – w rozwój nie tylko krajowej, ale i europejskiej, a nawet światowej cywilizacji (wystarczy wymienić choćby Fryderyka Chopina i Marię Curie-Skłodowską). Wspomniane osiągnięcia tworzą korzystny klimat do realizacji ambitnych zadań społeczno-gospodarczych i kulturalnych podejmowanych przez władze samorządowe Województwa Mazowieckiego. Ich wymierne efekty oraz plany na przyszłość zostały przybliżone w zaprezentowanej Czytelnikom publikacji.

Szansę dla wszechstronnego rozwoju Województwa Mazowieckiego stanowi obecność Polski w Unii Europejskiej, dla której jednym z priorytetów jest polityka wyrównywania poziomu cywilizacyjno-materialnego regionów i wdrażanie w życie programów rozwijających współpracę gospodarczą i kulturalną między poszczególnymi krajami członkowskimi.

Należy żywić nadzieję, że mieszkańcy Województwa Mazowieckiego będą aktywnie uczestniczyć w realizacji tych przedsięwzięć.

Słowo od Autorów

Ta publikacja, przygotowana z inicjatywy Samorządu Województwa Mazowieckiego, jest przeznaczona dla Czytelników zainteresowanych dziedzictwem i współczesnością Mazowsza. Sądzymy, że Województwo Mazowieckie wciąż jest nieodkryte przez wielu z nas – zarówno mieszkańców tego regionu, jak i odwiedzających go gości, którzy coraz częściej pragną dowiedzieć się więcej o tej pięknej krainie, jej historii i interesującej współczesności.

W roku 1999 na mapie naszego kraju pojawiły się nowe województwa, co miało zasadnicze znaczenie dla regionalnego i lokalnego rozwoju, a także istotny wpływ na warunki życia oraz satysfakcję osobistą i szanse życiowe ich mieszkańców. Podobnie jak w innych województwach, także na Mazowszu kluczową rolę odgrywa samorząd terytorialny, który demokratyczny mandat do sprawowania władzy otrzymuje od mieszkańców – jesteśmy obywatelami swoich gmin i powiatów, jesteśmy obywatelami Województwa Mazowieckiego. Bycie obywatelem nie oznacza jedynie posiadania prawa do głosowania, lecz przede wszystkim daje nam przekonanie, że mamy wpływ na sprawy publiczne, że to od nas zależy, jak potoczą się losy naszej samorządowej wspólnoty. Jesteśmy przekonani, że aktywny udział w życiu publicznym nie jest możliwy, jeśli nie znamy własnej przeszłości – historii miejsca, w którym żyjemy, a także – jeżeli nie rozumiemy wyzwań współczesności.

Szczególnie młode pokolenie, wchodzące niebawem w dorosłe życie, powinno odczuwać związek ze swoim regionem i rozumieć jego problemy, poznać ciekawe miejsca i ważne wydarzenia, a także postacie, które odegrały istotną rolę w naszej wspólnej historii i przyczyniły się do wyjątkowej pozycji Mazowsza, jaką dziś zajmuje ono w Polsce i w Europie. W Województwie Mazowieckim mieszka ponad pięć milionów ludzi – to więcej niż w niejednym państwie europejskim. I to od nas zależy, czy region ten będzie prężny, rozwijający się, a przy tym przyjazny dla mieszkańców i gości, a także dla środowiska naturalnego, które tutaj, jak w niewielu już innych częściach Europy, wciąż jest piękne i zachowało swoją dawną postać.

Książka *Mazowsze* omawia więc podstawowe kwestie, które – jak sądzimy – powinny być znane wszystkim mieszkającym i pracującym w regionie. Ale zapewne wielu Czytelnikom to nie wystarczy. Dlatego po pierwsze, na końcu publikacji zamieściliśmy propozycje dodatkowych lektur, które mogą okazać się przydatne dla osób pragnących poszerzyć swoją wiedzę na temat dziejów Mazowsza. Po drugie, namawiamy do korzystania z zasobów internetu – w tekście niejednokrotnie przywołujemy adresy interesujących stron internetowych; warto zaznaczyć, że ich aktualność dla potrzeb niniejszej publikacji była weryfikowana w 2011 roku.

Uważamy również, że następny krok należy do środowisk lokalnych. Warto bowiem rozpowszechniać wiedzę o naszych miastach i gminach oraz o powiatach podaną w sposób przystępny, tak abyśmy wiedzieli, skąd pochodzimy i gdzie mieszkamy. Bez tego nie może być mowy o więziach społecznych i poczuciu tożsamości lokalnej, nie będzie też chęci do współdziałania z innymi w pracy na rzecz miejscowych społeczności i regionu.

Mamy nadzieję, że książka ta przyczyni się, choćby w niewielkim stopniu, do budowania tożsamości regionalnej współczesnych Mazowszan. A ponieważ podczas pracy nad publikacją korzystaliśmy z życzliwości wielu osób, chcielibyśmy wszystkim serdecznie podziękować, wśród nich zaś zwłaszcza Panu Profesorowi Henrykowi Samsonowiczowi, a także Panu Grzegorzowi Piotrowi Kubalskiemu, którego pomoc przy redagowaniu książki była szczególnie cenna.

Jolanta Choińska-Mika

Michał Kulesza

Krzysztof Mika

Wojciech Morawski

Hubert Wajs

Rozdział 1

Mazowsze – nasze miejsce na ziemi

Rozdział 1

Mazowsze – nasze miejsce na ziemi**Kilka słów na początek**

Województwo Mazowieckie – największe i najludniejsze województwo naszego kraju – pozostaje w cieniu Warszawy. Jej znaczenie dla kraju, chlubne karty historii, liczne zabytki sprawiają, że w powszechnej świadomości Mazowsze często bywa redukowane do roli otoczenia Warszawy. Oczywiście trudno jest rywalizować z rangą i popularnością stolicy; nie można jednak zapominać o pozostałej części Województwa. W tej książce chcemy pokazać Mazowsze jako region – jego historię i współczesność; czynimy to nie dlatego, aby umniejszyć znaczenie Warszawy na mapie Województwa, lecz dlatego, że każdy mieszkaniec Mazowsza powinien znać całą swoją macierzystą krainę.

Pomnik Syrenki na Ryнку Starego Miasta w Warszawie

Jakie są przestrzenne granice naszych zainteresowań? Dla uproszczenia poruszamy się w obrębie Województwa Mazowieckiego – z pełną świadomością, że jego współczesne granice odbiegają od historycznych, które zmieniały się na przestrzeni wieków. Dokonując porównania z obszarem Mazowsza u schyłku I Rzeczypospolitej, zauważamy, że z tamtego czasu zachowała się granica północno-zachodnia i północna.

Nadbużański Park Krajobrazowy

Na zachodzie natomiast poza granicami dzisiejszego Województwa pozostał Łowicz i Rawa – nosząca nieprzypadkowo miano Mazowieckiej – ta sama, która w czasach I Rzeczypospolitej była stolicą odrębnego województwa i miejscem przechowywania kwarty koronnej, czyli jednej czwartej dochodów z królewskich przeczyszczonej na utrzymanie wojska zaciężnego. Utrata terytorium na zachodzie została zrekompensowana nabytkami na południu i wschodzie. Na

południu w skład Województwa Mazowieckiego wchodzi dziś Ziemia Radomska, przynależąca dawniej do województwa sandomierskiego, a wraz z nim do Małopolski; na wschodzie Województwo Mazowieckie obejmuje obecnie nie-małą część historycznego Podlasia, aż po Siedlce i Łosice.

Podróżując po Polsce – czy to w rzeczywistości, czy jedynie palcem po mapie – nie można jednak pochoinnie kojarzyć przymiotnika „mazowiecki” w nazwie miejscowości z jej położeniem w mazowieckiej krainie. Wiele nazw jest bowiem historycznie związanych nie bezpośrednio z Mazowszem, lecz z kolonizacją* nowych terenów przez mieszkańców Mazowsza – jako przykłady

Latus Radziwiłłowski, kopia z XV wieku

można wskazać – Tomaszów Mazowiecki czy Wysokie Mazowieckie. Zaś największą pamiątką, jaką zostawiła po sobie kolonizacja mazowiecka, jest nazwa krainy wielkich jezior: Mazury. Dawniej Mazurem nazywano przecież mieszkańca Mazowsza – jeszcze w dziewiętnastowiecznych wspomnieniach można znaleźć takie użycie tego określenia. Dopiero współcześnie Mazurzy kojarzą nam się z mieszkańcami ziem położonych na północ i północny wschód od Mazowsza, które jego częścią nigdy nie były...

Należałoby zwrócić jeszcze uwagę na pochodzenie nazwy samej krainy. Pierwszy raz nazwa „Mazowsze”, jako określenie ziem położonych w środkowym biegu Wisły, pojawia się w źródłach pisanych w latopisie Nestora*,

Św. Nestor Kronikarz, obraz autorstwa Wiktora Wasniecowa z 1919 roku

datowanym na pierwszą połowę XII wieku. Do dziś jednak nie rozstrzygnięto, skąd wzięła się ta nazwa. Zapewne jakieś uzasadnienie ma teoria językoznawcza upatrująca w nazwie „Mazowsze” zestawienie rdzenia „maz” – od „mazać się”, czyli po prostu taplać w pierwotnej błotnistej glebie mazowieckiej – oraz przyrostka „wsze”, który oznacza zbiorowość ludzką, osiedle, kraj. Nam jednak znacznie bardziej odpowiada marzycielskie wiązanie tej nazwy z amazonkami i ich rzekomym królestwem położonym na terenie dzisiejszego Mazowsza... Może zresztą jest w tym ziarno prawdy, skoro podróżnik Ibrahim ibn Jakub w swojej kronice napisał: „Na zachód od Brus [Prus] leży Miasto Kobiet. Ma ono ziemię i niewolników, a one zachodzą w ciążę za sprawą swoich niewolników. Jeżeli która kobieta

urodzi chłopca – zabija go. Jeżdżą konno i osobiście biorą udział w wojnie, a odznaczają się siłą i srogością”. Co ciekawsze, wiele odkrytych starożytnych cmentarzy na Mazowszu Wschodnim zawiera jedynie miejsca pochówków kobiet i dzieci... Ot, takie bajdy...

Geografia i środowisko naturalne

Mazowieckie łąki

Województwo Mazowieckie liczy 35 558 km², co stanowi 11,4 procent powierzchni Polski. Jego szerokość z północy na południe wynosi 274,7 km, z zachodu na wschód – 263,2 km. Pod względem geograficznym prawie w całości znajduje się w obrębie Nizin Środkowopolskich – wyjątkami są północno-zachodni kraniec Województwa, obejmujący Pojezierza Południowobałtyckie oraz południową niemazowiecką część Województwa, która leży w obrębie Przedgórze* Ilżeckiego, stanowiącego część Wyżyny* Małopolskiej.

Ukształtowanie terenu ma charakter nieckowaty – w centrum Województwa znajduje się

obniżenie Kotliny Warszawskiej otoczonej przez równiny – Łowicko-Błotną, Warszawską, Wołomińską i Garwolińską. Średnia wysokość tych terenów waha się między 100 a 120 m n.p.m. Cechą charakterystyczną Kotliny Warszawskiej jest jej niesymetryczny kształt, co ma swoje odbicie w wysokiej skarpie wzdłuż koryta Wisły.

Centralne obniżenie Kotliny Warszawskiej i równin otoczone jest przez wysoczyzny – rozległe, niewysokie i dość płaskie wzniesienia powstałe przede wszystkim z materiału morenowego*. Są to odpowiednio: na północy Wysoczyzny Płońska i Ciechanowska, na wschodzie – Kałuszyńska i Siedlecka, na południowym wschodzie – Żelechowska, na południu – Rawska, na zachodzie – Kłódzka, leżąca już poza granicami Województwa. Przeciętna wysokość wysoczyzn waha się między 150 a 220 m n.p.m.

Skarpa wiślanej w Płocku

Przez teren Województwa Mazowieckiego przebiega kilka głębokich dolin rzecznych – Dolina Środkowej Wisły, Dolina Dolnego Bugu oraz Dolina Dolnej Pilicy. Przecinają one opisane

powyżej struktury. W ich obrębie występują też najniższe miejsca Województwa – poniżej 90 m n.p.m. Najniższym punktem w Województwie są okolice na południe od wsi Brwilno w gminie Nowy Duninów – wysokość wynosi tam 55 m n.p.m.

Dolina Pilicy

Jak już zostało wspomniane, południowa część Województwa wchodzi w skład Wyżyny Małopolskiej i należącej do niej Wyżyny Kieleckiej. Występują tu dwa pasma wyższych wzgórz – Garb Gielniowski i pagórki Przedgórze Ilżeckiego. Na tym pierwszym leży najwyższe wzniesienie Województwa – wzgórze Altana (408 m n.p.m.).

Takie ukształtowanie wysokościowe jest konsekwencją budowy geologicznej podłoża. Przez obszar Mazowsza przebiega bowiem linia tektoniczna, nazywana strefą Teisseyre'a-Tornquista*, stanowiąca głęboki rozłam w skorupie ziemskiej, rozdzielający platformy prekambryjską* i paleozoiczną*, z których druga nasunięta jest na tę

pierwszą, wciskając ją w głąb ziemi. Dodatkowo w rejonie Warszawy występują dwa poprzeczne do linii Teisseyre'a-Tornquista uskoki* regionalne. W konsekwencji podłoże krystaliczne, które jeszcze w okolicy Ostrołęki jest na głębokości około tysiąca metrów, w okolicy Warszawy obniża się do 2-3 tysięcy metrów, tworząc nieckę* otoczoną przez wyniesienia skał. W kolejnych okresach geologicznych niecka ta była sukcesywnie wypełniana przez kolejne nanosy*. I tak:

- po morzu, które po raz ostatni zalewało Mazowsze około 20 milionów lat temu, pozostał nieprzepuszczalny dla wody osad piaszczysty zwany formacją glaukonitową – dzięki temu w warstwach leżących poniżej powstały zasoby wód artezyjskich*, czyli wód, które w złożu znajdują się pod tak dużym ciśnieniem, że wystarcza ono do wypchnięcia wody na powierzchnię ziemi – o ile oczywiście zaistnieją warunki umożliwiające taką sytuację;

Dolina Bugu

- kolejną warstwą jest charakterystyczny wielobarwny osad ilasty pochodzący z nanosów z Wyżyny Małopolskiej. Nazywany jest on formacją ilów* pstrych i stanowi dobry surowiec do produkcji materiałów budowlanych. Dawniej wody powierzchniowe spływały w kierunku dzisiejszego Morza Czarnego;
- po zmianie kierunku przepływu wód nastąpiło dalsze zasypywanie niecki żwirem i piaskiem.

Rolniczy krajobraz Mazowsza

Ostatecznego kształtu rzeźbie terenu nadały zlodowacenia* pozostawiające po sobie równoleżnikowe pasy moren czołowych* i obniżenia wypełnionych kolejnym cennym kruszywem – ilami warwowymi. Jednocześnie wzdłuż czoła lądolodu* wody stworzyły system głębokich pradolin. Obfitość materiału skalnego pochodzącego z lodowca sprawiała, że powstawały duże tarasy akumulacyjne i stożki sandrowe* (usypiskowe, nanoszone przez wodę). Obniżający się poziom wód sprawił, że świeżo naniesiony

materiał skalny podlegał wpływom wiatrów, tworząc system parabolicznych wydmy* piaszczystych – charakterystycznych chociażby dla terenów Puszczy Kampinoskiej. Jednocześnie znaczna liczba bezodpływowych obniżów sprawiła, że na dużej części Mazowsza powstały obszary bagnisty i podmokłe.

Tężnia solankowa w Parku Zdrojowym w Konstancinie-Jeziornie

Taka historia geologiczna przesądziła o braku surowców mineralnych. Jedynie w okolicach Głowaczowa występują złoża węgla brunatnego. W okolicach Radomia, a więc na obszarze o innej przeszłości geologicznej, występują złoża żelaza w okolicy Przytyku i fosforytów na południe od Radomia. Obfite są natomiast złoża surowców skalnych – wykorzystywanych do produkcji materiałów budowlanych. Istnieje również duża zasobność wód podziemnych, w tym cennych wód artezyjskich*. Część z nich ma charakter termalny*. Lokalnie występują wody mineralne* – wyłącznie chlorkowe. Spośród głównych złóż w Konstancinie-Jeziornie,

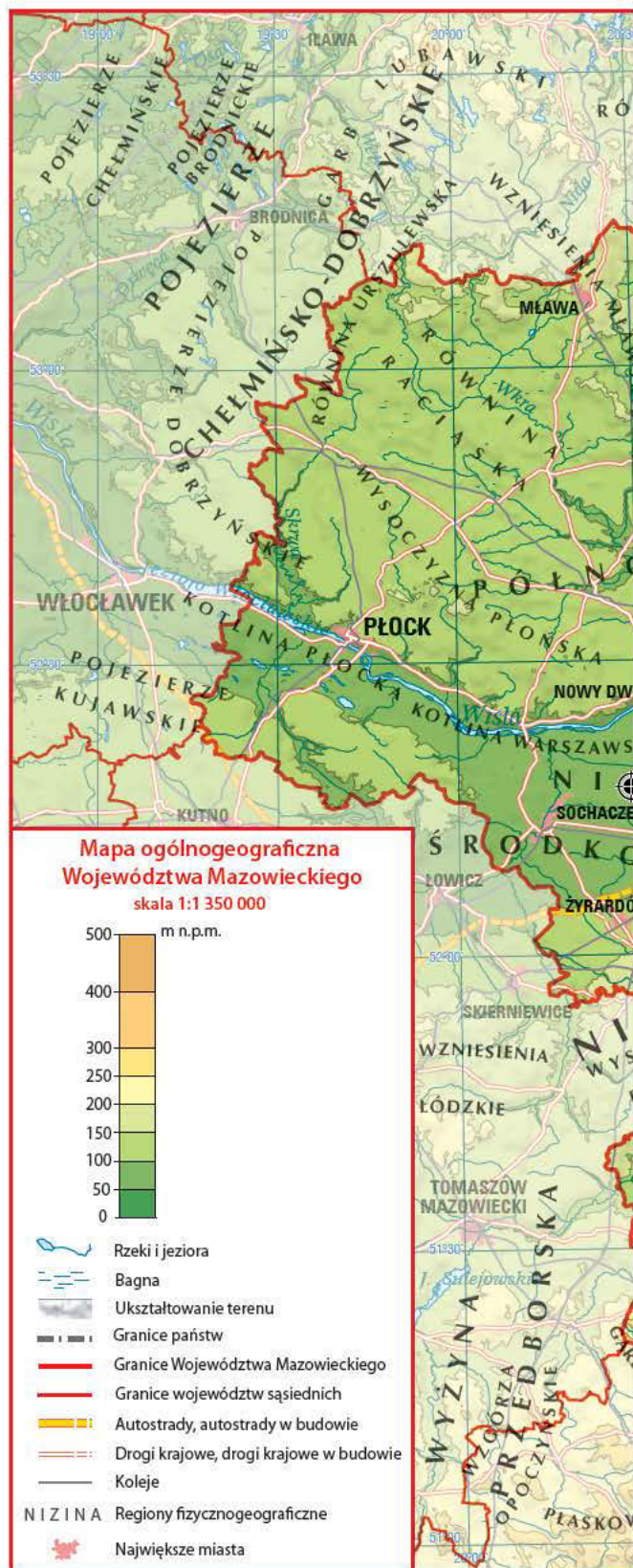
Mszczonowie i Wildze wykorzystywane do celów uzdrowiskowych są jedynie te pierwsze. Być może niebawem do tej listy dołączy Gostynin.

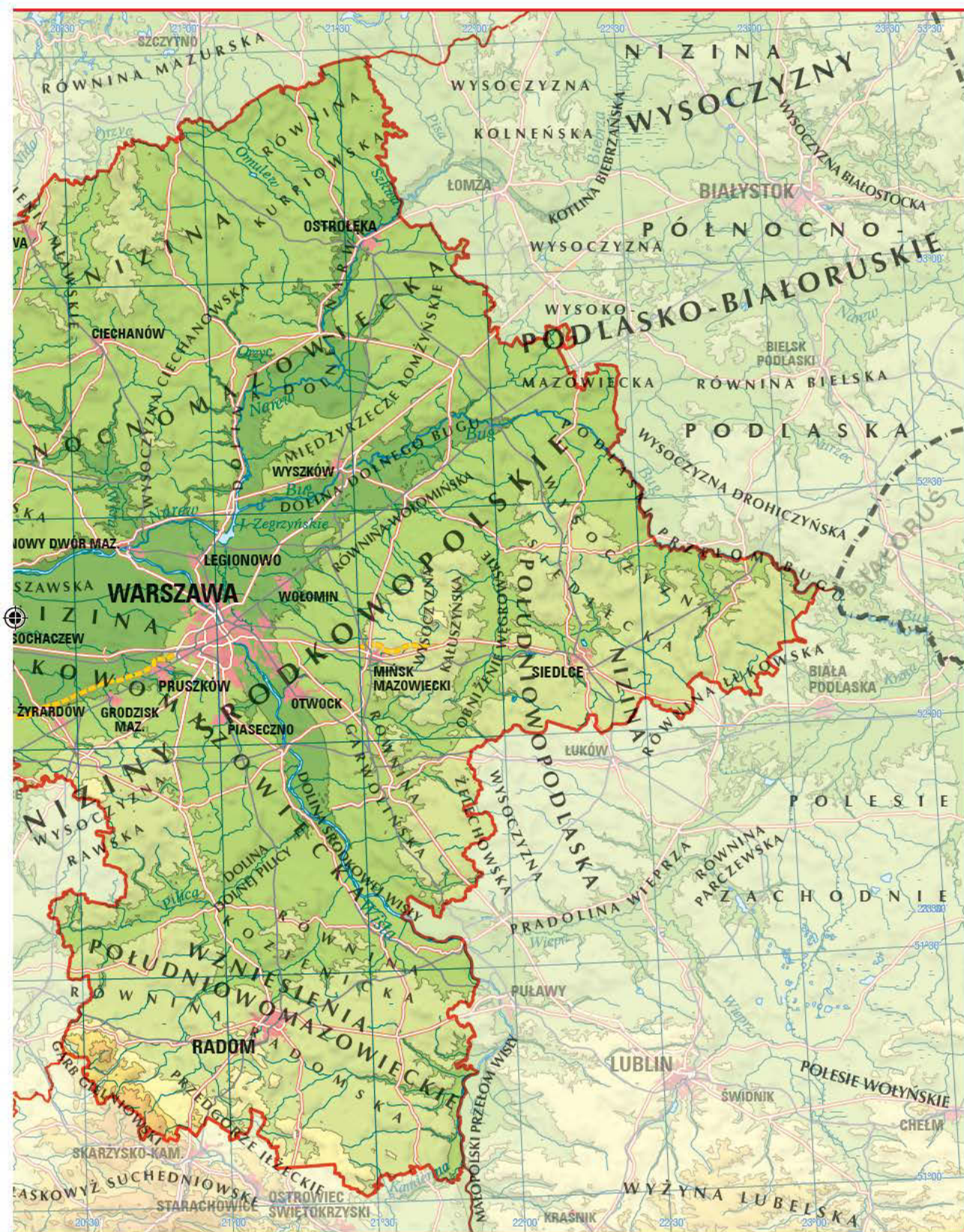
Łąka z turzycą i krwawnicą w Kampinoskim Parku Narodowym

Gleby na terenie Województwa Mazowieckiego nie mają zbyt dużej żyzności. Dominują ziemie bielcowe* i opadowo-glejowe* (na wschód od Warszawy, w okolicach Radomia, na południe i północ od Płocka) oraz płowe* i rdzawe* (na zachód od Warszawy, na północ od linii Bugu). W dolinach rzecznych wykształciły się mady*. Jedynie gdzieś tam występują bardziej wartościowe gleby – ich największy obszar znajduje się na Równinie Łowicko-Błońskiej. Tu też znajduje się obszar najwyższych klas bonitacyjnych gruntu* – niemała część Województwa leży jednak na glebach klasy V i niższych.

Klimat Mazowsza ma charakter przejściowy, między klimatem morskim a kontynentalnym. Większa część Województwa wchodzi w skład mazowiecko-podlaskiego regionu klimatycznego, mniejsza – w obręb regionu nadwiślańskiego i mazurskiego. Na wschód od Warszawy

przebiega granica między klimatycznymi dzielnicami – środkową i wschodnią; ta druga jest nieco chłodniejsza.

Łądy na Wiśle

Średnia temperatura roczna wynosi 7-8 °C, średnia temperatura stycznia od -2 do -4 °C (zimniej jest na krańcach wschodnich i północnych), sierpnia 18-19 °C w Kotlinie Warszawskiej i 17-18 °C w pozostałej części Województwa. Wyraźnie widoczne jest podwyższenie średniej temperatury w okolicach Warszawy, co jest efektem zanieczyszczenia cieplnego środowiska przez dużą aglomerację miejską*. Suma rocznych opadów mieści się między 500 a 600 milimetrów, z czego 30-50 procent opadów przypada na okres między czerwcem a sierpniem. Maksymalne opady dobowe (o prawdopodobieństwie 10 procent) wynoszą 60-70 milimetrów w Kotlinie Warszawskiej oraz 50-60 milimetrów na pozostałym obszarze Województwa. Przeważa zachodni kierunek wiatrów (częstotliwość w skali roku to 30-35 procent).

Województwo położone jest w całości w dorzeczu Wisły, która płynie jego środkiem – początkowo w kierunku północno-zachodnim, by kawałek za Warszawą zmienić go na zachodni. W Kotlinie Warszawskiej zlokalizowany jest zresztą ważny węzeł hydrograficzny* kraju – tu bowiem do Wisły wpadają jej dość znaczne dopływy: spośród prawobrzeżnych – Narew, tocząca na swoim ostatnim kilkunastokilometrowym odcinku również wody Bugu; spośród lewobrzeżnych – Pilica i Bzura. Wszystkie te rzeki charakteryzują się śnieżnym typem reżimu rzecznego, co oznacza, że średni odpływ miesiąca wiosennego (marca lub kwietnia) przekracza o co najmniej 130 procent średni odpływ roczny; w przypadku większości rzek, w tym Wisły poniżej ujścia Pilicy, wskaźnik ten wynosi jednak ponad 180 procent. Wiąże się to z przypadającym na okres wiosenny zagrożeniem powodziowym. W porównaniu z krajami Europy Zachodniej to niebezpieczeństwo nie jest duże, ponieważ większość rzek na Mazowszu pozostała nieuregulowana, co pozwala na rozlewanie się nadmiaru wody w szerokim międzywalu lub na nadrzecznych łąkach.

Dolina Liwca

Czy wiecie, że... najdłuższą rzeką mającą cały swój bieg na terenie Województwa Mazowieckiego jest Liwiec. Ma on 126 km długości.

Zjawiska lodowe*, czyli występowanie lodu na powierzchni i w masie wód powierzchniowych niezależnie od jego formy, struktury i intensywności, na obszarze Województwa występuje na Wiśle powyżej 70 dni; na pozostałych rzekach przeciętnie 51-70 dni. Pokrywa lodowa na rzekach utrzymuje się średnio 21-40 dni.

Wisła zimą

Województwo Mazowieckie jest praktycznie pozbawione jezior – poza pięknym Pojezierzem Gostynińskim (położonym w Kotlinie Płockiej). W samym centrum regionu znajduje się jednak Jezioro Zegrzyńskie, powstałe w wyniku spiętrzenia wód Bugu i Narwi przez zaporę Elektrowni Wodnej Dębe w Dębem w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku. Zalew ten jest obecnie podwarszawskim centrum sportów wodnych, przyciągającym w okresie letnim nad swoje brzegi licznych turystów.

Jachty na Jeziorze Zegrzyńskim

W czasach prehistorycznych cały obszar Mazowsza był porośnięty gęstą i dość zróżnicowaną puszcza. Przykłady potencjalnej roślinności naturalnej wskazują, że teren Województwa Mazowieckiego charakteryzował się pięcioma formacjami roślinnymi*:

- na znacznej części Województwa – subkontynentalne grądy* lipowo-dębowo-grabowe;
- na wschód od Warszawy – subkontynentalny bór* dębowo-sosnowy, zwykle bez buka;
- na części wysoczyzn* – świetliste dąbrowy* i ciepłolubne lasy mieszane sosnowo-dębowe;
- w dolinach rzek – roślinność łęgowa* na gruntach niezabagnionych – łęgi* wierzbowo-topolowe i jesionowo-wiązowe;
- na bagniskach – łęgi jesionowo-olszowe i olsy*.

Sad jabłoniowy wiosną

Pole uprawne latem

Las jesienią

Rzeka Bug zimą

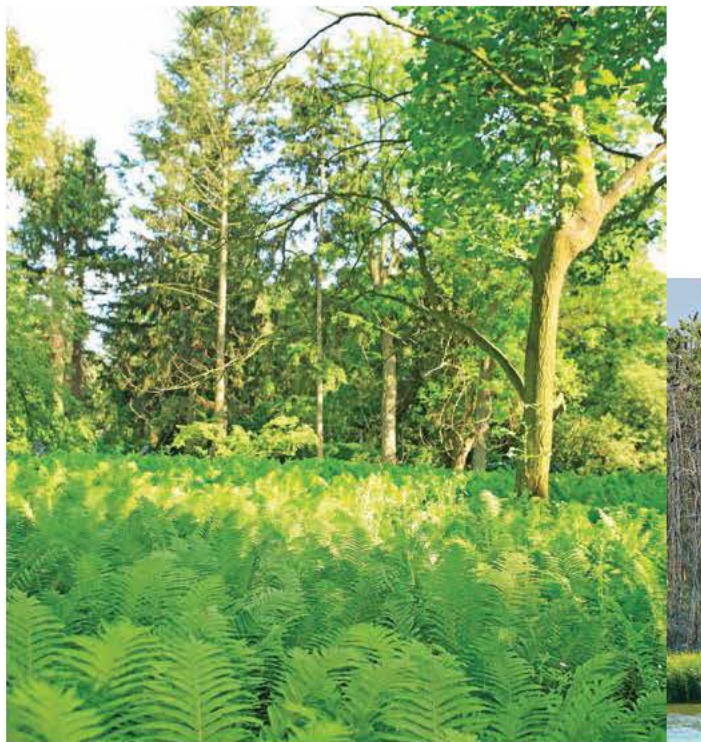

O dawnym zasięgu lasu mogą świadczyć nazwy miejscowości rozrzucone po całym Województwie – również na terenach dziś całkowicie bezleśnych – na przykład: Budy (budnikami nazywano wolnych ludzi zajmujących się wyrębem lasu), Poręby, Huty i Zwierzyńce.

Spośród tych pierwotnych zbiorowisk leśnych do naszych czasów przetrwało niewiele. Jest to efektem wyrębu trwającego od najdawniejszych lat – pierwotnie na potrzeby wytopu żelaza na Równinie Łowicko-Błońskiej, później w związku z codzienną gospodarką, wreszcie na eksport. Dziś nawet obszary nazywane puszciami, takie jak na przykład Puszcza Biała czy Puszcza Zielona (Kurpiowska) istnieją dzięki ponownym nasadzeniom* i liczą sobie średnio nie więcej niż 150 lat.

Puszcza Zielona

Unikatem przyrodniczym jest Puszcza Kampinowska, dla której ochrony w 1959 roku został utworzony Kampinoski Park Narodowy, jedyny w Europie park narodowy leżący w bezpośrednim sąsiedztwie stolicy państwa – prawie dwumilionowego miasta. Został on wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Przyrodniczego UNESCO. Park охраняя комплекс doskonale zachowanych dwóch pasm wydmy śródlądowych, rozdzielonych bagnistymi obniżeniami (różnice wysokości dochodzą do 30 metrów). Zachowały się tu również pozostałości pierwotnej puszczy – z najcenniejszym obszarem chronionym w ramach rezerwatu ścisłego Sieraków. Na terenie puszczy znajdują się stanowiska roślin endemicznych* – takich jak brzoza czarna. Występuje tu również wiele gatunków zwierząt, w tym nawet rysie i łosie.

Starorzecze Bugu porośnięte grzybieniami białymi

Czy wiecie, że... mazowieckie drzewa były wykorzystywane do budowy statków żaglowych przez potęgę morskie Europy.

Czy wiecie, że... świadectwem dawnej obfitości świata zwierzęcego na terenie Mazowsza są herby miast nawiązujące do tradycji polowań, na przykład herb Ostrołęki z kroczącym niedźwiedziem.

Czaple siwe i kormorany na Wyspie Brwileńskiej w Gostyńsko-Włodawskim Parku Krajobrazowym

Podsumowując opis środowiska geograficznego Województwa Mazowieckiego, można stwierdzić, że jest trochę prawdy w tej – nieco ironicznej – charakterystyce Mazowsza: „laski, piaski i karaski”.

Źródelko w pobliżu Lipska

Ludność i sieć osadnicza

W 2010 roku Województwo Mazowieckie zamieszkiwało 5,242 milionów mieszkańców, co stanowiło 13,7 procent ogólnej populacji* kraju. Oznaczało to, że na kilometr kwadratowy przypadało 147 mieszkańców. Jest to trzeci wynik wśród województw – wyższy wskaźnik notuje Województwo Śląskie oraz Małopolskie. Przyrost naturalny*, choć niewielki, był jednak dodatni i wynosił 1,4 na tysiąc osób. Mazowsze – głównie ze względu na stolicę – przyciągało nowych mieszkańców. Saldo migracji* wewnętrznych i zewnętrznych wynosiła w 2010 roku 2,6 na tysiąc osób – dawało to Województwu Mazowieckiemu najwyższy wynik w kraju.

Ulica Warszawska w Ciechanowie

Struktura wiekowa ludności w Województwie Mazowieckim była nieco mniej korzystna niż średnia krajowa. Odsetek osób poniżej 25 roku życia wynosił 27,9 procent (w porównaniu ze średnią krajową 28,9 procent), mających zaś co najmniej 65 lat – 14,5 procent (w porównaniu

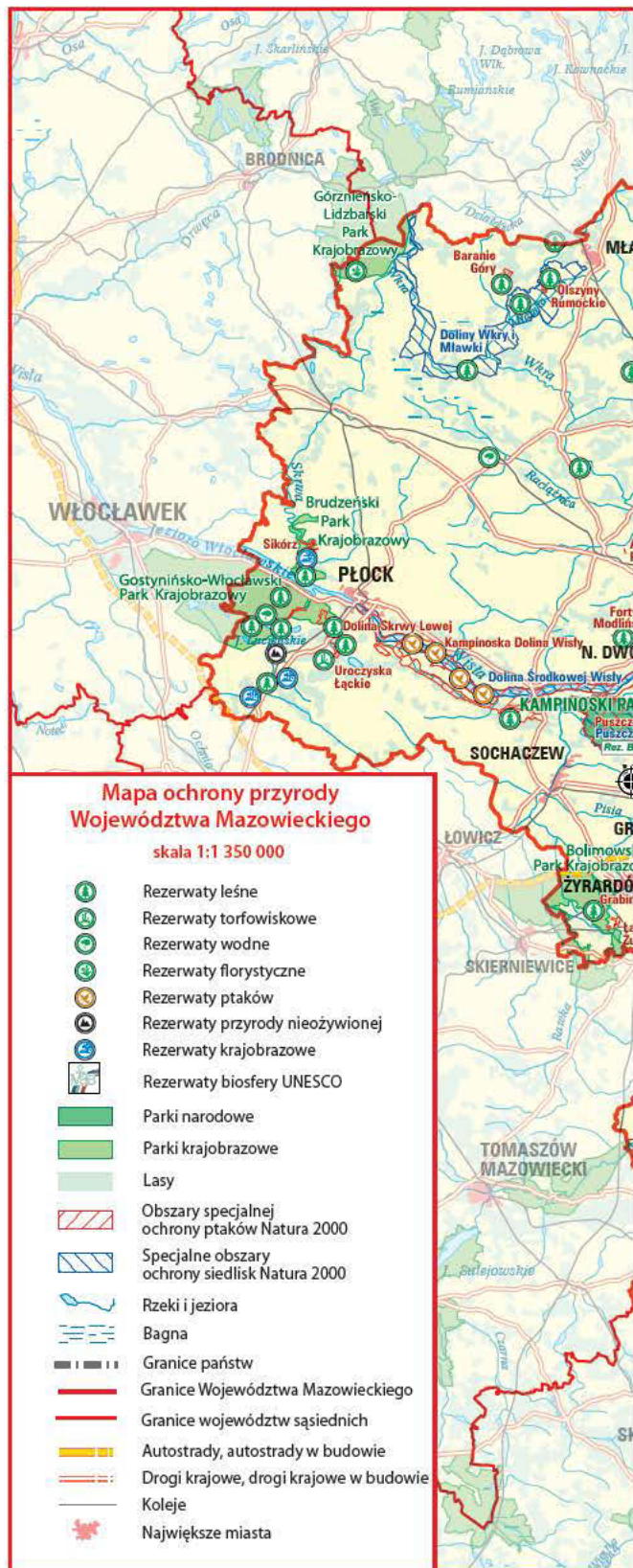
Rys w Kampinoskim Parku Narodowym

Łoś w Kampinoskim Parku Narodowym

Bociany białe żerujące na łące

ze średnią krajową 13,6 procent). Na sto osób w wieku produkcyjnym* przypadało 56,8 w wieku nieprodukcyjnym.

Osiedle mieszkaniowe w Makowie Mazowieckim

Sieć osadnicza Województwa i związane z nią rozmieszczenie ludności są zdominowane przez Warszawę i jej aglomerację. Ludność samej stolicy – około 1,7 miliona osób – stanowi prawie 32,8 procent ludności Województwa; uwzględniając aglomerację warszawską (ponad 2,5 miliona osób), okazuje się, że na tym terenie mieszka prawie 50 procent ludności Województwa. Wyłączając Warszawę, znajduje się na nim kilka większych miast, wśród nich cztery z liczbą ludności powyżej 50 tysięcy: Pruszków, Legionowo, Wołomin i Piaseczno.

W pozostałej części Województwa istotniejszymi ośrodkami miejskimi są dawne miasta wojewódzkie – Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka, Ciechanów, stanowiące dziś ważne ośrodki subregionalne.

Czy wiecie, że... najmniej zaludnioną gminą w Województwie Mazowieckim jest gmina Młynarze (powiat makowski) licząca 1950 mieszkańców, zaś najmniej zaludnionym miastem są Wyśmierzyce (powiat białobrzegi) – 858 mieszkańców, położone w gminie miejsko-wiejskiej Wyśmierzyce, która liczy około 2900 mieszkańców, będące też najmniejszym miastem w Polsce.

Osiedle mieszkaniowe w Radomiu

Czy wiecie, że... Radom, drugie co do liczby mieszkańców miasto w Województwie Mazowieckim, którego liczba ludności wynosi około 223 tysięcy, jest szesnastym pod względem zaludnienia miastem Polski.

Rozdział 2

Dziedzictwo przeszłości

Rozdział 2

Dziedzictwo przeszłości

Odkrywanie Mazowsza

Barbakan w Warszawie

Gdy mówi się o atrakcjach turystycznych Polski, Mazowsze nie należy do tych regionów, które przychodzą na myśl w pierwszej kolejności. Jest oczywiście Warszawa, jest Płock, lecz pozostała część Województwa w oczach wielu nie znajduje uznania – ot, obszar, przez który przejeżdżamy, by dotrzeć dalej, do ciekawszych miejsc – mazurskich jezior, Szlaku Piastowskiego w Wielkopolsce, Gór Świętokrzyskich czy na Podlasie, które słynie ze swojej mieszanki kulturowej. Tymczasem Mazowsze oferuje każdemu, kto tylko potrafi oprzeć się panującemu stereotypowi, miejsca niezwykle. Wystarczy rozejrzeć się uważnie dookoła, a dostrzeżemy wiele zabytków, a wśród nich ważne miejsca historyczne mogące konkurować z tymi, które – choć położone dalej od stolicy – silniej wrosły w naszą narodową świadomość... Aby zwrócić szczególną

uwagę na mniej znane zabytki mazowieckie, w naszej podróży przez Mazowsze pominiemy na razie Warszawę i jej liczne pamiątki historii.

Grody, fortyfikacje i osady

Słowiańskie grodzisko w Starych Probuszczewicach (powiat płocki)

Ślady dziedzictwa przeszłości sięgają na Mazowszu czasów najdawniejszych, jeszcze przedpiastowskich. Świadczy o tym wiele odkryć archeologicznych; choć są ciekawe, nie będziemy tutaj szczegółowo omawiać kwestii specjalistycznych. Skupimy natomiast uwagę na obiektach okazałych, lecz jednak niedostrzeganych. Gdzieś niedaleko za mazowiecką wsią można odnaleźć całkiem wysokie pagórki, w żaden sposób niepasujące do równinnego krajobrazu. Istnieją od niepamiętnych czasów, w lokalnej tradycji noszą często miano szwedzkich czy napoleońskich gór, wałów lub okopów. Nie mają one jednak wiele wspólnego z potopem szwedzkim czy też Napoleonem, ponieważ powstały zapewne

kilka wieków wcześniej – są to bowiem zazwyczaj grodziska*, pozostałości po wczesnośredniowiecznym grodzie lub osadzie obronnej. Na terenie Mazowsza zachowało się ich około 50, a wśród nich najbardziej imponujące jest grodzisko w Starych Proboszczewicach. Ma ono kształt czworoboku o rozmiarach 110 na 130 metrów; otaczający je wał ma szerokość do 30 metrów, a wysokość aż do 17 metrów!

Grody były zazwyczaj ośrodkami plemiennymi – powtarzające się najazdy Bałtów, które spowodowały kryzys polityczny i demograficzny na Mazowszu, przyczyniły się do ich upadku. Aby udaremniać te ataki, konieczne było wynalezienie nowych sposobów obrony. Jednym z nich była budowa – czy to wzdłuż zewnętrznych granic Mazowsza, czy to wzdłuż granic historycznych ziem wchodzących w jego skład – niewielkich obiektów zwanych gródkami lub fortalickami, złożonych zazwyczaj z murowanej wieży obronnej zlokalizowanej na wysokim nasypie, ewentualnie wewnątrz wysokiego muru ziemnego. Z tych niegdyś licznych obiektów do naszych czasów nie przetrwał żaden. Zachowały się natomiast inne – zdecydowanie ciekawsze. Główne zagrożenie dla mieszkańców Mazowsza pochodziło z północy, ze strony zamieszkujących puszczańskie tereny plemion, przez długi czas pogańskich. Znaczne obszary północnej granicy były chronione dzięki naturalnym przeszkodom, gdzieś tam jednakże znajdowały się wygodniejsze przejścia. W tych właśnie miejscach postanowiono wznieść system wałów wzmocnionych rowami (fosami) i pilnowanych

przez straż. Na północ od Mławy ciągnie się najdłuższy zachowany fragment takich umocnień – liczący dziś łącznie 25 km! Uwzględniając pełnione przez te umocnienia funkcje, możemy je śmiało porównać ze starszymi o prawie dzieśięć wieków umocnieniami granicznymi, po łacińsku nazywanymi *limes**, Cesarstwa Rzymskiego – chociażby ze słynnym Walem Hadriana w północnej Anglii.

Zamki, pałace, dwory

Wieża zegarowa z barokowym chełmem na Zamku Książąt Mazowieckich oraz dwie wieże bazyliki katedralnej Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Płocku

Pozostając w kręgu architektury obronnej, wspomnieć też należy o zamkach na terenie Mazowsza. Ze względu na peryferyjną lokalizację wobec Krakowa, dawnej stolicy Polski, wznoszono tu, i to dopiero od XIV wieku, niewiele zamków. Niestety w większości nie dane im było przetrwać do naszych czasów. Wyburzane systematycznie przez Szwedów w czasie potopu, a także podczas krótko trwającego pruskiego

zaboru, były sprzedawane i rozbierane, aby uzyskać budulec. Dzisiaj nie możemy już odnaleźć wielu zamków na mazowieckiej ziemi – dlatego tym większe wrażenie robią na nas rysujące się w oddali majestatyczne wieże czerskiego zamku czy bryła zamku w Ciechanowie.

Zamek i dwór, siedziba Muzeum Zbrojownia na Zamku w Liwie (powiat węgrowski)

Jeszcze do niedawna oba wymienione zamki były związane z najbardziej zasłużonym budowniczym – księciem Januszem I Starszym, który podjął się ufortyfikowania swojej książęcej domeny (wzniósł on również obiekty w Liwie i Warszawie). Ostatnie badania archeologiczne wskazały jednak, że ciechanowski zamek stanął już w połowie XIV wieku, a zatem jego budowniczym musiał być ojciec Janusza I Starszego – Siemowit III. Zamki w Ciechanowie i Czersku zasługują na uwagę nie tylko dlatego, że zachowały się w relatywnie dobrym stanie, lecz również dlatego, że prezentują dwa różne typy średnio-wiecznych budowli.

Zamek w Ciechanowie

Zabezpieczony bagnistymi rozlewiskami rzek zamek w Ciechanowie został wzniesiony „na surowym korzeniu*¹”. Za czasów księcia Siemowita III powstał cały kompleks zamkowy w postaci regularnego czworoboku (liczącego 48 na 57 metrów) murów obwodowych. Budowa domu wielkiego (pałacu książęcego) rozciągającego się na całą szerokość zamku oraz budowa (lub nadbudowa) dwóch kolistych wież zlokalizowanych w wolnych narożnikach muru były już dziełem Janusza I. Późniejsze przebudowy nie wpłynęły w istotny sposób na zmianę pierwotnego założenia – w pierwszej fazie podwyższone zostały mury obwodowe i wieże oraz dobudowano piętro pałacu; w drugiej – wzmocniono jego funkcje obronne przez dalszą nadbudowę wież, zmianę położenia bramy wjazdowej, chronionej teraz drewnianym mostem na palach, oraz budowę w obrębie murów nowych budynków. W czasie potopu zniszczone zostały głównie zabudowania wewnętrzne, natomiast sylwetka zamku zachowała się i stanowi charakterystyczny symbol Ciechanowa.

Z poszczególnymi fazami rozbudowy ciechanowskiego zamku można się zapoznać na stronie: www.zamkipolskie.com

Zamek w Czersku (powiat piaseczyński)

Czersk, położony na wysokim cyplu skarpy wislanej, stanowił w XIII wieku najważniejszy ośrodek polityczny i kościelny ówczesnego Księstwa Czerskie, którego był stolicą. Zamek, wzniesiony na nasypie dawnego grodu, wybudowany został na nieregularnym planie. Co ciekawsze, każda z jego trzech wież ma inną konstrukcję: jest tu bowiem i wysunięta z muru czworokątna wieża bramna*, i dwie wieże cylindryczne* – jedna dostawiona do zewnętrznej strony murów i druga w linii tychże murów. Mury obwodowe wraz z wieżami zachowały się do dnia dzisiejszego; zniszczeniu uległy natomiast wszystkie budynki wewnętrzne – a warto wspomnieć, że znajdowały się tam tak zwany Pałac Królowej Bony, której własnością po inkorporacji* Mazowsza do Korony zamek pozostawał, jak również mały kościół zamkowy. Obecnie zamek w Czersku jest

jednym z najchętniej odwiedzanych zabytków Mazowsza. Także z tym zamkiem możemy zapoznać się na wspomnianym już portalu poświęconym polskim zamkom.

Czy wiecie, że... istnieje kilka opowieści o duchach mieszkających w mazowieckich zamkach. Dwie z nich są bardzo do siebie podobne i obie odnoszą się do zamków wzniesionych przez księcia Janusza I. Otóż po zamkach w Ciechanowie i Liwie przechadzają się podobno duchy kasztelanowych straconych na rozkaz swoich mężów za zdradę. Dowodem niewierności była utrata pierścienia – po kaźni okazało się, że skradzionego przez srokę...

Wraz ze zmianami społecznymi na Mazowszu, przekształcaniem się rycerstwa w stan szlachecki, miejsce zamków jako budowli mieszkalnych zaczęły zajmować – w zależności od zamożności właściciela – pałace bądź dwory. Ze względu na specyfikę ziemi mazowieckiej – o czym jeszcze będzie mowa – pojawiły się one względnie późno w stosunku do innych regionów Polski; samych założeń pałacowych, należących do wielkich rodów magnackich, nie było tu zresztą zbyt wiele. Istniała natomiast, a co ważniejsze – w niemałej części dotrwała do naszych czasów znaczna liczba pałaców i dworów szlacheckich – szacowana przez specjalistów na około 400 obiektów. Niestety ta część z nich, która zachowała się do dziś, po zaniedbaniach okresu powojennego chyli się ku całkowitej ruinie. Czas pokaże, ile z nich będą mogli podziwiać nasi potomkowie. Z pewnością w tej grupie znajdują się

obiekty zabytkowe najwyższej klasy, już dziś otoczone staranną opieką. Ograniczenia, jakie przy pisaniu tej książki sobie narzuciliśmy, nie pozwalają na wymienienie wszystkich obiektów – poprzestać zatem musimy na przytoczeniu kilku reprezentatywnych przykładów.

Spośród rezydencji rodów magnackich na szczególną uwagę zasługują:

Pałac Poniatowskich w Jabłonie, siedziba Domu Zjazdów i Konferencji Polskiej Akademii Nauk (powiat legionowski)

- Jabłonna z zespołem pałacowo-parkowym należącym od 1774 roku do rodziny Poniatowskich. Od 1794 roku gospodarzem rezydencji był książę Józef Poniatowski. W XIX wieku pałac przeszedł na własność skoligaconych z Poniatowskimi Potockich.
- Siedlce z pałacem Ogińskich.

Oba zespoły są uznawane za najwybitniejsze przykłady architektury klasycystycznej na obszarze Mazowsza – nie licząc oczywiście obiektów zlokalizowanych w granicach Warszawy.

Pałac Ogińskich w Siedlcach, siedziba Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego

Budynkiem reprezentatywnym dla wszystkich mazowieckich dworów i dworków jest z kolei dwór w Pęcicach. Nie jest to jednak zasługą jego szczególnych walorów architektonicznych, choć te są niewątpliwe, lecz motta, które właściciel dóbr nakazał umieścić na elewacji frontowej w czasie odbudowy ze zniszczeń pierwszej wojny światowej. Brzmi ono: „Jam Dwór Polski, co walczy mężnie i strzeże wiernie”. O fenomenie dworu polskiego można poczytać na stronie: www.dwory-polskie.pl

Dwór w Pęcicach (powiat pruszkowski)

Czy wiecie, że... dwór w Pęcicach został wzniesiony na potrzeby zebrań łoży masońskiej Braci Polaków Zjednoczonych na Wschodzie Warszawy, którą tworzyli czciciele Napoleona Bonaparte.

Podróżując po mazowieckich drogach, warto rzucić okiem na piękne pałace w Kozienicach, Mordach, Otwocku Wielkim, Starejwsu i Żelechowie oraz dworek myśliwski w Mszczonowie. Nie sposób też nie zauważyć, że szczególny urok mazowieckiemu krajobrazowi nadaje drewniane budownictwo dworkowe. Przykładem może tutaj służyć wzniesiony w drugiej połowie XVIII wieku dwór Zielińskich w Koźniewie Wielkim.

Dwór Zielińskich w Koźniewie Wielkim (powiat ciechanowski)

Zaścianki szlacheckie

Największą bodaj osobliwością Mazowsza była szlachta zaściankowa. Ze względów historycznych posiadaczem najznaczniejszej ilości ziem na Mazowszu był Kościół – do najzasobniejszego w tym względzie biskupa płockiego należało

5 miast i 158 wsi. Rycerstwo było niejednorodne. Obok wąskiego grona urzędników stanowiącego otoczenie księcia oraz przedstawicieli samorządu ziemskiego byli też *miles pauperes* – ubodzy rycerze. Badacze sądzą, że grupa ta wywodziła się z ludności świadczącej księciu służbę wojskową. Być może to zubożenie wynikało częściowo z niekorzystnych warunków naturalnych (zalesienie i liche gleby); rycerze wolni osadzeni od połowy XIV wieku na prawie rycerskim na północnej i wschodniej granicy Mazowsza mimo znaczących początkowych nadziałów ziemi nie byli w stanie utrzymać tej dużej własności i stopniowo ubożeli, wyprzedając ją po kawałku. W konsekwencji nie było dostatecznych obszarów, z których można było stworzyć większe majątki. Wiele więc szlacheckich rodzin osiedlało się na części włości*, czyli większego pola (szlachta częstkowa), zagonie (zagonowa) czy zagrodzie (zagrodowa). Czasami – nie dysponując arealem* możliwym do samodzielnego obrabiania – prowadzono wspólną gospodarkę w kilka rodzin, mieszkając we wspólnych zaściankach (szlachta zaściankowa). Przedstawiciele szlachty byli niespokojni, ruchliwi, skłonni do awanturniczych wypraw, a przy tym liczni: na Mazowszu odsetek szlachty w całej populacji szacowany jest na 20-25 procent, podczas gdy w innych prowincjach wynosił średnio 7 procent. Stanowiło to przyczynę zarówno kolonizacji nowych obszarów, o czym już była mowa, jak i złej sławy, jaką cieszyła się ta warstwa społeczna. Dawne porzekadło mówiło: „Kiepski to jarmark na Mazowszu, gdy tylko pięciu ubito”.

Stroje szlacheckie

Najwięcej zaścianków szlacheckich znajdowało się na terenie dzisiejszego Województwa Mazowieckiego, w krainie zwanej Poborze, w powiecie mławskim. Do dziś funkcjonują tam wsie, w których większość mieszkańców nosi takie samo nazwisko. Podobne miejsca znajdziemy na terenach częściowo należących do historycznego Podlasia i Księstwa Litewskiego, między innymi w powiecie węgrowskim.

Budownictwo wiejskie

Podróżując dziś po Mazowszu, nie znajdziemy zbyt wielu przykładów dawnego budownictwa chłopskiego. Ostatnie tradycyjne gospodarstwa wiejskie są rozbierane, by zrobić miejsce dla nowoczesnych domów. Aby zatem poznać atmosferę dawnego zaścianka szlacheckiego czy mazowieckiej wsi, powinniśmy odwiedzić jeden ze skansenów znajdujących się na Mazowszu lub w jego okolicy. Choć jest ich cztery, dwa z nich leżą tuż za granicami Województwa Mazowieckiego. Są to:

- Skansen Kurpiowski w Nowogrodzie nad Narwią – otwarty w 1927 roku jako drugi w kraju;

Skansen Kurpiowski w Nowogrodzie (powiat łomżyński)

- Skansen budownictwa wiejskiego z pogranicza Mazowsza i Podlasia w Ciechanowcu, stanowiący część pobliskiego Muzeum Rolnictwa imienia ks. Krzysztofa Kluka.

Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu

Starszym z dwóch skansenów na terenie Województwa jest Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu. Wyodrębniono w nim trzy części

ukazujące charakterystyczne dla poszczególnych obszarów formy zabudowy wiejskiej:

- rzędówkę* typową dla Mazowsza Płockiego;
- ulicówkę* typową dla Mazowsza Ciechanowskiego i Zawkrza;
- przysiółek*, czyli rodzaj zaścianków szlacheckich Ziemi Łomżyńskiej i Wiskiej.

Nieco później powstało Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu, ukazujące przede wszystkim zabudowę charakterystyczną dla tej niemazowieckiej części Województwa. Podobnie jak skansen sierpecki, ma wydzielone poszczególne zespoły zabudowy – w tym dworski, sakralny i przemysłu wiejskiego. Bardzo interesujący jest również skansen bartniczo-pszczelarski.

Oba skanseny posiadają profesjonalnie opracowane strony internetowe – Muzeum Wsi Radomskiej: www.muzeum-radom.pl; Muzeum Wsi Mazowieckiej pod adresem: www.mwmskansen.pl (polecić tu należy zwłaszcza wirtualny spacer po skansenie);

Zabytki sakralne

Wśród zabytków związanych z Kościołem katolickim na pierwszym miejscu należy wymienić oczywiście bazylikę katedralną pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Płocku – zarówno ze względu na jej wielowiekową historię, jak też średniowieczny rodowód.

Bazylika katedralna pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Płocku

Najstarsze zachowane partie murów powstały bowiem w pierwszej połowie XII wieku. Na szczególną uwagę zasługuje przylegająca do lewej nawy* kaplica królewska, będąca miejscem pochówku dwóch władców Polski – Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego oraz książąt mazowieckich i płockich. Na symbolicznym zbiorowym sarkofagu widnieje łacińska inskrypcja: *Domini et heredes* – „Władcy i dziedzice”. Dużą wartość zabytkową ma znajdująca się między kruchtą* a nawą główną kopia dwuskrzydłowych drzwi romańskich, tak zwanych Drzwi Płockich – starszych niż słynniejsze od nich Drzwi Gnieźnieńskie. Ich oryginał znajduje się

Drzwi Płockie (replika) w bazylice katedralnej pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Płocku

obecnie w soborze katedralnym Mądrości Bożej w Nowogrodzie Wielkim w Rosji; składają się one z 48 płaskorzeźb przedstawiających sceny ze Starego Testamentu (4), Nowego Testamentu (22) oraz sceny alegoryczne*, związane z historią i ich fundatorem* (22).

Najcenniejszym zabytkiem architektury romańskiej* na Mazowszu jest opactwo* kanoników regularnych pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Czerwińsku nad Wisłą – uznawane za jeden z najciekawszych zabytków

sztuki średniowiecznej w Polsce. Najstarsza jej część – bazylika – powstała w pierwszej połowie XII wieku i w odróżnieniu od wielu innych zabytków z tego okresu nie uległa znacznym przebudowom w kolejnych wiekach. Bazylika jest miejscem kultu religijnego – znajduje się w niej uznany za słynący z cudów obraz Matki Boskiej Czerwińskiej. Bogatą galerię zdjęć znajdziemy na stronie prowadzonej przez salezjan – obecnych gospodarzy czerwińskiej bazyliki: www.czerwinsk.salezjanie.pl

Czy wiecie, że... na murach najstarszego obiektu architektury ceglanej na Mazowszu, a jednocześnie jednego z nielicznych późnorozańskich kościołów ceglanych – kościoła pod wezwaniem Świętych Apostołów Piotra i Pawła w Rokiciu wyryte zostały napisy opatrzone datami (najstarsza to rok 1647) oraz liczne znaki w postaci krzyży, jodełek, pługa, schematycznego wizerunku kapliczki i człowieka. Specjaliści do dziś toczą spory o to, jakie było znaczenie tych znaków.

Bazylika pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Czerwińsku nad Wisłą (powiat płocki)

Czy wiecie, że... w czerwińskiej bazylice znajdują się największe romańskie malowidła ściennie w Polsce. Uchodzą one jednocześnie za jedno z najstarszych.

Kościół obronny pod wezwaniem świętych Rocha i Jana Chrzciciela w Brochowie (powiat sochaczewski)

Okres gotycki na terenie Mazowsza jest przyczyną gorących dyskusji wśród historyków sztuki. Toczy się ona wokół uznania istnienia odrębnego stylu w architekturze określanego jako gotyk nadwiślański* lub jako gotyk mazowiecki. Istotnie, kościoły wzniesione w tym stylu mają kilka cech charakterystycznych, do których należą sterczynowe szczyty*, plany na rzucie prostokąta, ozdobne wnęki w nietynkowanych ceglanych murach. Twierdzi się, że jest to efektem wzajemnego ścierania się na obszarze Mazowsza trzech różnych czynników:

- nauk pobieranych przez lokalnych mistrzów murarskich w państwie zakonu* krzyżackiego;
- zapożyczania wzorców z Małopolski i Wielkopolski, będących ówczesnie głównymi dzielnicami Polski;

- wymogu obronności, ze względu na bliskość zagrożonej granicy.

Nie czekając na rozwiązanie sporu przez historyków, warto podążać przez Mazowsze szlakiem gotyckiej architektury sakralnej, na którym znajduje się wiele ciekawych obiektów, takich jak kościół parafialny pod wezwaniem św. Stanisława – biskupa i męczennika – w Luszyńcu z wielobocznym prezbiterium* czy unikalny na Mazowszu kościół obronny pod wezwaniem św. Rocha i św. Jana Chrzciciela w Brochowie, otoczony murem. Należy zauważyć, że ten styl architektoniczny wyjątkowo długo utrzymał się na Mazowszu – jeszcze na przełomie XVI i XVII wieku budowano gotyckie budowle. Gotycki klasztor bernardynów z kościołem pod wezwaniem św. Klary i św. Józefa w Przasnyszu wzniesiono jeszcze w latach 1588–1618, choć nieopodal, w Krasnem postawiono renesansowy kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w połowie lat siedemdziesiątych XVI wieku.

Kościół pod wezwaniem świętych Jakuba i Anny oraz klasztor ojców Bernardynów w Przasnyszu

Kościół pod wezwaniem świętego Wita w Karczewie (powiat otwocki)

Późniejsze style w architekturze również pozostawiły ślady w budownictwie sakralnym Mazowsza. Cennymi zabytkami barokowymi są bazylika mniejsza pod wezwaniem Świętej Trójcy w Kobyłce oraz kościół pod wezwaniem św. Wita i św. Bartłomieja w Karczewie, zaś klasycystycznym – kościół pod wezwaniem św. Idziego w Wyszkanie. Dużą wartość zabytkową ma również polichromia barokowa w kościele farnym* pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Węgrowie.

Bazylika mniejsza pod wezwaniem Świętej Trójcy w Kobyłce (powiat wołomiński)

Czy wiecie, że... w Kobyłce działała przez kilkanaście lat wytwórnia pasów kontuszowych – jedna z najbardziej znanych w czasach I Rzeczypospolitej.

Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Kampinosie (powiat warszawski zachodni)

Małopolska szczyci się kościołami drewnianymi – pomiędzy nimi poprowadzony został Szlak Drewnianej Architektury Sakralnej. Niejeden mieszkaniec Mazowsza przebywa go, nie wiedząc, że jego rodzinne strony mogą się pochwalić nie mniej ciekawymi obiektami. Duże zalesienie Mazowsza sprawiło, że drewno było chętnie używane do wznoszenia budowli sakralnych. Mimo względnej nietrwałości materiału oraz dziejowych zawieruch wiele obiektów położonych nieco na uboczu przetrwało do dnia dzisiejszego – ich liczbę ocenia się na około 150, w tym cztery kościoły pochodzące z XVI wieku! Najcenniejszym z nich jest kościół pod wezwaniem św. Stanisława w Boguszykach (już na terenie Województwa Łódzkiego w powiecie rawskim), uznawany za jeden z najwybitniejszych przykładów sztuki renesansowej

w Polsce. Opis 65 mazowieckich kościołów drewnianych wzdłuż szlaku prowadzącego między innymi przez Porzecze Mariańskie, Żeliszew Podkościelny i Białobrzegi można znaleźć na stronie: www.skarbiecmazowiecki.pl

Kościół pod wezwaniem Matki Bożej Bolesnej w Mariańskim Porzeczcu (powiat garwoliński)

Omawiając dziedzictwo kulturowe przeszłości związane z Kościołem katolickim, nie sposób pominąć miasta, które po dziś dzień w swojej nazwie zachowuje pamięć o swojej przeszłości. Mowa oczywiście o Górze Kalwarii. Jeszcze na początku XVII wieku była to niewielka wioska zwana po prostu Górą – od swojego położenia na wysokim, górującym nad okolicą cyplu skarpy wiślanej. Właśnie to położenie sprawiło, że Górę obrał sobie biskup poznański Stefan Wierzbowski jako miejsce założenia nowego sanktuarium kalwaryjskiego. Zwyczaj tworzenia tego typu sanktuariów, złożonych z rozrzuconych w terenie kilku kaplic poświęconych poszczególnym wydarzeniom życia, a przede wszystkim męki i śmierci Jezusa Chrystusa, sięga czasów wypraw krzyżowych. Wtedy to chrześcijański Zachód po powrocie z Ziemi Świętej zaczął

kopiować w swoich świątyniach przebieg ostatniej drogi, jaką przebył Chrystus ulicami Jerozolimy. Szczególne nasilenie budowy sanktuariów kalwaryjskich przypada na okres po soborze trydenckim (1545–1563). Jednym z nich było właśnie sanktuarium ufundowane przez biskupa Wierzbowskiego w Górze. Był to rok 1672 – nieco ponad 75 lat od przeniesienia stolicy Rzeczypospolitej do Warszawy; dotychczasowa Góra została wtedy lokowana jako nowe miasto nazwane Nowym Jeruzalem.

Kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Górze Kalwarii (powiat piaseczyński)

Fundacja Nowego Jeruzalem była unikalna w skali całego kraju – plan urbanistyczny nowo powstającego miasta został bowiem podporządkowany programowi ideowemu. Główne ulice miasta tworzyły kształt krzyża łacińskiego – na końcu każdego ramienia został zlokalizowany klasztor, zaś na przecięciu ramion – okazała kaplica-kościół nosząca miano Ratusza Piłata (dziś kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego). Dla podkreślenia świętości miejsca dalsze kościoły i klasztory zostały

wybudowane przy każdej z dróg prowadzących do miasta. Ostatecznie powstało pięć klasztorów z przylegającymi do nich czterema kościołami klasztorowymi oraz dwie okazałe kaplice-kościoły; nadto około 35 mniejszych kaplic. Nie powstała natomiast bardziej rozległa zabudowa miejska – spośród około stu działek budowlanych nie wszystkie zostały zajęte, zaś budynki, które powstały – drewniane i kryte gontem – bardziej przypominały zabudowę wiejską niż miejską. W konsekwencji już w XVIII wieku miasteczko podupadło; późniejsze zniszczenia w czasach powstania kościuszkowskiego, działań Napoleona i powstania listopadowego prawie całkowicie unicestwiły to oryginalne założenie. Dziś niewiele pozostało po nim śladów materialnych; tylko nazwa ciągle przypomina o jedynej mazowieckiej kalwarii, która w swoim czasie mogła z powodzeniem konkurować z istniejącymi do dziś sanktuariami w Wambierzycach, Kalwarii Zebrzydowskiej czy Kalwarii Pałacowskiej...

Czy wiecie, że... w Górze Kalwarii upatruje się pierwowzoru dla upamiętnionego w *Monachomachii* Ignacego Krasickiego miasteczka, w którym „było trzy karczmy, bram cztery ułomki, klasztorów dziewięć i gdzieśgdzie domki”.

Opis osiemnastu godnych odwiedzenia kościołów Mazowsza można znaleźć pod adresem: www.skarbiecmazowiecki.pl

Nekropolie*

Poza kompleksem wielkich nekropolii warszawskich (katolicki Cmentarz Powązkowski zwany Starymi Powązkami, cmentarz wojskowy przy ulicy Powązkowskiej, cmentarz żydowski przy ulicy Okopowej, ewangelicko-augsburski cmentarz parafialny przy ulicy Młynarskiej) na Mazowszu jest jeszcze wiele innych, które mówią o naszej historii, tej dalszej i tej bliższej oraz o tym, jak jest dzisiaj odczytywana przez społeczeństwo.

Wojenny cmentarz-mauzoleum w Palmirach (powiat nowodworski)

Palmiry to jedno z najbardziej znanych w Polsce miejsc zbrodni niemieckich w czasie drugiej wojny światowej. Tu, na terenie Puszczy Kampinoskiej, zostało rozstrzelanych około 2000 osób. Tajne egzekucje miały miejsce od 7 grudnia 1939 do 17 lipca 1941 roku. Ofiarami byli głównie przedstawiciele inteligencji. Celem Niemców było wymordowanie tych, którzy mogli stanąć na czele organizacji podziemnych. Skazanców przywożono z więzień warszawskich,

przeważnie z Pawiaka, i rozstrzeliwano nad uprzednio przygotowanymi zbiorowymi mogiłami. Zbrodnie palmirskie miały nigdy nie wyjść na jaw – miejsce kaźni zamaskowano, sadząc tam las. Informacje o nich, głównie dzięki leśnikom, dotarły jednak do społeczeństwa polskiego. Cmentarz-mauzoleum powstał w 1948 roku.

Cmentarz Stare Powązki w Warszawie

Wśród ponad dwóch tysięcy grobów jest wiele mogił znanych warszawiaków, między innymi grób Janusza Kusocińskiego – złotego medalisty na Olimpiadzie w Los Angeles w 1932 roku, Macieja Rataja – marszałka sejmu, Mieczysława Niedziałkowskiego – posła, działacza Polskiej Partii Socjalistycznej, Heleny Jaroszewicz – senator RP, Jana Pohoskiego – wiceprezydenta Warszawy, bł. Zygmunta Sajny – księdza. Przy wejściu na cmentarz palmirski umieszczono słowa, które nieznany więzień z alei Szucha wypisał na ścianie swojej celi: „Łatwo jest mówić o Polsce, trudniej dla niej pracować, jeszcze trudniej umrzeć, a najtrudniej cierpieć”.

Ratusze i zabytki miejskie

Spośród mazowieckich miast na wymienienie w pierwszej kolejności zasługuje Płock, położony na wysokiej nadwiślańskiej skarpie. Od roku 1075 był głównym ośrodkiem diecezji* płockiej, obejmującej większą część Mazowsza Wschodniego. W latach 1079–1138, za panowania Władysława I Hermana i Bolesława III Krzywoustego, stał się faktyczną stolicą państwa. Kolejne dekady umocniły pozycję miasta – w czasach rozbicia dzielnicowego* i suwerenności* Mazowsza Płock był niewątpliwie najważniejszym ośrodkiem regionu, a po inkorporacji diecezji płockiej do Korony (w roku 1496) stał się stolicą Województwa.

Skarpa wiślana w Płocku ze Wzgórzem Tumskim

W Płocku znajduje się wiele zabytków architektury i cztery muzea, wśród nich Muzeum Mazowieckie ze słynną na cały kraj kolekcją sztuki secesyjnej (muzeum to możemy zwiedzić, nie wychodząc z domu dzięki wirtualnej wycieczce dostępnej na stronie internetowej: www.muzeumplock.art.pl) oraz Muzeum

Diecezjalne z cennymi pamiątkami wielowiekowej historii chrześcijaństwa na Mazowszu. Na terenie zamku książąt mazowieckich, wybudowanego w miejscu opactwa benedyktyńskiego, dostrzec można zarys preromańskiej kaplicy.

Wystawa sztuki secesyjnej w Muzeum Mazowieckim w Płocku

Równie ciekawym miastem jest Pułtusk, należący przez wiele wieków do biskupów płockich. W połowie XVI wieku był on trzecim pod względem znaczenia ekonomicznego miastem na Mazowszu – po Warszawie i Płocku; był też największym dostawcą zboża do Gdańska. Spośród licznych zabytków tego miasta na szczególną uwagę zasługuje dawny zamek biskupów płockich – mieszczący obecnie Dom Polonii – oraz bazylika kolegiacka pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny, w której murze znajduje się kamienna maska. Niektórzy twierdzą, że jest to wizerunek dawnego bóstwa pogańskiego*; inni – że to skamieniały złodziej, który chciał się wydostać przez szczelinę w murze z łupem skradzionym w kościele...

Rynek z ratuszem w Pułtusku

Czy wiecie, że... rynek w Pułtusku jest najdłuższym brukowanym rynkiem w Polsce – liczy sobie 400 metrów. Dla porównania – krakowski rynek jest o połowę krótszy.

Ratusz w Szydłowcu

Czy wiecie, że... Sierpc był nazywany niegdyś „polską Wenecją”, ponieważ wiele budynków w jego obrębie było wzniesionych na palach.

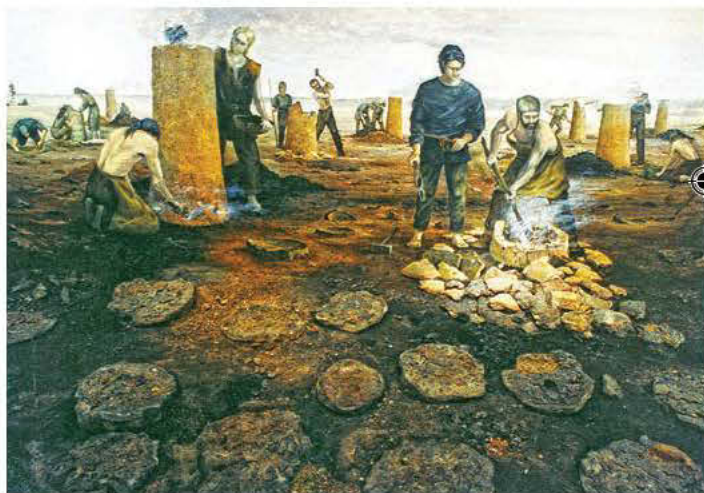
Pozostając w kręgu dawnych budowli miejskich, nie sposób pominąć zabytkowych ratuszy mazowieckich. Najlepszymi ich reprezentantami są: późnorenansowy ratusz w Szydłowcu, późnobarokowo-klasycystyczny ratusz w Siedlcach z wieżą zwieńczoną figurą Atlasa* dźwigającego ziemski glob oraz neorenesansowy ratusz w Radomiu.

Zabytki techniki, osiedla przyfabryczne, życie podmiejskie

Na Mazowszu można także znaleźć liczne zabytki techniki. Omawiając te najbardziej interesujące, wypada zacząć – zgodnie z chronologią – od pamiątek po starożytnym hutnictwie na Równinie Łowicko-Błońskiej. Jak już wspomniano w rozdziale omawiającym środowisko naturalne, tereny Mazowsza były w dużej części podmokłe. W takich warunkach tworzyła się – z wodorotlenków żelaza wytrąconych w korzeniach roślinności bagiennej – uboga ruda żelaza, nosząca nazwę limonitu lub inaczej rudy darniowej. Cechą charakterystyczną tej rudy jest dość niska temperatura topnienia, dzięki czemu starożytne techniki wytopu, opierające się na budowie pieców jednorazowego użytku, tak zwanych dymarek, były wystarczające do wytopu czystego żelaza. Pierwsze piece powstały tu w II wieku p.n.e., wkrótce na Mazowszu rozwinęło się

wielkie zagłębie wytopu żelaza i wyrobu przedmiotów żelaznych. W okresie świetności zajmowało ono powierzchnię około 300 km² i składało się z kilkuset osad mieszkalno-produkcyjnych. Był to zatem prawdziwy starożytny okręg przemysłowy. Warto dodać, że duże zapotrzebowanie na drewno do dymarek sprawiło, że Równina Łowicko-Błońska stała się pierwszym obszarem bezleśnym na terenie Mazowsza.

Dzisiaj tę zapomnianą kartę historii odświeża Muzeum Starożytne Hutnictwa Mazowieckiego imienia Stefana Woydy w Pruszkowie.

Diorama* przedstawiająca wytop żelaza z ekspozycji Muzeum Starożytnego Hutnictwa Mazowieckiego imienia Stefana Woydy w Pruszkowie

Czy wiecie, że... wyższa temperatura uzyskiwana w nowoczesnych piecach hutniczych pozwalała na wyodrębnienie żelaza z żużla dymarkowego. W okresie międzywojennym huty Zagłębia Staropolskiego (Staropolski Okręg Przemysłowy) skupowały na zachodnim Mazowszu kłocę takiego żużla i przerabiały je na potrzebne wyroby żelazne.

Muzeum Kolei Wąskotorowej w Sochaczewie

Pozostając przy żelazie, warto przenieść się w czasy prawie nam współczesne i wspomnieć o mazowieckich drogach żelaznych. Nie chodzi przy tym o szlaki kolejowe o znaczeniu międzynarodowym, lecz liczne kolejki wąskotorowe obsługujące ruch lokalny, zarówno pasażerski, jak i towarowy. Pracowicie dojeżdżając – jeszcze czterdzieści lat temu – do wielu miejscowości, nie były może szybkie, ale bardzo użyteczne. Niestety dzisiaj po wielu liniach nie pozostał nawet ślad. Zniknęła całkowicie kolejka jabłonowska; po tworzącej jej przedłużenie kolei karczewskiej pozostała zabytkowa lokomotywa umieszczona przy jednej z dróg jako pomnik; zatarciu uległy ślady po kolei wilanowskiej. Lista jest jeszcze długa. O nieistniejących dziś kolejkach wąskotorowych w okolicach Warszawy można poczytać, posługując się odnośnikami zawartymi na stronie: www.trasbus.com. Na terenie Mazowsza zachowały się jednak odcinki tras, na którymi przejażdżkę można udać się ciuchcią starej daty. Są to kolejki: piaseczyńska, mławska, rogowska oraz sochaczewska – najkrótsza, lecz najciekawsza. Rozpoczyna się ona bowiem

w Muzeum Kolei Wąskotorowej w Sochaczewie, posiadającym kolekcję taboru* wąskotorowego, jedną z największych w Europie, obejmującą ponad 200 parowozów i wagonów.

Z zabytkowych kompleksów architektury przemysłowej obejmującej fabryki i osiedla przyfabryczne zazwyczaj wymienia się obiekty Łodzi; niektórzy wskażą również osiedla familoków na Śląsku. Tymczasem na obszarze Mazowsza w Żyrardowie znajduje się równie dobrze zachowany zespół urbanistyczno-architektoniczny z okresu rewolucji przemysłowej* (zachowany w 95 procentach w stanie pierwotnym). Choć sama fabryka powstała w 1833 roku, budowa całego kompleksu urbanistycznego zakończyła się dopiero u schyłku XIX wieku. Dzielił się on na trzy strefy:

- zabudowania fabryczne przędzalni lnu i bawełny;
- dzielnica robotnicza z kościołem katolickim. Robotnicy mieszkali w niskich domach z czerwonej cegły z dwuspadowymi dachami;
- dzielnica wyższej kadry z własnym kościołem ewangelickim. Na szczególną uwagę zasługują tutaj okazałe wille dla urzędników wzniesione w stylu neorenesansowym.

Dzieje żyrardowskiego przemysłu można bliżej poznać w tutejszym Muzeum Mazowsza Zachodniego, mieszczącym się w pałacyku dawnych

właścicieli miasta, zaś wirtualny spacer po dziewiętnastowiecznym osiedlu przyfabrycznym można odbyć dzięki władzom samorządowym Żyrardowa (strona internetowa: www.zyrardow.pl).

Kompleks urbanistyczny Żyrardowa

Czy wiecie, że... nazwa „Żyrardów” wywodzi się od nazwiska wynalazcy maszyny do przędzenia lnu – Francuza Philippe’a de Girarda.

Czy wiecie, że... w roku 1914 żyrardowska fabryka była jedną z największych na świecie przędzalni lnu i bawełny.

Stara Papiernia w Konstancinie-Jeziornie (powiat piaseczyński)

Podobne kompleksy fabryczno-mieszkalne na terenie Mazowsza można znaleźć w Markach i Konstancinie-Jeziornie. Są one jednak mniej interesujące od żyrardowskiego.

Miasto ogród Podkowa Leśna (powiat grodziski)

Budowa osiedli przyfabrycznych była realizacją swoistej socjalnej utopii* – zakładającej harmonię społeczną, zgodne i godne współzycie różnych warstw społecznych w warunkach gospodarki przemysłowej. Przykładem innej utopii – skądinąd nieodległej od Żyrardowa – jest Podkowa Leśna, jedyne świadomie zaplanowane i zrealizowane miasto ogród, nie tylko na Mazowszu, lecz również w całej Polsce. Idea miasta ogrodu narodziła się w Wielkiej Brytanii pod koniec XIX wieku jako reakcja na urbanistykę okresu rewolucji przemysłowej, tworzącej miasta z samych cegieł, pozbawione roślinności, parków, ogrodów. Miasta nowego wieku miały zwrócić się ku przyrodzie. W idealnym podmiejskim osiedlu, złożonym z jednorodzinnych domów otoczonych zielenią, posiadającym własne władze municypalne*, instytucje kulturalne i rekreacyjne, szkoły, szpitale, biblioteki i teatry, mieli wspólnie zamieszkiwać zamożni i biedni.

Próbę – i to udaną – podjęto w 1913 roku właśnie w Podkowie Leśnej. Do dziś działki mają tutaj znaczną powierzchnię, są zalesione, a wiele domów – tak, jak było to pierwotnie ustalone – ma nie więcej niż jedno piętro.

Willa Iwaskiewiczów w Podkowie Leśnej, siedziba Muzeum imienia Anny i Jarosława Iwaskiewiczów w Stawisku (powiat grodziski)

tego czasu do dnia dzisiejszego uznawane jest za eleganckie miejsce, w którym osiedlają się chętnie przedstawiciele warszawskiej elity.

Willa „Świt” w Konstancinie-Jeziornie (powiat piaseczyński)

Czy wiecie, że... w Konstancinie-Jeziornie w willi „Świt” Stefan Żeromski napisał powieść *Przedwiośnie*.

Park Zdrojowy w Konstancinie-Jeziornie (powiat piaseczyński)

Pozostając przy miejscowościach podwarszawskich, warto wspomnieć jeszcze o dwóch miastach – Konstancinie-Jeziornie i Otwocku. Pierwsze jest znane jako jedyne na Mazowszu uzdrowisko, a powstało w 1917 roku. Założone w 1897 roku miasto szybko zostało zabudowane secesyjnymi willami o wymyślnych nazwach. Od

Otwock-Świder jest znany jako miejsce powstania drugiego, obok wcześniej wspomnianego gotyku nadwiślańskiego, mazowieckiego stylu architektonicznego. Od nazwy miejscowości i w nawiązaniu do nazwy stylu *biedermeier** Konstanty Ildefons Gałczyński miał go określić jako „świdermajer”. Początki stylu są związane z osobą Michała Elwiro Andriollego, który nabywszy w roku 1880 część dóbr Otwock Wielki, postanowił wzniesić w sosnowym lesie dochodowe „latowisko” dla mieszkańców stolicy. Pierwsze cztery obiekty były przeniesionymi pawilonami z wystawy przemysłowo-rolniczej. Dwa z nich miały styl drewnianych domów alpejskich – bogato zdobionych elementami snycerki*.

Czy wiecie, że... Michał Elwiro Andriolli, założyciel Świdra, był wybitnym rysownikiem i najsławniejszym ilustratorem *Pana Tadeusza*, a w Stasinowie (dziś część Mińska Mazowieckiego) miał swój dworek.

Zdobienie okiennicy w stylu świdermajer

To drewniane budownictwo stało się cechą charakterystyczną tutejszej architektury. Czerpiąc z wzorów rosyjskich dacz, alpejskich schronisk, zakopiańskich willi czy kresowych miasteczek, lokalni snycerze wykonywali szczególnie fantazyjne i niezwykle zdobnictwo. Przypuszcza się, że część elementów dekoracyjnych była specjalnie projektowana przez Andriollego. Ostatecznie na terenie Otwocka powstało około 500 budynków drewnianych, malowanych z zewnątrz, pięknie dekorowanych. Stylowi świdermajer poświęconych jest kilka portali internetowych – szczególnie polecamy: www.swidermajer.pl

Zabudowa drewniana w Otwocku-Świdrze

Pensjonat Abrama Gurewicza w Otwocku

Czy wiecie, że... jednym z drewnianych budynków w Otwocku jest pensjonat Abrama Gurewicza o powierzchni użytkowej 2700 metrów kwadratowych – podobno największy drewniany budynek w Europie.

Obiekty militarne

Przegląd obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie Mazowsza byłby zdecydowanie niepełny bez chociażby wzmianki o obiektach militarnych. Wymienić tu należy przede wszystkim tak zwany trójkąt twierdz, obejmujący fortece w Warszawie, Modlinie i Zegrzu. Walory obronne obszaru położonego w bezpośredniej bliskości stolicy, a opartego o znaczne przeszkody wodne – Wisłę i Narew – dostrzeżone zostały już przez Szwedów w czasie potopu, ale regularna budowa fortyfikacji rozpoczęła się dopiero w czasach napoleońskich. Ostateczny kształt został im nadany w czasach Cesarstwa Rosyjskiego, jednak wbrew pokładanym w nich

nadziejom nie odegrały istotniejszej roli w czasie pierwszej wojny światowej. Częściowo zniszczone, stanowią jeden z ciekawszych obiektów nowożytnej architektury militarnej w Polsce.

Czy wiecie, że... w roku 1915 w trakcie niemieckiego ataku na obsadzoną przez Rosjan Twierdzę Modlin broniło jej 100 tysięcy żołnierzy – jednak tylko 60 procent z nich miało karabiny... Twierdza skapitulowała po siedmiodniowym oblężeniu.

Ruiny spichlerza w Twierdzy Modlin w Nowym Dworze Mazowieckim

Ruiny Twierdzy Modlin w Nowym Dworze Mazowieckim

Żydzi, Niemcy, Rosjanie i inni...

Na terenie Mazowsza znajdziemy jednak nie tylko pamiątki związane z narodowością polską.

Żyjąc w obecnych czasach, myślimy często, że Mazowsze zawsze zamieszkiwał jeden naród. Nic bardziej błędnego – zaledwie sto lat temu żyli tu przedstawiciele różnych kultur i wyznań. Obok Polaków byli to Żydzi, Holendrzy, Niemcy czy Rosjanie – będzie jeszcze o tym mowa. Dziś po tamtych czasach pozostały jedynie szczątki materialnych pamiątek – czasami zresztą w wyniku celowych zaniedbań znikające z mazowieckiego krajobrazu.

Synagoga* imienia Małżonków Nożyków w Warszawie

Obecność społeczności żydowskiej na Mazowszu sięga wieku XI. Żydowscy przybysze przechodzili różne koleje losu, niejednokrotnie spotykając się z próbami wysiedlenia nie tylko z miast, lecz z całego regionu. W roku 1768 Sejm, w ramach oświeceniowych reform, cofnął zakaz osiedlania się Żydów na Mazowszu z wyłączeniem większych miast; ten ostatni zakaz został zniesiony dopiero przez władze pruskie w 1802 roku. Od tego czasu datuje się szybki rozwój gmin żydowskich* na terenie Mazowsza – w drugiej połowie XIX wieku w niektórych ośrodkach miejskich Żydzi stanowili 75 procent ludności, na przykład w Płońsku, Wyszogrodzie

czy Sochaczewie. Druga wojna światowa przyniosła zagładę tak społeczności, jak i większości świadectw ich kultury materialnej. Dzieła zniszczenia dopełniły późniejsze lata Polski Ludowej. Dziś na terenie Mazowsza niewprawne oko nie rozpozna przebudowanych budynków synagog; jedynie gdzieś wędrując po peryferiach miasta, natrafimy na pozostałości kirkutów*.

Groby cadyków w ohelu* na cmentarzu żydowskim w Górze Kalwarii (powiat piaseczyński)

W kulturze żydowskiej szczególną rolę odgrywała i nadal odgrywa wspomniana już Góra Kalwaria. Dowodem na przewrotność dziejów jest fakt, że miasto to – mające od czasów założenia nadane prawo *de non tolerandis Judaeis* (nieakceptujące Żydów), zabraniające Żydom osiedlania się w jego granicach – wybrał na swoje

miejsce zamieszkania głośny warszawski cadyk *Icchak Meir Rothenburg, zwany Alterem. Założył on miejscową dynastię cadyków znaną na całym świecie. Choć przeniosła ona swoją siedzibę do Izraela, do dziś chasydzi przybywają na kirkut w Górze Kalwarii, by pokłonić się u grobu cadyka Altera. Miasto nazywają Ger – bo „ger” to po hebrajsku „nawrócony”. Wiele informacji o pamiątkach żydowskich w Górze Kalwarii (i nie tylko) można znaleźć na stronie prowadzonej przez Muzeum Żydów Polskich: www.sztetl.org.pl

Cmentarz żydowski w Przasnyszu

Mianem Holendrów (oładrów) określano napływających z terenów Fryzji i krajów niemieckich mennonitów* – członków jednego z wyznań pokrewnych anabaptystom*, którego założycielem był Menno Simons (zmarł w 1561 roku). Wyznawców tej konfesji* charakteryzował skrajny pacyfizm*, anarchizm* i rygorystyczne zasady moralne. Prześladowani w swojej ojczyźnie, poszukiwali do osiedlenia terenów ją przypominających – nadrzecznych i bagiennych. Doskonałe warunki znaleźli w Dolinie Wisły, zajmując ją od

ujścia Narwi do ujścia Skrwy. Prowadzili tutaj gospodarkę ściśle związaną z przyrodą. Holendrzy budowali bowiem swoje gospodarstwa na sztucznie usypanych pagórkach usytuowanych równolegle do nurtu rzeki i umocnionych kamieniami. Położone niżej pola uprawne przegradzali systemem wiklinowych płotów i wierzbowych nasadzeń. Dzięki temu rzeka w czasie wezbrań nanosiła na pola żyzny muł, nie zagrażając jednocześnie położonym wyżej gospodarstwom. Nawet wówczas, gdy władze Królestwa Kongresowego nakazały wzniesienie wałów przeciwpowodziowych, wzniesli je niskie, nieprzekraczające poziomu pagórków, na których zlokalizowane były zabudowania mieszkalne. Dzięki temu ewentualna fala powodziowa nie zagrażała domostwom.

Spacerując nad Wisłą, możemy napotkać niskie wały obłożone kamieniami. Wspomnijmy wówczas tych, którzy żyli tu przez kilka stuleci, a potem stopniowo stając się Niemcami w XIX wieku, zniknęli ostatecznie z krajobrazu kulturowego Mazowsza z końcem drugiej wojny światowej – wyjechali z Polski jako niepożądany i wrogi „element germański”.

Holendrzy zamieszkiwali między innymi miejscowości takie jak: Nowy Secymin, tu zobaczyć można zbór luterński* zbudowany w 1923 roku, Kazuń Nowy, w gminie Leoncin, w powiecie nowodworskim, ze zbozem mennonickim postawionym w 1892 roku na miejscu starszego, zniszczonego przez wody Wisły, oraz Rajszew koło Jabłonny (powiat legionowski), gdzie przed

kilku laty powstało pierwsze na Mazowszu pole do gry w golfa! Szczegółowy katalog zabytków budownictwa olęderskiego w Polsce, w szczególności na Mazowszu, można znaleźć pod adresem: www.holland.org.pl

Dawny zbór mennonicki w Kazuniu Nowym (powiat nowodworski)

Czy wiecie, że... za pierwsze osiedlenie się Holendrów na Mazowszu należy uznać próbę zamieszkania ich na tak zwanej Kępie Soleckiej (nazywanej w tym czasie Kawczą, po osiedleniu się Holendrów Holenderską lub Olęderską, znacznie później, w XVIII wieku – Saską) w 1628 roku. Władze Warszawy zezwoliły im na zamieszkanie na okres 40 lat. Zobowiązano ich do corocznego płacenia czynszu w wysokości 24 groszy od morgi. Okres „wolnizny” ustalony został na pięć lat.

Opisując mozaikę narodowościową przedwojennego Mazowsza, wymienić należy także Niemców i Rosjan. Ci pierwsi przybywali przede wszystkim jako osadnicy, począwszy od końca

XVIII wieku, bytność tych drugich jest efektem wieloletniej podległości Polski Cesarstwu Rosyjskiemu. Koloniści niemieccy nie mieli okazji pozostawienia po sobie trwalszych pamiątek – jedynie na terenach wiejskich można czasami napotkać dawną kirkę* zamienioną zazwyczaj na budynek mieszkalny. Świadczenia bytności Rosjan, na przykład cerkwie, były w okresie II Rzeczypospolitej sukcesywnie niszczone (w Warszawie pozostała cerkiew prawosławna św. Równiej Apostołom Marii Magdaleny, poza tym na Mazowszu znajdziemy jedynie cerkwie św. Aleksandry w Stanisławowie, w gminie Pomiechówek, w powiecie nowodworskim). Dlatego o bytności obu narodów na terenie Mazowsza świadczą dziś przede wszystkim opuszczone i zaniedbane cmentarze – prawosławne i ewangelickie (na przykład w Lwówku, w gminie Sanniki, w powiecie gostyńskim, gdzie na początku XIX wieku osiedlili się koloniści wyznania ewangelicko-augsburskiego, przybyli z terenu Prus). Gdy kiedyś w porosłej krzakami kępie drzew dostrzeżemy pochylające się do ziemi krzyże, wspomnijmy tych, którzy niegdyś mieszkali na naszej ziemi.

Kościół ewangelicko-augsburski pod wezwaniem Świętej Trójcy w Warszawie

Cmentarz ewangelicki w Gostyninie

Muzea

Wymieniliśmy w tym rozdziale już kilka muzeów. Nie wyczerpują one jednak pełnej listy placówek mieszczących się na terenie Województwa Mazowieckiego (z pominięciem Warszawy). Warto więc wymienić jeszcze choć kilka, niewspomnianych do tej pory, a godnych polecenia:

- Muzeum Romantyzmu w Opinogórze Górnej, miejscu zamieszkania Zygmunta Krasińskiego, autora *Nie-boskiej komedii*;
- Muzeum Motoryzacji i Techniki w Otrębusach;
- Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu, mieszczące się w tutejszym zamku i gromadzące interesujące zbiory nie tylko dla specjalistów;

Pałac Krasieńskich w Opinogórze Górnej, siedziba Muzeum Romantyzmu (powiat ciechanowski)

Muzeum Motoryzacji i Techniki w Otrębusach (powiat pruszkowski)

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowiecu

- Muzeum Lat Dziecięcych Prymasa Stefana Wyszyńskiego w Zuzeli, pozwalające poznać miejsce i warunki, w których ukształtował się charakter późniejszego Prymasa Tysiąclecia;
- Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku.

Folklor i obyczaje

Spuścizna przeszłości to jednak nie tylko pamiątki materialne – to również folklor, tradycje i obyczaje, a także produkty regionalne.

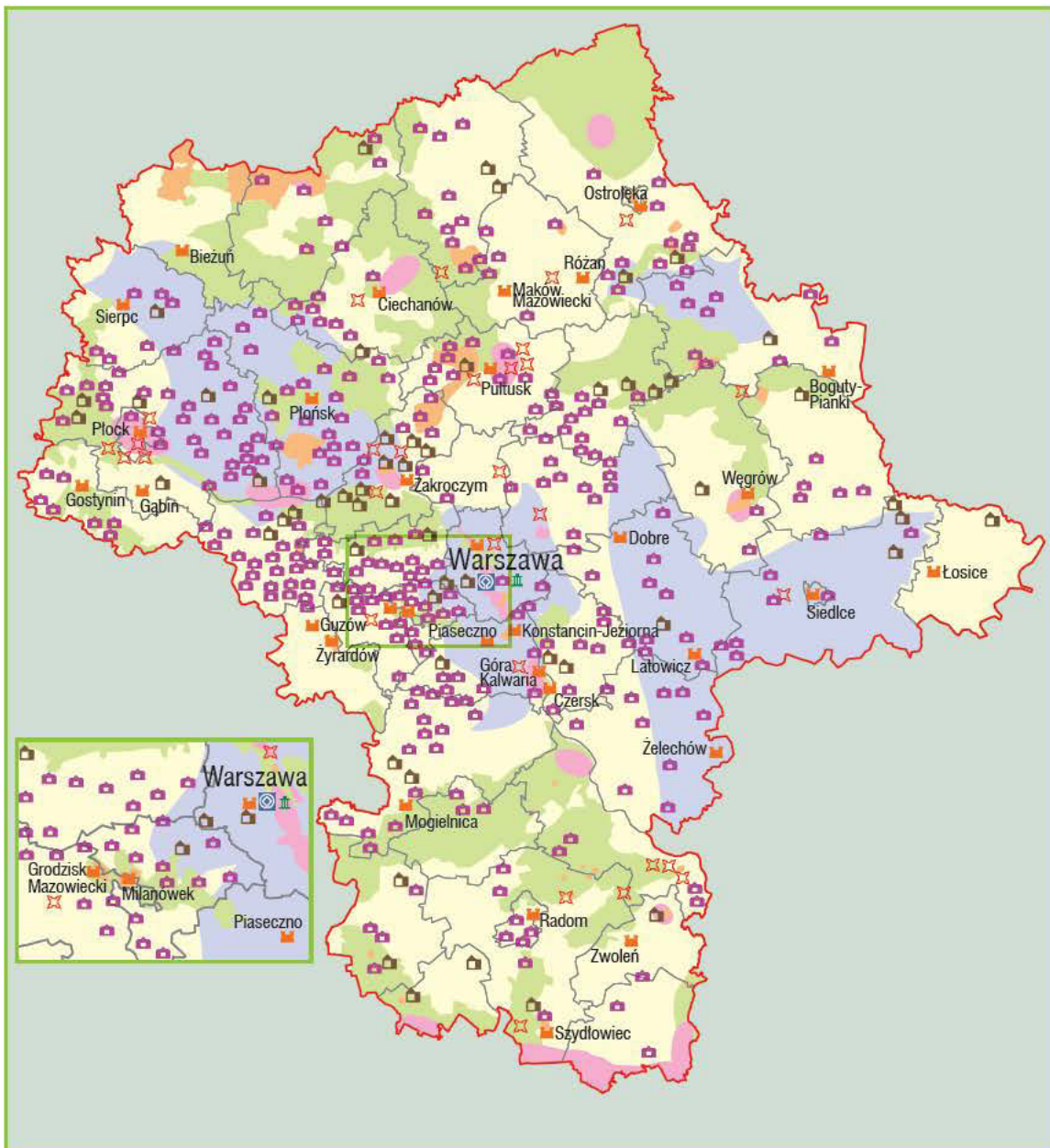
Mazowsze słynne jest ze swojego oryginalnego folkloru, związanego zazwyczaj z ważniejszymi świętami religijnymi, i tak na przykład:

- w Niedzielę Palmową w Łysych do dziś istnieje tradycja wykonywania wysokich palm;

Niedziela Palmowa w Łysych (powiat ostrołęcki)

Mapa obiektów kulturowych Województwa Mazowieckiego

skala 1:1 770 000

- Obiekty z Listy Światowego Dziedzictwa Kulturowego UNESCO
- Pomniki historii
- Zabytkowe zespoły miejskie
- Zespoły pałacowo-parkowe
- Forty i miejsca pamięci narodowej
- Zabytkowe zespoły zabudowy wiejskiej

- Parki kulturowe
- Rezerваты kulturowe
- Najcenniejsze krajobrazy kulturowe proponowane do objęcia ochroną
- Obszary o dużym nasyceniu obiektów zabytkowych i budownictwa ludowego

- rezurekcja odprowadzana jest wyjątkowo uroczystością w części parafii Kołbiel. Tutaj procesja wielkanocna wyrusza ze wsi Głupianka na uroczysko Joście, gdzie przy murowanej kapliczce znajduje się głaz ze śladami – według tradycji – kolan, łokci i brody Chrystusa;

Wianki – Noc Sobótkowa na zamku w Szydłowcu

- W Boże Ciało szczególnie uroczyste procesje odbywają się w Kołbieli oraz Nowym Mieście nad Pilicą.

Inne interesujące wydarzenia to między innymi wiosenne Święto Kwitnącej Jabłoni w rejonie grójeckim, słynne sierpniowe miodobranie w Myszyńcu czy wreszcie wielki jarmark myszyński odbywający się po dniu świętego Marcina.

Wieniec dożynkowy we wsi Roszcze (powiat wołomiński)

Miodobranie w Myszyńcu, produkt regionalny – miód kurpiowski (powiat ostrołęcki)

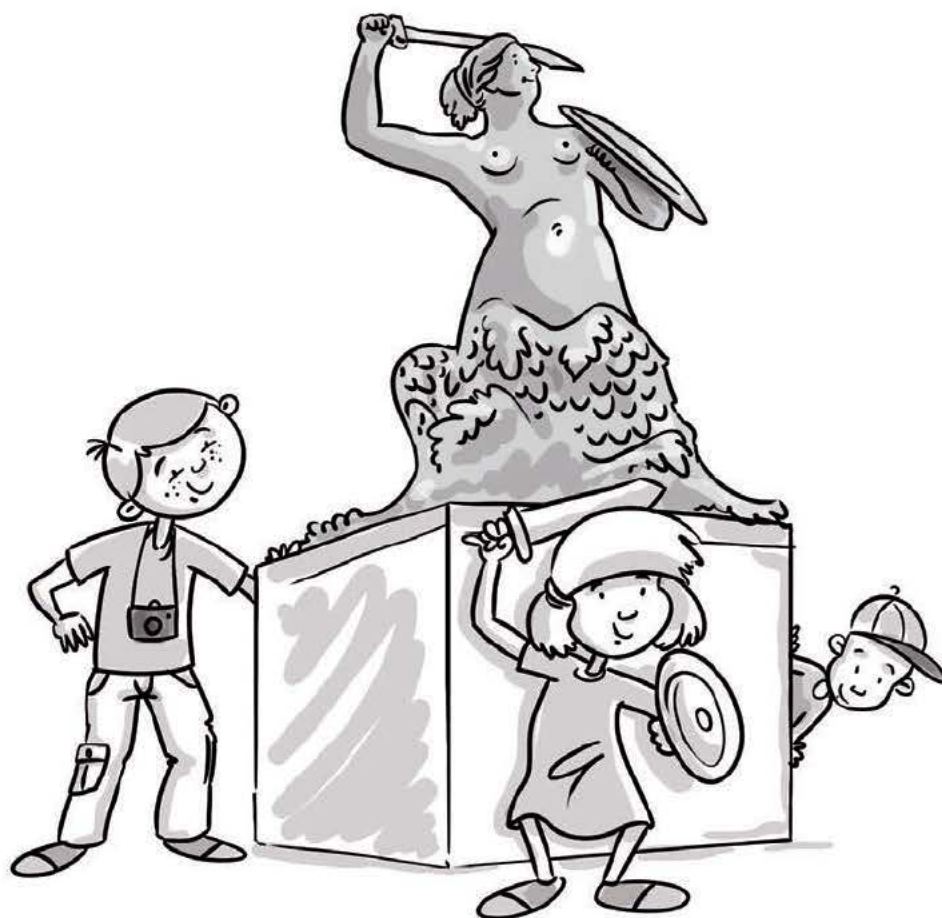

Jarmark Wielkanocny w Lipsku

Rozdział 3

Warszawa – stolica Mazowsza, stolica Polski

Rozdział 3

Warszawa – stolica Mazowsza, stolica Polski

Informacje ogólne

Warszawa, stolica Mazowsza i Polski, leży nad Wisłą, w przeważającej części w granicach Kotliny Warszawskiej, Doliny Środkowej Wisły oraz Równiny Warszawskiej. Zajmuje obecnie powierzchnię 517 km² i liczy 1,7 milionów mieszkańców, co stanowi 32,9 procent populacji całego Województwa Mazowieckiego. Gęstość zaludnienia jest tutaj ponad 20 razy większa niż w całym Województwie.

Czy wiecie, że... najliczniejszą grupę cudzoziemców zamieszkałych w Warszawie stanowią Wietnamczycy (według oficjalnych danych około 1200 osób). Następne miejsca zajmują Rosjanie i Ukraińcy (po około 500 osób).

Warszawa to również centrum aglomeracji stołecznej, obejmującej około 60 gmin. Liczba jej ludności wynosi około 2,5 miliona osób, co stanowi połowę wszystkich mieszkańców Województwa. Choć Warszawa jest największym miastem w Polsce, to od stołecznej większa jest aglomeracja śląska, gdzie żyje około 3,5 miliona osób.

Cechą charakterystyczną ukształtowania terenu Warszawy jest znaczna dysproporcja wysokości między lewym a prawym brzegiem Wisły – sięgająca średnio 15, a miejscami 25 metrów. Dzięki temu powstała malownicza w wielu miejscach skarpa wiślana, zwanej Skarpą Warszawską. Skarpa wiślana sprawia, że oglądana z prawego brzegu Wisły panorama Warszawy jest imponująca. Wciąż dominuje w niej bryła Pałacu Kultury i Nauki – niegdyś imienia Józefa Stalina – wzniesionego w latach 1952–1955 jako dar Związku Radzieckiego. Licząc 230,68 metrów (w tym 43 metry iglicy), Pałac do dziś pozostaje najwyższym budynkiem w Warszawie. Można przypuszczać, że w najbliższym czasie utraci palmę pierwszeństwa na rzecz któregoś z szybko

Warszawskie City

powstających w centrum nowoczesnych biurowców tworzących Warszawskie City*.

Kamienice przy Ryнку Starego Miasta w Warszawie

Pod względem administracyjnym Warszawa stanowi miasto na prawach powiatu podzielone na 18 dzielnic. Władze Warszawy to Rada m.st. Warszawy i Prezydent Miasta. W każdej z dzielnic działa Rada Dzielnicy oraz Zarząd Dzielnicy z Burmistrzem na czele.

Czy wiecie, że... ze względu na historyczne uwarunkowania dzielnice są bardzo zróżnicowane. Największą dzielnicą jest Wawer liczący 7 970 hektarów, a więc ponad dziewięć razy więcej niż najmniejsza dzielnica – Żoliborz. Najludniejszą dzielnicą jest z kolei Mokotów, który zamieszkuje ponad 225 tysięcy mieszkańców, prawie 12 razy więcej niż najmniej ludną dzielnicę Warszawy – Wilanów.

Czy wiecie, że... gdyby Mokotów był oddzielnym miastem, zajmowałby 16 miejsce na liście największych miast Polski.

Trochę historii, trochę współczesności...

Początki osadnictwa na terenach Warszawy sięgają X–XI wieku. Istniały tu grody zlokalizowane w Starym Bródnie i Jazdowie. Do dziś pozostały ślady jedynie tego pierwszego. Żywiłowe procesy urbanistyczne przebiegające na terenie Warszawy zatężyły nie tylko wygląd, lecz nawet dokładną lokalizację pozostałych osad. Po zniszczeniach, będących konsekwencją najazdów litewskich w połowie XIII wieku, około 1300 roku nastąpiła lokacja* miasta na prawie chełmińskim (Stara Warszawa, obecne Stare Miasto). W następnym wieku – w roku 1408 – zostało lokowane kolejne miasto – Nowa Warszawa (obecne Nowe Miasto). Już wówczas Warszawa odgrywała ważną rolę w Księstwie Mazowieckim, jako stolica ziemi i księstwa. Pamiątką z tych czasów są pozostałości gotyckiego zamku książąt mazowieckich widoczne do dziś w murach Zamku Królewskiego.

Widok Zamku Królewskiego w Warszawie od strony Wisły

Ważny impuls dla rozwoju Warszawy przyniosły dwa wydarzenia: ostateczna inkorporacja Mazowsza do Korony w roku 1526 po wygaśnięciu

Erazm z Zakrocymia (XVI w.) – być może był Włochem. W latach 1568–1573 zbudował, na zlecenie króla Zygmunta Augusta, pierwszy stały most na Wiśle w Warszawie (od tej pory podpisywał się: „Erasmus Cziotko, fabricator pontis Varszoviensis”, czyli budowniczy mostu warszawskiego). Nie był to jednak pierwszy most na Mazowszu, już bowiem w 1410 roku (2 lub 3 lipca) pod Czerwińskiem miała miejsce przeprawa wojsk polskich przez Wisłę po pierwszym znanym w naszej historii, opisanym przez Jana Długosza, moście pontonowym*, zbudowanym w tym celu pod Kozienicami i spławionym Wisłą. Drewniany most w Warszawie miał około 500 metrów długości i kosztował 100 000 czerwonych złotych. Jako coś niezwykłego opisywał go Jan Kochanowski we fraszce *Na most warszewski*:

Nieubłagana Wiśło, próżno wstrząsaszy rogi,
Próżno brzegom gwałt czynisz i hamujesz drogi.

Nalazł fortel król August, jako cię miał pożyć,
A ty musisz tę swoją dobrą myśl położyć,
Bo krom wiosół, krom prumów już dziś suchą nogą
Twój grzbiet nieujeżdżony wszyscy deptać mogą.

Most otwarto już po śmierci króla w 1573 roku. Po trzech latach zniosła go jednak powódź; odbudowany staraniem króla Stefana Batorego przetrwał do 1603 roku.

Most na Wiśle, grafika z 1617 roku,
dzieło Georga Brauna i Hansa Hagenberga

linii Piastów Mazowieckich oraz unia lubelska w 1569 roku. Za sprawą tych wydarzeń peryferyjne miasto, jakim mimo wszystko wciąż pozostawała Warszawa, znalazło się w centralnej części państwa. Wówczas wzrost jej znaczenia był już tylko kwestią czasu. W 1569 roku stała się miejscem sejmów walnych*, od 1573 roku – miejscem królewskich elekcji*. W roku 1596 przybył do Warszawy dwór królewski, a także sam król Zygmunt III Waza, który w 1611 roku, po pożarze zamku na Wawelu, przeniósł się tu ostatecznie. Postać monarchy upamiętnia Kolumna

Zygmunta III Wazy stojąca dziś przed Zamkiem Królewskim, wzniesiona w latach 1643–1644 z inicjatywy Władysława IV jako pierwszy świecki pomnik na terenie Polski.

Czy wiecie, że... już w drugiej połowie XVI wieku Warszawa miała sieć wodociągów, w końcu XVI – brukowane ulice, zaś w latach 1573–1603 został wzniesiony pierwszy stały most na Wiśle.

Portret z XVIII wieku, autor nieznany

Jan Dobrogost Krasiński (1639–1717) – referendarz koronny*. Uczestnik odsieczy wiedeńskiej w roku 1683, mecenas sztuki i fundator; odziedziczywszy po ojcu Węgrów, podniósł go ze zniszczeń wojny północnej i rozbudował. Z jego inicjatywy w latach 1682–1695 wzniesiono w Warszawie okazały Pałac Krasińskich (obecnie znajduje się w nim siedziba Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej).

Portret pędzla Michelangelo Palloniego z 1712 roku

Franciszek Bieliński (1683–1766) – marszałek wielki koronny* od 1742 roku. Stojąc na czele Komisji Brukowej, kierował pracami nad rozbudową i uporządkowaniem Warszawy. Dzięki jego działalności do 1762 roku zostały pokryte brukiem wszystkie ważniejsze ulice miasta. Postać marszałka Bielińskiego upamiętnia nazwa głównej arterii Warszawy – ulicy Marszałkowskiej.

Pałac Krasińskich w Warszawie, siedziba Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej

Przeniesienie stolicy Rzeczypospolitej do Warszawy stało się bodźcem do szybkiego rozwoju miasta, a jednocześnie nierozzerwalnie połączyło jego losy z losami całego kraju. Zniszczona za czasów potopu szwedzkiego i wojny północnej, Warszawa przeżyła swoje odrodzenie w czasach polskiego oświecenia.

Cechą charakterystyczną siedemnasto- i osiemnastowiecznej Warszawy była znaczna liczba jurydyk*. Jurydyki były to tereny znajdujące się w obrębie miasta, niepodlegające sądownictwu

i administracji miejskiej, stanowiące zazwyczaj własność magnatów lub duchowieństwa. Ówczesne miasta posiadały bowiem swoje władze, rządziły się swoimi prawami, w szczególności działalność rzemieślnicza podlegała ścisłej kontroli. Dzięki zwolnieniu z niektórych nakazów i zakazów obowiązujących w miastach jurydyki stawały się konkurencją dla pobliskiego ośrodka miejskiego – mieszcząc w swoim obrębie chociażby rzemiosło pozacechowe (tak zwanych partaczy). Ostatecznie w granicach dzisiejszej Warszawy powstało 17 jurydyk posiadających urzędowo nadane przywileje i co najmniej kilkanaście innych, bez odrębnych aktów erekcyjnych. Zostały one zlikwidowane ostatecznie dopiero w roku 1791. Do dziś jednak w obrębie miasta wprawne oko dostrzeże ich ślady – przykładem może być chociażby ulica Leszno, stanowiąca dawną główną ulicę jurydyki o tej samej nazwie.

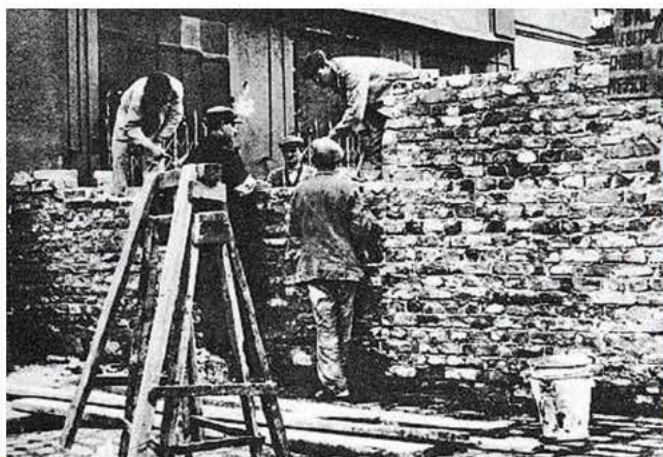
Czy wiecie, że... powszechnie uważano, iż „Powietrze miejskie czyni wolnym”. Zgodnie z tą zasadą chłop, który zbiegł do miasta, po odpowiednim czasie przebywania w jego granicach (zazwyczaj był to rok) stawał się osobą wolną.

Po rozbiorach Warszawa stała się częścią Prus. Nie na długo jednak. Przez kilka lat na początku XIX wieku znajdowała się w granicach Księstwa Warszawskiego, jednak wskutek kongresu wiedeńskiego Księstwo przestało istnieć, a Warszawa miała od tej pory podlegać zwierzchności carów rosyjskich. W świadomości narodu

pozostała jednak zawsze stolicą, symbolem wolnego państwa. Z tego też względu z chwilą odzyskania niepodległości przez Polskę po pierwszej wojnie światowej proklamowana została stolicą.

Uliczne walki w czasie powstania warszawskiego w okolicach ulicy Bielańskiej

Budowa murów wokół getta w Warszawie w sierpniu 1940 roku

W latach okupacji hitlerowskiej zachowała tę funkcję jako siedziba władz Polskiego Państwa Podziemnego. Warszawa to „miasto nieujarzmione”, wślawione bohaterską obroną we wrześniu 1939 roku oraz zrywami powstańczymi: powstaniem w getcie warszawskim w 1943 roku,

Fotografia sprzed 1939 roku, autor nieznan

Stefan Starzyński (1893–1940) – warszawiak z urodzenia i serca. Wybitny działacz polityczny. W pamięci potomnych zapisał się przede wszystkim jako prezydent Warszawy (w latach 1934–1938 komisarz, od roku 1938 wybrany w wyborach) i dowódca jej heroicznej obrony w 1939 roku. Wiele działań podjętych przez niego w ramach czteroletniego planu rozbudowy stolicy, realizowanego od 1937 roku, do dziś odgrywa istotną rolę dla topografii miasta. Zamordowany przez hitlerowców.

a przede wszystkim powstaniem warszawskim w 1944 roku. Celowo i systematycznie niszczone przez Niemców, została odbudowana staraniem całego narodu. Jednocześnie od 1999 roku – tak jak przed wiekami – jest siedzibą władz Województwa Mazowieckiego.

Pomnik Prezydenta Stefana Starzyńskiego na Placu Bankowym w Warszawie

Warto wiedzieć, jak w XIX wieku zmieniała się Warszawa od strony urbanistycznej – a był to okres wielkich prac miejskich, których ślady są

do dzisiaj dobrze widoczne. Nie ma tu miejsca na wdawanie się w szczegóły, ale należy przypomnieć, że dzięki powołanej w 1820 roku Komisji Miast podjęto dzieło modernizacji przestrzennej wielu ośrodków miejskich, co dotyczyło także Warszawy. Wyburzano dawne, często jeszcze średniowieczne, fortyfikacje, usuwano z rynków stare ratusze i zastępowano je nowymi obiektami w stylu klasycystycznym, regulowano zabudowę nowych ulic i placów. W Warszawie powstały w tym czasie nowe place: Zamkowy, Teatralny, Bankowy, Aleksandra (na cześć cara Aleksandra I, dzisiaj Trzech Krzyży), Grzybowski oraz Żelaznej Bramy. Uporządkowano zabudowę ulicy Nowy Świat, która stała się jedną z najbardziej eleganckich w stolicy. Rozpoczęto systematyczną, regularną zabudowę dzisiejszego centrum, którego osie stanowiły przecinające się pod kątem prostym: ulica Marszałkowska, istniejąca od 1770 roku, oraz Aleje Jerozolimskie, uregulowane przed 1823 rokiem. Na Pradze osie nowej zabudowy wyznaczały ulice

Kościół pod wezwaniem św. Aleksandra na Placu Trzech Krzyży

Urząd Miasta Stołecznego Warszawy na Placu Bankowym

Pałac Mostowskich, siedziba Komendy Stołecznej Policji

Warszawska ulica Nowy Świat

Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu oraz Giełda,
siedziba Muzeum Kolekcji Jana Pawła II

Skrzyżowanie Alej Jerozolimskich z ulicą Marszałkowską

Fotografia z Archiwum Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Warszawie

William Lindley (1808–1900) – brytyjski inżynier, twórca sieci kanalizacyjnych i wodociągowych dla około 30 europejskich miast, między innymi Hamburga, Bazylei i Sankt Petersburga, a także Warszawy. Wznoszony od 1881 roku układ filtrów, tak zwane Filtry Lindleya, do dziś jest integralną częścią systemu wodociągów stolicy.

Plan Lindleyowski, fotografia z Archiwum Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Warszawie

Targowa i Jagiellońska. Wokół nowych placów powstał szereg klasycystycznych budowli: Teatr Wielki (dziś Teatr Wielki Opera Narodowa), Bank Polski, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu (dziś siedziba Muzeum Kolekcji Jana Pawła II), a także kościół św. Aleksandra na dzisiejszym placu Trzech Krzyży. Niektóre z dawnych pałaców magnackich przystosowano do funkcji

administracyjnych. I tak w pałacu Paca-Radziwiłłów (obecna siedziba Ministerstwa Zdrowia) rezydował namiestnik Królestwa Polskiego, a pałac Mostowskich służył policji (i tak jest do dziś).

Rozbudowywała się miejska sieć wodociągowa, wciąż nie mogąc nadążyć za intensywnym zwiększaniem się liczby mieszkańców Warszawy.

Fotografia z Archiwum Miejskiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji w Warszawie

Sokrates Starynkiewicz (1820–1902) – rosyjski generał artylerii, a jednocześnie jeden z najwybitniejszych prezydentów Warszawy (był nim 17 lat, od 1875 do 1892 roku). Za jego prezydentury dochody miasta wzrosły ponad dwukrotnie (bez nakładania nowych i podwyższania starych podatków), liczba mieszkań podwoiła się, oświetlono ulice, uporządkowano handel (wzniesiono między innymi hale targowe), uruchomiono sieć tramwajów konnych, otworzono cmentarz na Bródnie, a przede wszystkim zwodociągowano i skanalizowano Warszawę – skądinąd za środki pozyskane w wyniku emisji obligacji miejskich.

Wreszcie, w latach 1883–1886, zbudowano w Warszawie nowoczesne wodociągi ze stacją filtrów i sieć kanalizacyjną zaprojektowaną i wykonaną przez Williama Lindleya. Wielką rolę odegrał tu Sokrates Starynkiewicz, prezydent Warszawy w latach 1875–1892, o którym mówiono, że „zastał Warszawę w gruncie rzeczy osiemnastowieczną, a zostawił dwudziestowieczną”.

Filtry Warszawskie

Czasy po upadku powstania styczniowego to okres intensywnej industrializacji* Mazowsza. Warszawa pozostała głównym ośrodkiem przemysłu metalowego. Przemysłowymi dzielnicami Warszawy najpierw były Solec i Powiśle, ze względu na bliskość Wisły, jednak rozwój kolei spowodował przemieszczanie się przemysłu w pobliże linii kolejowych. Przemysł warszawski koncentrował się głównie w tak zwanej Zachodniej Dzielnicy Przemysłowej, między Okopową, Towarową, Lesznem i Alejami Jerozolimskimi.

W 1913 roku w przemyśle warszawskim było zatrudnionych 41,5 tysiąca robotników. Pięcioma największymi zakładami, zatrudniającymi ponad 1000 robotników, były: Zakłady Mechaniczne Lilpop, Rau i Loewenstein SA, Towarzystwo Przemysłu Metalowego Konstanty Rudzki i Ska SA, Towarzystwo Akcyjne Zakładów Mechanicznych

Odbitka z dziewiętnastowiecznej prasy

Samuel Orgelbrand (1810–1868) – pochodził z niezamożnej rodziny warszawskich Żydów. Mając 19 lat, rozpoczął działalność wydawniczą, a wkrótce także – księgarską i drukarską. Jako pierwszy na ziemiach polskich wprowadził napęd maszyn drukarskich za pomocą maszyny parowej. Jego nakładem ukazało się 30 tomów dzieł Józefa Ignacego Kraszewskiego, wielotomowa „Biblioteka starożytna pisarzy polskich”, pierwszy w Polsce kompletny Talmud Babiloński (20 tomów), a przede wszystkim dwudziesto-tomowa Encyklopedia powszechna – pierwsza polska wielka encyklopedia.

Borman, Schwede i Ska, Fabryka Wyrobów Metalowych i Emaliowanych „Wulkan” SA i Towarzystwo Akcyjne Warsztatów i Emalierni „Labor”. Przy ulicy Koszykowej powstała w latach sześćdziesiątych wielka huta, w latach osiemdziesiątych na Pradze wzniesiono walcownię. W Warszawie lokowano też zakłady przemysłu przetwórczego, spośród których największą sławę zdobyły: założona jeszcze w 1851 roku fabryka czekolady Emila Wedla (dziś E. Wedel Sp. z o.o.) oraz browar Haberbusch i Schiele. Ekspansja* przemysłowa przekraczała niekiedy oficjalne granice Warszawy i promieniowała na sąsiednie miejscowości i miasta – dzięki czemu powstawała i rozrastała się aglomeracja warszawska.

Warszawa była też oczywiście głównym centrum finansowym. W 1870 roku z inicjatywy Leopolda Kronenberga powstał Bank Handlowy

w Warszawie SA. Rok później konkurencyjna grupa finansistów, z rodziną Epsteinów na czele, założyła Bank Dyskontowy Warszawski SA. Kolejne banki akcyjne powstały w latach dziewięćdziesiątych XIX wieku. W interesach głównym rywalem Kronenberga był jednak Jan Bloch, milioner, ale o zacięciu naukowym, który napisał kilkutomowe dzieło pod tytułem *Przyszła wojna*.

Pałac Królewski w warszawskim Wilanowie

Łazienki Królewskie w Warszawie

Warszawa była na Mazowszu jedynym miastem o wielkomiejskim charakterze. Przed pierwszą wojną światową skupiała ponad 50 procent ludności wszystkich miast Mazowsza. Mimo iż zabory pozbawiły ją funkcji stołecznych, w 1914 roku Warszawa, z 800 tysiącami mieszkańców, zajmowała 23 miejsce na liście największych miast świata, wyprzedzając takie metropolie jak Kair, Bruksela, Amsterdam, Madryt,

Rzym, Neapol, Mediolan czy Meksyk. W drugiej połowie stulecia zabudowa Warszawy nie podlegała regulacjom budowlanym. Skutkiem tej swobody mógł być chaos urbanistyczny. Tak się jednak nie stało. Z jednej strony wymogi rynku, z drugiej możliwości techniczne doprowadziły do spontanicznego ukształtowania się bardzo jednolitej zabudowy. Dziewiętnastowieczne miasta nie mogły być zbyt rozległe, bo nie pozwalały na to ówczesne możliwości aprowizacyjne* i komunikacyjne. Musiały być na tyle skupione, by dało się po nich przemieszczać pieszo. Rozmiary Warszawy od Cytadeli Warszawskiej do placu Unii Lubelskiej odpowiadają mniej więcej takim standardom. Dodatkowo Warszawa nie mogła się rozrastać ze względu na ograniczenia wojskowe. Efektem tego był wzrost cen ziemi i przymus maksymalnego wykorzystania przestrzeni. W tych warunkach wykształcił się specyficzny typ budowli – kamienica czynszowa* – zajmująca

Leopold Kronenberg (1812–1878) – swoją pozycję najbogatszego człowieka w Królestwie Polskim zbudował na fundamencie nowoczesnej fabryki wyrobów tytoniowych w Warszawie. Dochody z tego przedsięwzięcia pozwoliły mu na podjęcie szerokiej działalności – był między innymi prezesem spółki cukrowniczej i założycielem Banku Handlowego w Warszawie. Trwałą pamiątką, którą pozostawił po sobie, są zbudowane przez niego linie kolejowe: warszawsko-terespolska i nadwiślańska, do dziś odgrywające ważną rolę w transporcie na Mazowszu.

Portret pędzla L. Horowitza

całą przestrzeń nieruchomości z dziedzińcem pośrodku (pozostawionym jako źródło światła). Cement portlandzki*, wynaleziony w latach dwudziestych XIX wieku, oraz żelbet*, wprowadzony w latach siedemdziesiątych XIX wieku, umożliwił budowę dowolnie wysokich domów. Barięą jednak znów była komunikacja. Dopóki nie upowszechniła się wynaleziona przez Elisha Otisa w 1861 roku winda, maksymalna tolerowana przez lokatorów wysokość kamienicy czynszowej wynosiła 6-7 pięter. Te właśnie czynniki wpłynęły na jednolity charakter zabudowy, który utrzymał się, choć żadna władza go nie narzucała.

Historyczna rola Warszawy sprawiła, że dziś – mimo zniszczeń wojennych – jest ona skarbnicą zabytków. Ze względu na ograniczony rozmiar niniejszej publikacji nie możemy pozwolić sobie na chociażby skrótowe ich omówienie. Nie sposób jednak nie wspomnieć o takich obiektach

jak: kompleksy urbanistyczne Starego i Nowego Miasta, Zamek Królewski, Trakt Królewski, zespoły pałacowo-parkowe w Łazienkach i w Wilanowie czy wreszcie zabudowa Starej Pragi.

Krakowskie Przedmieście w Warszawie

Autor nieznany

Hipolit Wawelberg (1843–1901) – z pochodzenia Warszawiak, tutaj też rozwinął swoją działalność finansową, społeczną i charytatywną. Odziedziczywszy po ojcu Dom Bankowy H. Wawelberg, uczynił go jedną z największych w Polsce prywatnych instytucji finansowych. Zasłużył się również na polu społecznym – był współzałożycielem między innymi warszawskich muzeów: przemysłu i rolnictwa oraz rzemiosł i sztuki stosowanej oraz Fundacji Tanich Mieszkań dla robotników.

Czy wiecie, że... warszawska Starówka jest jedynym założeniem urbanistycznym odbudowanym w całości po zniszczeniach wojennych, wpisanym na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego Ludności UNESCO.

Ważną pamiątką są liczne cmentarze warszawskie z grobami osób zasłużonych dla dziejów naszego kraju – z Cmentarzem Powązkowskim jako miejscem pochówku między innymi Marii Dąbrowskiej, Bolesława Prusa, Stanisława Moniuszki.

Czy wiecie, że... największym cmentarzem na ziemiach polskich i jednym z największych w Europie jest warszawski Komunalny Cmentarz Północny na Wólce Węglowej o powierzchni 143 hektarów. Do niedawna miejsce to zajmował również zlokalizowany w Warszawie Cmentarz Bródnowski o powierzchni około 114 hektarów.

Dzisiaj Warszawa rozwija się w niebywałym tempie – przybywa nowoczesnych budynków i osiedli, powstających także poza centrum. W 2008 roku zakończono budowę pierwszej linii metra, rozpoczęły się już prace nad drugą. Miasto ma też jednak wiele problemów – najpoważniejszym jest dość wolny rozwój infrastruktury drogowej i systemu transportowego, które nie nadążają za rozbudową Warszawy.

Warszawskie Stare Miasto zniszczone w czasie powstania warszawskiego (widok z lotu ptaka)

Warszawa stanowi także największy ośrodek przetwórstwa przemysłowego w Polsce. Produkcja sprzedana przemysłu w roku 2009 zamknęła się kwotą ponad 83 miliardów zł, co stanowiło 48,6 procent produkcji całego Województwa Mazowieckiego. Wynik ten był zasługą około 328 tysięcy zarejestrowanych podmiotów gospodarki narodowej (50 procent w stosunku do całego Województwa). Reprezentowane są tu praktycznie wszystkie ważniejsze gałęzie przemysłu.

Grób Stanisława Moniuszki na warszawskich Starych Powązkach

Willa „Gryf” w Konstancinie-Jeziornie (powiat piaseczyński), projekt firmy budowlanej W. Czosnowskiego

Władysław Leon Czosnowski (1841–1916) – pochodził ze szlachty ziemi grójeckiej; w konsekwencji konfiskat majątków po powstaniu styczniowym musiał zająć się murarstwem. Dzięki swojej wytrwałości stworzył pierwszą nowoczesną firmę budowlaną realizującą przy pomocy własnych specjalistów całość inwestycji. Zajmował się też działalnością, którą współcześnie określilibyśmy jako deweloperska – parcelując* i zabudowując grunty na południe od Alej Jerozolimskich w Warszawie, jak również wznosząc od podstaw Konstancin. Zbudował i przebudował na terenie Kongresówki kilkadziesiąt kościołów.

Warszawa jest również głównym centrum naukowym kraju oraz ośrodkiem liczącym się w Europie, a w niektórych dziedzinach – również

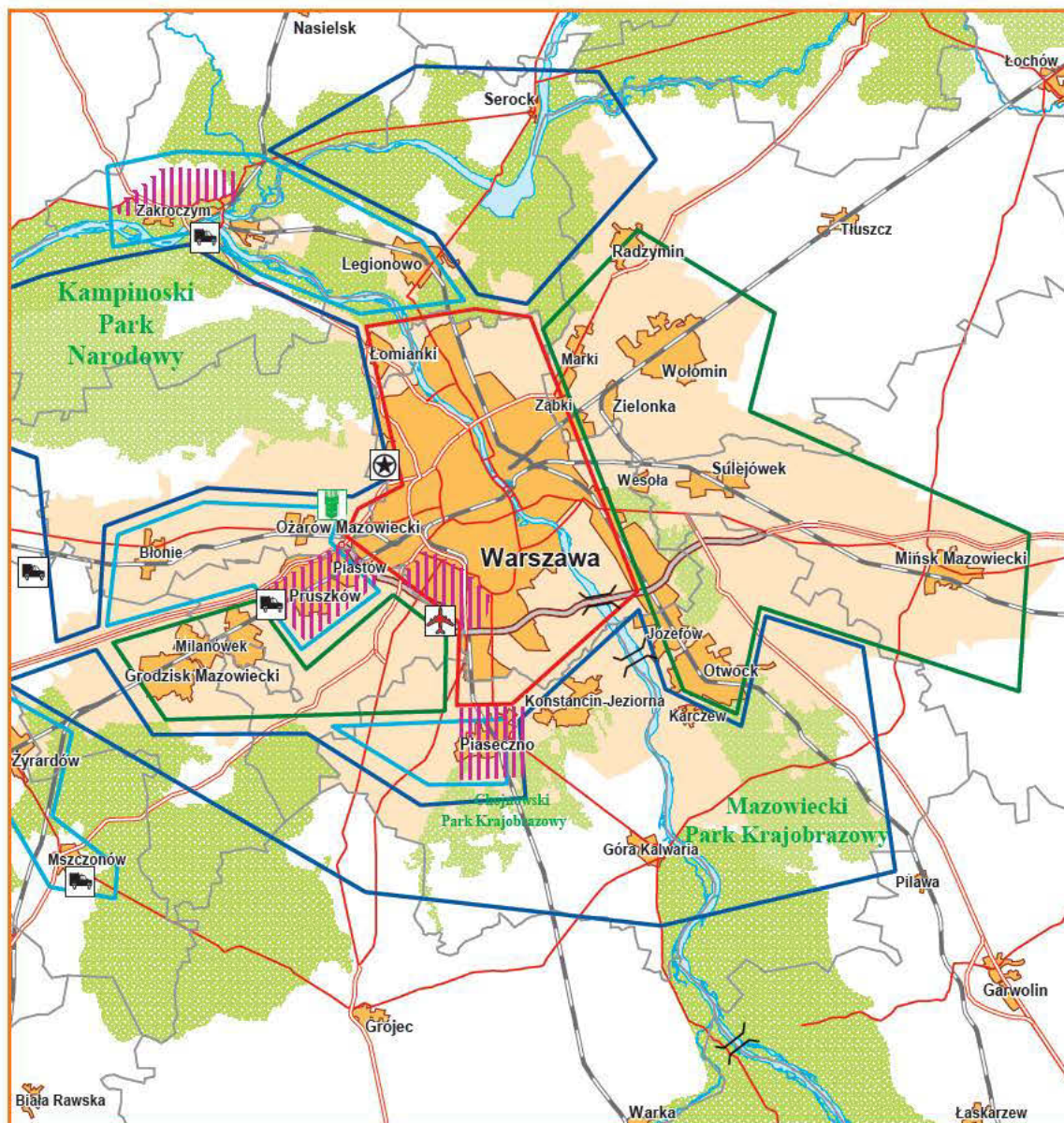
na świecie. Swoją siedzibę ma w stolicy Polska Akademia Nauk z ponad 40 jednostkami. Funkcjonuje tu również około 80 instytutów resortowych, a także instytucje centralne ważne dla poznania historii i kultury narodowej, takie jak Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Narodowy Instytut Audiowizualny, Biblioteka Narodowa czy Muzeum Narodowe.

Wiele informacji o Warszawie można znaleźć na stronie internetowej Urzędu Miasta: www.um.warszawa.pl

Zabytkowy grobowiec na Starych Powązkach w Warszawie

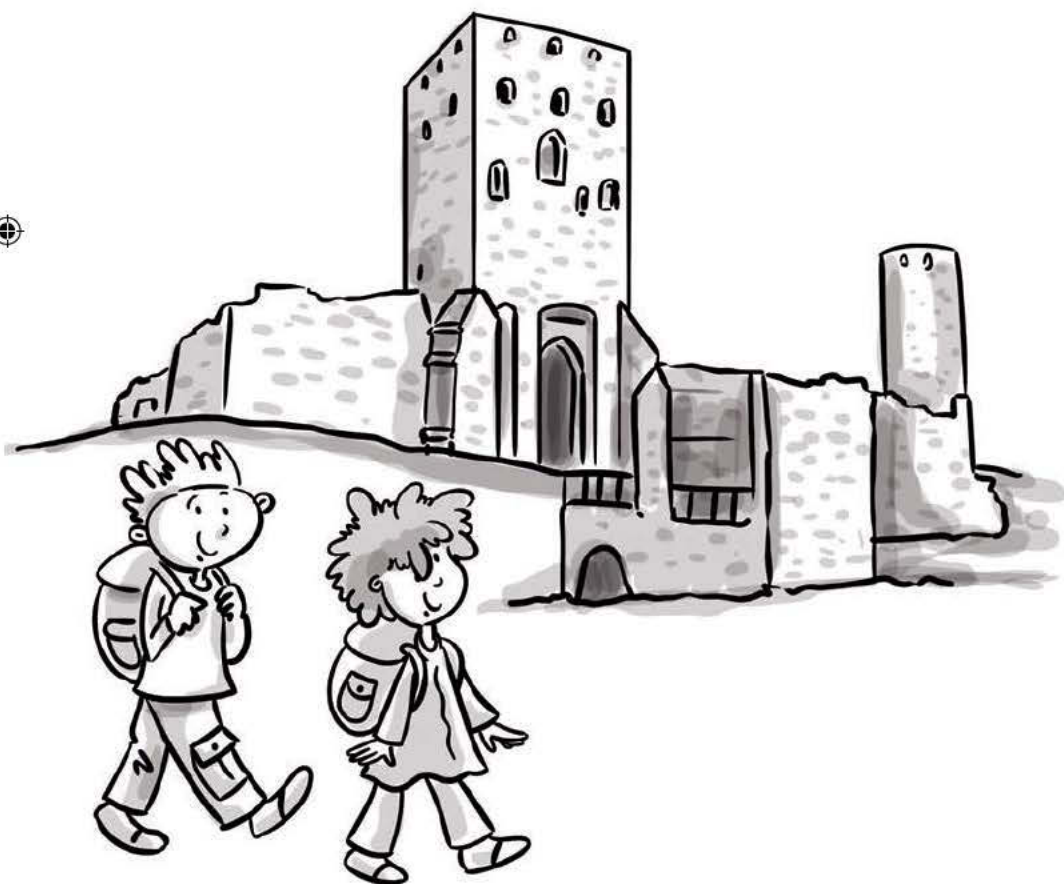

Aglomeracja warszawska - kierunki rozwoju
skala 1:600 000

Rozdział 4

Mazowsze książęce (do lat trzydziestych XVI wieku)

Rozdział 4

Mazowsze książęce (do lat trzydziestych XVI wieku)

Kilka słów tytułem wstępu

Spoglądając na dzisiejszą mapę Polski, wydaje się całkiem naturalne, że prawie w samym centrum naszego kraju znajduje się stolica, a leżące wokół niej, na obu brzegach Wisły, terytorium to Mazowsze. Tak to właśnie wygląda, gdy myślimy o powstałym w 1999 roku Województwie Mazowieckim z jego głównymi ośrodkami miejskimi w Warszawie, Radomiu, Płocku, Ostrołęce, Siedlcach i Ciechanowie. Podobnie myślano już w końcu XVI wieku, gdy Jan Krasieński w *Polonii* (1573) opisał Mazowsze jako miejsce skupiające trzy części Rzeczypospolitej: Koronę, Litwę i Ukrainę, gdyż nieopodal Warszawy zbiegają się rzeki łączniki: Wisła, Narew i Bug.

Pogląd ten nie był jednak tak oczywisty, jak nam się dziś zdaje, a kształtował się przez kilka stuleci. Mazowsze bowiem, a ściślej nazwa ludu żyjącego nad środkową Wisłą: Mazowszanie (*Mazovšany*), pojawia się dopiero w XII wieku na kartach staroruskiego latopisu *Powieść minionych lat* w opisie wypraw Jarosława Mądrego z połowy XI wieku. W pochodzącej z początków XII wieku *Kronice polskiej* Galla Anonima, opisującej dzieje książąt i władców polskich, jest zarówno mowa o ludziach zamieszkujących ówczesne Mazowsze (*gens Mazouia*), jak i o ich krainie, która położona była za Wisłą.

Bazylika katedralna pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny w Płocku

Co oznacza nazwa „Mazowsze”? Czy sięga początków państwa polskiego? Choć historycy wysuwają różne hipotezy, nie wiemy, skąd ta nazwa się wywodzi ani co ona oznacza. Wydaje się też, że dawniej określała tylko tę część obecnego Mazowsza, która leży na prawym brzegu Wisły, na północ i wschód od niej. Granice administracji kościelnej także wskazują na odrębność prawego brzegu Wisły; diecezja płocka, utworzona w 1075 roku, obejmowała właśnie te obszary na północ i wschód od Wisły, wzdłuż Narwi i Bugu, zaś Czersk, a później też i Warszawa, aż do XIX wieku należały do diecezji poznańskiej, natomiast Łowicz – do archidiecezji gnieźnieńskiej. W czasach księcia Konrada Mazowieckiego (XII–XIII wiek) obok grodu płockiego istniał jeszcze inny – prawdopodobnie tak samo ważny –

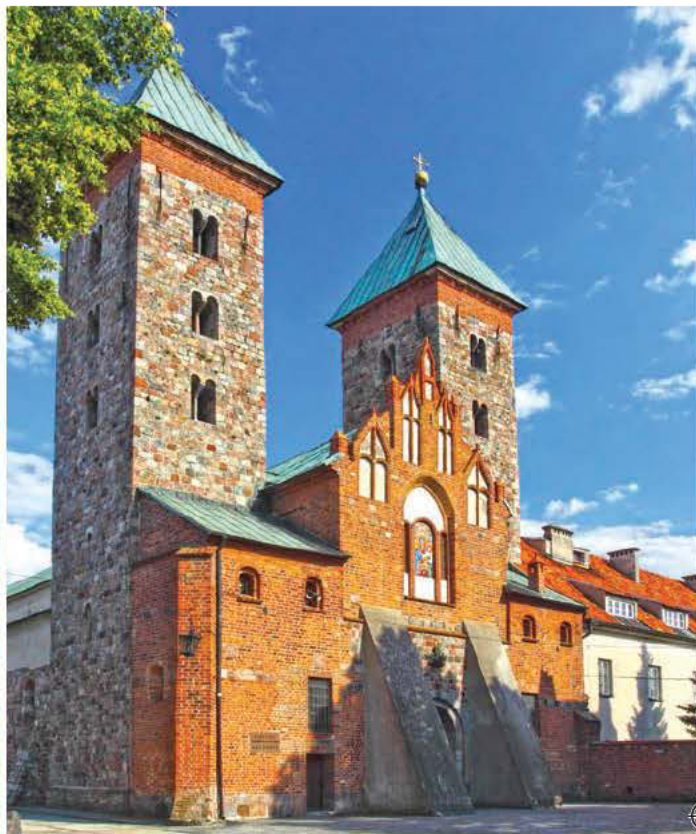

ośrodek administracyjny w Czersku, sięgający po Łowicz, a może obejmujący też i Łęczycę. Zdaniem profesora Henryka Samsonowicza przypuszczalnie temu właśnie władcy zawdzięczamy taki kształt Mazowsza, jaki od późnego średniowiecza przetrwał niemal do naszej epoki, zaś dzisiejsze Województwo Mazowieckie nawiązuje do granic „Wielkiego Mazowsza”.

Ruiny zamku książąt mazowieckich w Czersku (powiat piaseczyński)

Warszawa (Stara Warszawa) jako kolejny za Toruniem ośrodek na szlaku handlowym łączącym obszar Morza Bałtyckiego z obszarem Morza Czarnego – Rusią, pojawia się dopiero w pierwszej połowie XIV wieku i stopniowo zyskuje na znaczeniu. W XVI wieku, znajdując się już w granicach Korony, staje się ważnym centrum w skali ogólnokrajowej. Miały na to wpływ również czynniki polityczne, takie jak przeniesienie do Warszawy obrad sejmów (do 1569 roku głównym miejscem sejmowania był Piotrków, zwany później Trybunalskim) oraz elekcji królewskich, o czym będzie jeszcze mowa.

Bazylika Matki Bożej Pocieszenia w Czerwińsku nad Wisłą (powiat płocki)

Dziś wydaje nam się, że Mazowsze zawsze znajdowało się w centrum Polski. Nic bardziej mylnego. W średniowieczu był to obszar pogranicza sąsiadujący z innymi plemionami i państwami. Najboleśniej z tego konsekwencjami były najpierw najazdy ludów bałtyckich (Prusów*, Jaćwingów*) z północy. Rozwiązaniem tego problemu miało być z początku osadnictwo wojskowe (stróża*). Potem, brzemienne w skutkach, sprowadzenie zakonu krzyżackiego w 1226 roku, któremu książę Konrad Mazowiecki ofiarował Ziemię Chełmińską. Później mieszkańcy tych ziem borykali się także z najazdami litewskimi, powtarzającymi się dość regularnie od 1243 roku, z których najbardziej dramatyczny zakończył się śmiercią księcia Siemowita I

(23 VI 1262) i spaleniem Jazdowa. Do końca XIII wieku, według wzmianek w *Rocznikach* Jana Długosza, miało miejsce co najmniej 16 takich grabieżczych wypadów. Najazdy te ostatecznie ustały dopiero pod koniec XIV wieku, gdy Litwa przyjęła chrześcijaństwo, a jej wielki książę zasiadł na tronie polskim jako król Władysław I Jagiełło. W latach dwudziestych XIV wieku zagrożenie ze strony Litwy tłumaczy bliskie związki Mazowsza z państwem krzyżackim. Jednak sąsiedztwo to, przede wszystkim dla północnego Mazowsza, okazywało się także kłopotliwe, zwłaszcza w XV wieku podczas konfliktów polsko-krzyżackich. Po bitwie pod Grunwaldem w 1410 roku książęta mazowieccy opowiedzieli się po stronie polskiej. Traktat pokojowy zawarty w Brześciu Kujawskim (31 XII 1435), który w zasadzie ustalił północne granice Mazowsza, przewidywał nawet regularne odbywanie sądów mazowiecko-krzyżackich w sprawach sporów granicznych na przemian w Mławie i w Działdowie. Tereny te ucierpiały też podczas wojny trzynastoletniej, mimo że Mazowsze już w listopadzie 1459 roku zawarło odrębny rozejm z Krzyżakami w Przemarku (wojnę zakończył drugi pokój toruński w 1466 roku).

Pieczęć konna księcia mazowieckiego Konrada I z 1218 roku

Mazowsze było też terenem ścierania się wpływów z Zachodu (kupcy z miast hanzeatyckich* i Krzyżacy) i ze Wschodu, głównie z Rusi, a przez nią i z Bizancjum. Przygraniczne położenie sprzyjało kontaktom z innymi nacjami. Mazowszanie zapuszczali się na wschód i południe, a na Mazowsze przybywali osadnicy nawet z odległych krain. Śladów tych migracji można doszukać się w toponomastyce*, czyli w nazwach osad i miejscowości, jak choćby Serbko, Węgrów, Tatary. Rozwojowi kontaktów z Litwą i Rusią sprzyjało zawieranie małżeństw mazowieckich władców z przedstawicielkami miejscowych dynastii i rodów. Panujący na Mazowszu podtrzymywali również związki z Piastami rządzącymi innymi dzielnicami, między innymi ze Śląskiem (na przykład żoną Siemowita V była księżniczka raciborska Małgorzata), o czym jeszcze powiemy.

Freski w bazylice Matki Bożej Pocieszenia w Czerwińsku nad Wisłą (powiat płocki)

Dialekt* mazowiecki

Pisząc o Mazowszu i o jego zasięgu, trzeba także wziąć pod uwagę historycznie uwarunkowany obszar ekspansji ludności z tej przeludnionej dzielnicy. Świadczenia tego procesu można odnaleźć nie tylko w warstwie osadniczej (onomastycznej*), lecz także w językowej. Wyznacza je zakres dialektu mazowieckiego. Wybitny językoznawca Kazimierz Nitsch wskazywał, że znaczną rolę odegrała tu Wisła. Wzdłuż jej brzegu mazowieckie cechy językowe przenosiły się na północny zachód i północ. Badacz gwary mazowieckiej Zdzisław Stieber tak określił jej zasięg: „Kolonizacja mazowiecka spolszczyła znaczną część terytorium dawnych Prus, nazywaną Mazurami”. Jego zdaniem wpływy mazowieckie widać także w Wielkopolsce, w powiecie łączymskim i części sieradzkiego oraz w północnej Małopolsce – zwłaszcza na północ od Gór Świętokrzyskich; dalej na południe schodzą one doliną Wisły – po Puszcę Sandomierską w widłach Wisły i Sanu. Terenem ekspansji mowy mazowieckiej była także północna Lubelszczyzna, a na wschodzie i północnym wschodzie osadnicy mazurscy stosunkowo niedawno spolszczyli znaczną część Podlasia.

Ludność mazowiecka i jej struktura

Według szacunkowych obliczeń demografów historycznych w połowie XIV wieku liczba ludności na Mazowszu wynosiła około 250 tysięcy,

pod koniec XV wieku – pół miliona, zaś w trzeciej ćwierci XVI wieku w trzech Województwach dawnego książęcego Mazowsza (Rawskiego, Płockiego i Mazowieckiego) – dochodziła do 800 tysięcy. Wśród tej ludności przeważali zdecydowanie mieszkańcy wsi, około 650 tysięcy. Szacuje się, że w tym okresie we wspomnianych wyżej granicach było ponad 6,5 tysięcy wsi. W ponad stu miastach żyło zaś mniej niż 140 tysięcy osób.

Największe zagęszczenie osad, tak wiejskich, jak i miejskich występowało w ówczesnych powiatach ciechanowskim, płockim, bielskim i nowomiejskim. Ludność Podlasia w tym czasie szacowana jest na 200 tysięcy (w tym tylko 25 tysięcy żyło w miastach); zaś ludność Województwa Sandomierskiego to 520 tysięcy (z czego w miastach żyło 130 tysięcy). Przyjmuje się, że pod koniec XVI wieku chłopci stanowili 62 procent, mieszczenie – 14 procent, duchowieństwo – 0,1 procenta, a – i to jest wartość wyjątkowa – mazowiecka szlachta blisko 25 procent całej populacji mazowieckiej. W tym czasie w Małopolsce szlachta stanowiła niespełna 9 procent ogółu ludności.

Rycerstwo mazowieckie, a później szlachta, było oczywiście rozwarstwione, natomiast same majątki rycerskie często ulegały też rozdrobnieniu. Należy podkreślić, że kryterium zamożności na Mazowszu było posiadanie trzech lub czterech wsi. W ostatnich 150 latach książęcego Mazowsza można wyróżnić około 70 rodzin możnowładczych* (między innymi Bielińscy herbu

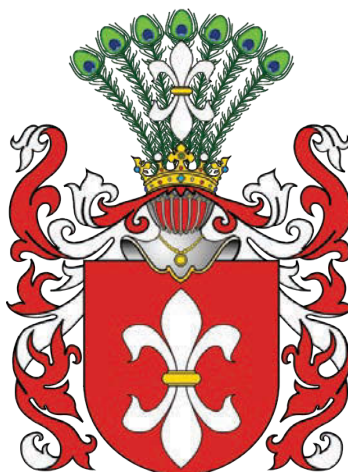

Przykładowe herby rodzin możnowładczych

herb Belina

herb Gozdawa

herb Junosza

herb Nałęcz

herb Prawdzic

herb Wąż

Junosza, Bogaccy herbu Prawdzic, Ciechomscy herbu Wąż, Giżyccy herbu Gozdawa, Kryscy herbu Prawdzic, Nowodworscy i Gostomscy herbu Nałęcz, Prażmowscy herbu Belina, Radziejowscy herbu Junosza). Różne urzędy, zarówno duchowne, jak i świeckie sprawowało około 800 ich przedstawicieli; w sumie tę elitę tworzy około 1500 osób. Przedstawiciele najwyższego szczebla społeczeństwa piastowali zazwyczaj te same urzędy co ich przodkowie. Zjawisko to, dowodzące świadomej polityki rodzinnej, da się zauważyć w ponad 20 rodach. Wydaje się więc, że owa elita* rycerstwa mazowieckiego to zaledwie 1 procent stanu szlacheckiego w tym okresie. Niżej w hierarchii społecznej znajdowały się szlachta jednowioskowa oraz charakterystyczny dla tego terenu „szlachecki drobiazg” – drobna szlachta zagrodowa i szlachta bezmieca (nieposiadająca poddanych), stanowiąca wedle szacunków nawet około 20 procent ogółu ludności. To rozdrobnienie majątkowe spotyka się na północno-wschodnich kresach Mazowsza, a także na jego pograniczu, dokąd rozrodzona szlachta emigrowała – na Ziemi Dobrzyńskiej, Łukowskiej i na Podlasiu. Inaczej było w powiecie radomskim dawnego Województwa Sandomierskiego (stanowiącego obecnie południe Województwa Mazowieckiego); tu większe kompleksy dóbr szlacheckich stanowiły 5 procent powierzchni Województwa.

Kościół katolicki na Mazowszu

Biskupstwa i organizacja parafialna

Kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Gołyminie-Ośrodku (powiat ciechanowski)

Jak się przypuszcza, pierwsze kościoły pojawiły się na Mazowszu w osadach grodowych na przełomie X i XI wieku. Pozostałości archeologiczne wskazują na Płock. W tym czasie Mazowsze prawdopodobnie podlegało Gnieźnie. W odbudowanej około połowy XI wieku organizacji kościelnej, po załamaniu się pierwszej monarchii* i reakcji pogańskiej*, Mazowsze najprawdopodobniej należało częściowo do archidiecezji gnieźnieńskiej, częściowo (archidiakoniat czerwski) do poznańskiej, a w 1075 roku utworzona została nowa diecezja ze stolicą biskupią w Płocku. Postacie pierwszych biskupów płockich są dziś mało znane, pewnie w większości byli to obcokrajowcy, tak jak reformatorzy z XII wieku – Aleksander z Malonne (†1156) i Werner (†1170). Dopiero od końca tego wieku pojawiają się

biskupi pochodzący z ziem polskich. W XII wieku otoczenie biskupie zaczyna być organizowane w kapituły, w tym też czasie powstają kościoły grodowe fundowane przez książąt oraz kościoły w dobrach duchownych (biskupich, kolegiackich i klasztornych).

Kościół pod wezwaniem Bożego Ciała w Makowie Mazowieckim

Prawdziwy rozwój sieci parafialnej nastąpił w XIV i XV wieku. W diecezji płockiej było 240 parafii; w poznańskiej do około 30 kościołów z końca XIII wieku doszło jeszcze blisko 50; w archidiecezji gnieźnieńskiej były 44 parafie w większości ufundowane w XIV wieku. Na początku XVI wieku na Mazowszu znajdowało się łącznie 430 kościołów parafialnych, a przeciętny obszar parafii wynosił około 77 km².

Do instytucji kościelnych na Mazowszu należało w końcu XVI wieku 16 miast i blisko 600 wsi, które stanowiły wieczyste uposażenie biskupstw, kapituł, klasztorów i probostw. W tym samym czasie dobra królewskie to 50 miast i 386 wsi.

W obecnych granicach Województwa Mazowieckiego znalazły się także obszary z dwóch innych diecezji: na południu z diecezji krakowskiej (dziekania kielecka, dekanaty Radom i Zwoleń oraz dekanat Kunów z prepozytury* kieleckiej); zaś na wschodzie z utworzonej w 1404 roku diecezji łuckiej – archidiakoniat brzeski.

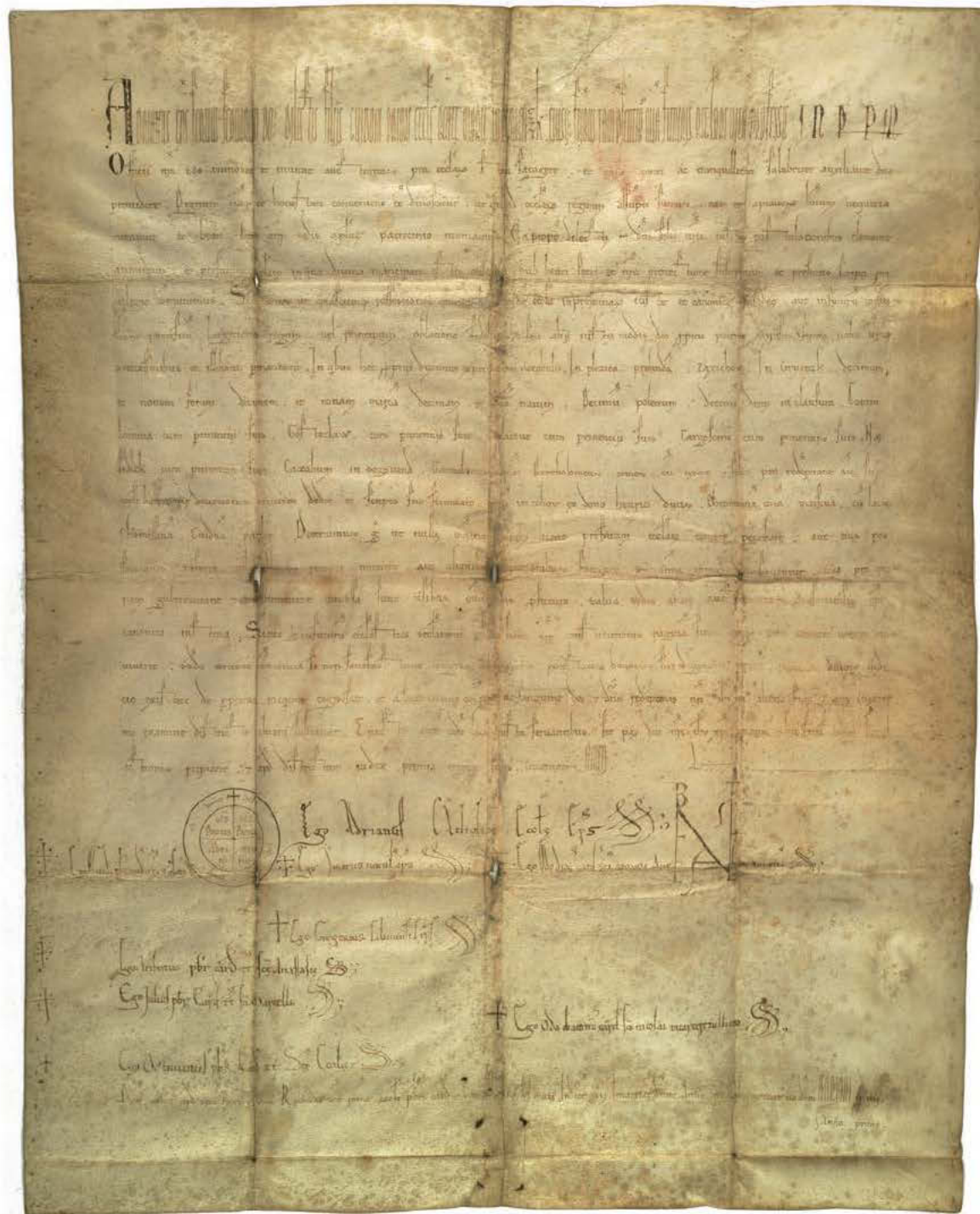

Kościół pod wezwaniem św. Zygmunta w Siennie (powiat lipski)

Zakony

Pierwsi misi – benedyktyni – pojawili się w Płocku już w pierwszej połowie XI wieku. Opactwo św. Wojciecha znajdowało się pod szczególną opieką biskupów. W następnym stuleciu powstał klasztor kanoników regularnych w Czerwińsku nad Wisłą; a w 1185 roku – pierwszy klasztor zgromadzenia żeńskiego – norbertanki

Bulla* papieża Hadriana IV dla klasztoru w Czerwińsku nad Wisłą z dnia 18 kwietnia 1155 roku (ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych)

w Płocku. W XIII wieku z fundacji księcia Konrada I (1225) wybudowana została pierwsza placówka zakonu typowo męskiego – klasztor dominikanów w Płocku; kolejne klasztory zakonu kaznodziejskiego powstały z fundacji Siemowita I – w Sochaczewie (1254) i w Warce (1255). W następnym stuleciu stanęły trzy klasztory augustianów (w Warszawie, Rawie Mazowieckiej i Ciechanowie). Wiek XV zdominowany przez dwie gałęzie zakonu franciszkańskiego: konwentualnych (Wyszogród) i obserwantów (Warszawa, Łowicz); w Płońsku zaś dominują wówczas karmelici.

Kościół pod wezwaniem św. Andrzeja w Bożewie (powiat sierpecki)

W wieku XVI na Mazowszu pojawił się zakon nowego typu – jezuici, którzy otworzyli kolegium w Pułtusk (1566), a potem kolejne w Płocku i Warszawie. W następnych wiekach powstawać będą nowe klasztory wielkiej rodziny franciszkańskiej: bernardyńskie (Ostrołęka, Przasnysz, Ratowo, Strzegocin), kapucyńskie (Łomża, Zakroczym, Warszawa) i reformackie (Płock, Pułtusk).

Nieco historii

Opactwo ojców Kanoników Regularnych (dziś ojców Salezjanów) w Czerwińsku nad Wisłą

Jak można wnioskować z najwcześniejszych opisów państwa Mieszka I, Mazowsze znajdowało się pod jego panowaniem. Najprawdopodobniej włączenie (poprzez podbój) Mazowsza do państwa gnieźnieńskiego następowało etapami w pierwszej połowie X wieku.

Rozpad pierwszej monarchii piastowskiej w 1038 roku stał się na Mazowszu impulsem do podjęcia próby stworzenia własnej dynastii. Najpierw jednak księciem (*princeps*) po śmierci Mieszka II uznany został jego dawny cześnik* – Miećław, za którego rządów na 12 lat nastąpiło uniezależnienie się Mazowsza od centralnego ośrodka władzy. W 1047 roku kontrolę nad tym obszarem odzyskał syn Mieszka II – Kazimierz Odnowiciel. W następnym pokoleniu Mazowsze otrzymał średni syn Kazimierza – Władysław I Herman. Jego ulubioną rezydencją był Płock. Został zresztą pochowany w katedrze płockiej

(1102). Od tej pory było to miejsce pochówków książęcych aż do XV wieku. Po śmierci Władysława Hermana dzielnica mazowiecka została włączona do państwa Bolesława Krzywoustego. Z tym władcą wiązą się też początki powstania najpiękniejszego zabytku romańskiego na Mazowszu – kościoła klasztorowego w Czerwińsku; tę fundację wspierał też jego syn – Bolesław Kędzierzawy.

Ruiny zamku książąt mazowieckich w Czersku (powiat piaseczyński)

Według podziału Bolesława Krzywoustego w 1138 roku prowincja mazowiecka z ośrodkami w Płocku i Czersku stała się dzielnicą księcia Bolesława Kędzierzawego (†1173). Dla historii tego regionu przełomowe znaczenie miało panowanie w dzielnicy mazowieckiej księcia Konrada I (1197 lub 1200–1247), syna Kazimierza Sprawiedliwego, a wnuka Bolesława Krzywoustego. Dopiero po jego śmierci Mazowsze wkroczyło

w okres rozbicia feudalnego* i to wówczas, na kilka stuleci, oddzieliło się politycznie od reszty ziem polskich; co oznaczało też, że przestało być jedną z jej równorzędnych ziem, a stało się terenem peryferyjnym.

Czy wiecie, że... pełną genealogię* Piastów – w tym linię Piastów mazowieckich – wydał w roku 1895 Oswald Balzer. O wadze tego dzieła może świadczyć fakt, że zostało ono wydane ponownie w roku 2005. Jest ono również dostępne on-line w Wielkopolskiej Bibliotece Cyfrowej pod adresem: www.wbc.poznan.pl

Kolejnym władcą jednoczącym Mazowsze był wnuk Konrada – Bolesław II (1251–1313), ale po jego śmierci znów nastąpił rozpad na mniejsze dzielnice. W XIV wieku Mazowsze leżące między Królestwem Polskim a państwem krzyżackim ulegało różnym wpływom i naciskom zewnętrznym. Na skutek tego w 1329 roku książę płocki Wacław (Wańko) musiał złożyć hołd lenny* sprzymierzeńcowi Krzyżaków, królowi czeskiemu Janowi Luksemburskiemu. Natomiast w 1351 roku całe Mazowsze stało się państwem lennym Królestwa Polskiego. Zhołdowanie Mazowsza przez Kazimierza Wielkiego miało dalekośiężne skutki, nie tylko polityczne, ale i społeczno-gospodarcze dla całej dzielnicy. I choć ziemie te wciąż były odrębnym organizmem politycznym, a jeden z książąt – Siemowit III – w 1370 roku na krótko zjednoczył całe Mazowsze, coraz wyraźniejsze stawało się powiązanie Księstwa Mazowieckiego z Koroną.

Siemowit III książę mazowiecki (ok. 1320–1381)

– syn księcia czerskiego Trojdena I, od 1341 roku, po śmierci ojca wraz z bratem władał w niedziale (czyli wspólnie) księstwem czerskim, zaś po bezpotomnej śmierci stryja Siemowita II (1345) także księstwem rawskim. W 1349 roku bracia przeprowadzili podział: Siemowit otrzymał Czersk, Rawę i Liw, zaś młodszy Kazimierz – Warszawę. W 1351 roku po bezpotomnej śmierci Bolesława III płockiego objął Gostynin, a w 1355 roku Płock – jako lenno od króla Kazimierza Wielkiego; po śmierci brata także Warszawę. Po śmierci Kazimierza Wielkiego (1370) Siemowit stał się w pełni niezależnym władcą i zjednoczycielem Mazowsza; lecz już wkrótce (1373) podzielił je między synów: Janusza I Starszego (Czersk, Liw, Warszawa, Nur, Łomża, Ciechanów, Różan, Zakroczym i Wyszogród) i Siemowita IV (Płock, Zawkrze, Wizna, Rawa, Gostynin, Sochaczew). Książę miał dwie żony: Eufemię (†1356), księżniczkę opawską, i Annę (†1368), księżniczkę ziębicką. Władca ten zmarł w 1381 roku. Został pochowany w katedrze płockiej.

Siemowit zapoczątkował nowy podział administracyjny, dzieląc Mazowsze na ziemie – okręgi sądowo-administracyjne – wprowadzając władzę starostów; polecił skodyfikować* mazowieckie prawa zwyczajowe, a w 1377 roku wydał pierwsze statuty mazowieckie. Wraz z pierwszą żoną ufundował klasztory augustianów w Warszawie, Rawie i Ciechanowie; rozpoczął też budowę zamku w Rawie – swojej ulubionej stolicy. Przeprowadził na Mazowszu wiele lokacji miejscowości na prawie chełmińskim. W Płocku w mennicy* książęcej bito monetę – półgroszki – z napisem: *MONETA SEMOVITI DUCIS MAZOVIE* („moneta Siemowita, księcia Mazowsza”).

Pieczęć księcia Siemowita III

Separatyzm* czy partykularyzm*

Trwająca wśród historyków dyskusja nad tym, czy na Mazowszu przeważał separatyzm, czy może jedynie partykularyzm, to w gruncie rzeczy spór o postawy elity mazowieckiej. Przejawem tego zjawiska są ówczesne silne aspiracje* władców mazowieckich, Piastów, potomków

prastarej dynastii o królewskich tradycjach, pretendentów do korony polskiej po śmierci Kazimierza Wielkiego (a także po śmierci kolejnych Jagiellonów). Jest nim także niezależna polityka w stosunku do państw sąsiadujących z Mazowszem – przede wszystkim z państwem krzyżackim i z Litwą w XV wieku oraz opór wobec inkorporacji.

Należy jednak podkreślić, że zwłaszcza po pierwszym pokoju toruńskim (1411) książęta mazowieccy chętniej współpracowali z władcami Polski, choć nieraz dochodziło także do sporów.

Czy wiecie, że... po śmierci Jagiełły to właśnie Siemowit, książę płocki, na zjeździe w Opatowie (13 VII 1434) został kandydatem na jego następcę. Po elekcji syna Władysława Jagiełły, też Władysława III (później Warneńczyka), książę poczuł się urażony tym, że nie został nawet opiekunem małoletniego władcy.

Kościół Matki Bożej Różańcowej i św. Stanisława Biskupa w Drobinie (powiat płocki)

Odrębnym tematem jest Kościół, którego władze także starały się być niezależne, czasami dość wyraźnie. W czasie synodu* w Łęczycy w maju 1425 roku archidiakon* płocki Stanisław Pawłowski sprzeciwił się nałożeniu na duchowieństwo diecezji płockiej podatku *subsidium charitativum* (dobrowolna wpłata na rzecz skarbu państwa), gdyż tak Księstwo, jak i diecezja leżały poza

granicami Królestwa Polskiego. Innym przykładem może być sprawa uznania papieża Mikołaja V. Królestwo Polskie uczyniło to dość późno, bo dopiero w 1447 roku; biskupstwo płockie zaś do 1449 roku popierało antypapieża* Feliksa V. Podobną niezależność okazywała kapituła płocka w drugiej połowie XV wieku przy wyborze biskupów, dwukrotnie odrzucając kandydatów królewskich, a popierając Ścibora z Gościeńczyna (1463–1471) i księcia Kazimierza III (1471–1480).

Nagrobek Wojciecha Kryskiego w kościele pod wezwaniem Matki Bożej Różańcowej i św. Stanisława Biskupa w Drobinie (powiat płocki)

Trzeba jednak zauważyć, że duchowni pochodzący z Mazowsza w dużej liczbie zasiadali w kapitułach w innych diecezjach niż płocka (a także poza archidiakonatami łowickim i warszawskim), na przykład w połowie XVI wieku służyli w diecezjach żmudzkiej i wileńskiej. Podobnie zresztą jak przedstawiciele rycerstwa mazowieckiego, którego potomków znajduje się wśród szlachty Podlasia, Rusi Czerwonej i Podola, a po unii lubelskiej (1569) także Wołynia i Ukrainy. Po inkorporacji (1529) Mazowszanie stanowili najlichnieszą grupę wśród rządców i urzędników gospodarczych, dworzan oraz służby dworskiej królowej Bony, Zygmunta Augusta, Anny Jagiellonki i Wazów. Byli ludźmi energicznymi i fachowymi, wielu z nich piastowało urząd marszałka sejmu i Trybunału Koronnego, pełnili też funkcje senatorskie i centralne w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim, a także służyli umiejętnościami dyplomatycznymi.

Inkorporacje

Pierwsze próby wcielenia Mazowsza do Korony miały miejsce w XIV wieku. W marcu 1329 roku książę płocki Wacław złożył hołd lenny Janowi Luksemburskiemu. Dopiero w połowie XIV wieku Mazowsze weszło w zależność lenną od króla Polski Kazimierza Wielkiego między 1351 a 1355 rokiem, która jednak uległa rozwiązaniu z chwilą śmierci króla w roku 1370.

Całkowita inkorporacja Mazowsza trwała przez kilka pokoleń. Proces ten rozpoczął się w drugiej połowie XV wieku i przebiegał

z różnym skutkiem do lat dwudziestych XVI wieku. W 1462 roku wygasła linia księcia mazowieckiego Władysława I. Po śmierci jego małoletnich synów Siemowita VI i Władysława II, rządzących w niedziale*, ich dzielnice przejął król polski Kazimierz Jagiellończyk, toczący wówczas wojnę trzynastoletnią z zakonem krzyżackim. Były to dzielnice z ośrodkami w Rawie, Gostyninie i Sochaczewie oraz w Bełzie. Jako ostatnią włączono dzielnicę sochaczewską w 1476 roku. Sąd lenny, powołany na dworze królewskim, przyznał Koronie w 1468 roku także pozostałe ziemie po zmarłych książętach: płocką i wiską. Jednak pozostały one nadal w rękach książąt mazowieckich. W 1488 roku Konrad III Rudy, książę czerski, po bezpotomnej śmierci brata Bolesława V zagarnął dla siebie jego dzielnice: warszawską i zakroczymską. Książęta mazowieccy nie uznawali prawa lennego, a tylko swoje prawo dziedziczne. Ten sam książę, gdy w lutym 1495 roku zmarł bezpotomnie książę Janusz II płocki i wiski, zajął jego dzielnicę. Król, na sejmie koronnym w lutym 1496 roku w Piotrkowie Trybunalskim, oznajmił lennikowi, że ponieważ nie złożył on hołdu, traci wszystkie ziemie, a tylko z łaski króla zachować może Ziemię Czerską i dożywotnio Warszawską, Wyszogrodzką, Zakroczymską, Ciechanowską i Łomżyńską. W celu poprawienia swej sytuacji Konrad na przełomie 1496 i 1497 roku ożenił się po raz trzeci, tym razem z Anną – córką Mikołaja Radziwiłła, wojewody wileńskiego i kanclerza Wielkiego Księstwa. To udane małżeństwo dało księciu posag w wysokości 20 tysięcy dukatów, a także dwóch synów. Po śmierci Konrada młoda wdowa wyprosiła w dziedziczne lenno* Ziemię

Warszawską i Łomżyńską u następcy Jana I Olbrachta – króla Aleksandra, a u kolejnego władcy – Zygmunta – w 1511 roku także Ziemię Wiśką. Na sejmie piotrkowskim w 1504 roku król oddał Ziemię Warszawską w lenno małoletnim synom Konrada – Stanisławowi i Januszowi, będącym pod opieką matki. Mazowsze zapłaciło takse in feudacyjną* (opłatę za nadanie prawa lennego) w wysokości 30 tysięcy dukatów. Był to znaczny dochód dla skarbcza królewskiego. Z drugiej jednak strony o całe pokolenie opóźniło to zespolenie Mazowsza z Koroną.

Czy wiecie, że... w wyniku złożenia hołdu Kazimierzowi Wielkiemu książęta mazowieccy przyjęli do swoich herbów i na pieczęcie znak orła niekoronowanego, zamiast używanego dotychczas skrzydlatego smoka, herbu dzielnicy czerskiej.

W drugiej połowie lat dwudziestych XVI wieku po śmierci dwóch ostatnich książąt – Stanisława i Janusza III – Księstwo Mazowieckie obejmowało trzy przemianowane z dawnych księstw, znacznie różniące się wielkością, Województwa: Płockie, Rawskie oraz Mazowieckie, i zajmowało 33 493 km². Mazowsze miało niemal tyle samo osad (ponad 100 miast i 6500 wsi), ile Wielkopolska (w szerszych granicach sześciu województw) na prawie dwukrotnie większym obszarze. Znajdowały się tu znaczne dobra domeny książęcej. W Województwie Płockim do dóbr monarszych należały 4 miasta i 14 wsi; w Województwie Rawskim 10 miast i 73 wsie, w Mazowieckim zaś 36 miast i 282 wsie.

Małżeństwa i koligacje polityczne* Piastów mazowieckich

Książęta mazowieccy, poczynając od potomków Konrada I z początków XIII wieku, aż do dwóch ostatnich książąt – Stanisława i Janusza III, zmarłych w drugiej dekadzie XVI wieku to – według wyliczeń autora *Rodowodu Piastów mazowieckich*, Kazimierza Jasińskiego – w sumie dziesięć pokoleń i ponad 70 książąt i księżniczek o piastowskim rodowodzie. Rozdrobnione Księstwa i ziemie, nad którymi sprawowali władzę poszczególni książęta (często w niedziale), sprawiają wrażenie istnej mozaiki (patrz: tabela Adama Wolffa, strona 86).

Zamek książąt mazowieckich w Ciechanowie

I choć wydawać by się mogło, że ci władcy nie mieli raczej większych wpływów, to ich związki rodzinne ukazują coś zupełnie innego. Bliskie relacje łączyły władców Mazowsza z Rusią; żoną Konrada I była Agafia (†1248),

Tablica podziałów Mazowsza w latach 1370–1526 (A. Wolff, *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1525*, Wrocław 1962)

	Czersk	Liw	Warszawa	Nur	Łomża	Ciechanów	Rożan	Zakroczym	Wyszogród	Wizna	Płock	Płońsk	Zawkrze	Rawa	Gostynin	Sochaczew	
1370				S	i	e	m	o	w	i	t	III					1370
1374	Siemowit IV									Janusz I							1374
1381																	1381
1382																	1382
1384																	1384
około 1398	J	a	n	u	s	z	I										około 1398
(około 1399)																	(około 1399)
1399																	1399
1401																	1401
1426																	1426
1429																	1429
1434																	1434
1435	B	o	l	e	s	ł	a	w	I	V							1435
1442																	1442
1451																	1451
1454																	1454
1455																	1455
1462																	1462
1471																	1471
1474																	1474
1475																	1475
1476																	1476
1484																	1484
1488																	1488
1488–1490																	1488–1490
1492																	1492
1495																	1495
1501																	1501
1503																	1503
1506																	1506
1511																	1511
1524																	1524
1526																	1526

księżniczka nowogrodzka i siewierska, z którą miał kilkanaścioro dzieci; jej syn Siemowit I miał za żonę Perejasławę (†1283), córkę Daniela, króla halickiego.

Patena płočka fundacji Konrada I Mazowieckiego

Innym obszarem geograficznym, z którego pochodziły małżonki książąt, była Litwa, co miało zapewnić pokój między państwami. Żoną Bolesława II, księcia plockiego, syna Siemowita I, była Gaudemunda Zofia (†1288), córka Trojdena, wielkiego księcia litewskiego; żoną Wacława (Wańka) księcia plockiego była z kolei Elżbieta (†1364), córka Giedymina, wielkiego księcia litewskiego, a jej siostra Anna została żoną króla polskiego Kazimierza Wielkiego. Trzej synowie Siemowita III także mieli za żony księżniczki litewskie: Janusz, książę warszawski – Danutę Annę (†1448), Henryk – Ryngallę Annę (†1433), obie były córkami wielkiego księcia Kiejstuta; zaś Siemowit IV, książę mazowiecki i bełski – Aleksandrę (†1434), córkę wielkiego księcia

Olgierda i ulubioną siostrę króla polskiego Władysława Jagiełły. Także księżna Anna (†1522), matka dwóch ostatnich książąt mazowieckich, była Litwinką – córką wojewody wileńskiego Mikołaja Radziwiłła, o czym już wspomnieliśmy.

Także z córkami możnowładców śląskich chętnie wchodziło w związku małżeńskie. W pierwszej połowie XV wieku żoną księcia słupskiego Bogusława IX została Maria (†1456), córka Siemowita IV i siostrzenica króla Władysława Jagiełły.

Czy wiecie, że... Cymbarka (†1429), siostra Marii, była żoną księcia austriackiego Ernesta I Żelaznego, z którym miała dziewięcioro dzieci. Cymbarka może zostać nazwana „matką Habsburgów”, gdyż jak podkreśla Kazimierz Jasiński, od niej wywodzą się niemal wszyscy późniejsi Habsburgowie, a jej syn Fryderyk został cesarzem.

Ruiny zamku książęcego w Sochaczewie

Uprozczone drzewo genealogiczne książąt mazowieckich

- * – data urodzin
 † – data śmierci
 x. – żona lub mąż
 c. – córka
 N.N. – imię nieznane
 ks. – książę, księżna

KONRAD I

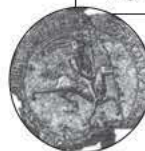
* 1187/1188

† 31 sierpnia 1247

ks. mazowiecki, kujawski, krakowski, łęczycki
x. Agafia, c. Świętosława ks. włodzimiersko-wołyńskiego**BOLESŁAW I**

* około 1208

† po 25 lutego 1248

ks. sandomierski, sieradzki, mazowiecki
x. 1. Gertruda, c. Henryka II Pobożnego ks. wrocławskiego
x. 2. Anastazja, c. Aleksandra ks. belskiego**JANUSZ I**

* około 1346

† 8 grudnia 1429

ks. wyszogrodzki, ciechanowski, zakroczymski, czerski, warszawski
x. Danuta Anna, c. Kiejstuta ks. litewskiego**SIEMOWIT IV**

* przed 1352

† między 5 grudnia 1425

a 21 stycznia 1426

ks. rawski, sochaczewski, płocki, gostyński, płoński, wiski, kujawski, belski
x. Aleksandra, c. Olgierda wielkiego ks. litewskiego
† 19 czerwca 1434**HENRYK**

* 1368/1370

† zima 1392/1393

biskup płocki 1391–1392
x. Ryngałta, c. Kiejstuta ks. litewskiego**BOLESŁAW (III)**

* 1385/1386

† 1428

ks. mazowiecki
x. Anna, c. Iwana Olgimuntowicza
ks. holszańskiego † 1458**SIEMOWIT V**

* około 1389

† 17 lutego 1442

ks. rawski, gostyński, sochaczewski
x. 1. Małgorzata, c. Jana II ks. raciborskiego**ALEKSANDER**

* 1400

† 2 czerwca 1444

biskup trydencki, patriarcha akwilejski

BOLESŁAW IV

* przed 1421

† 10 września 1454

ks. warszawski, czerski, zakroczymski, ciechanowski, łomżyński
x. Barbara, ks. ruska
† między 22 czerwca 1482, a przed 9 czerwca 1497**KONRAD III**

* przed 1448

† 28 października 1503

ks. czerski, warszawski, zakroczymski, nurski, płocki, wiski, wyszogrodzki, ciechanowski, łomżyński
x. 1. Magdalena, c. Stanisława Stawrota mieszczanina krakowskiego
x. 2. N.N., c. Aleksego, mieszczka
x. 3. Anna, c. Mikołaja Radziwiłłowicza, wojewody wileńskiego
† 14 / 15 marca 1522**BOLESŁAW V**

* przed 1454

† 27 czerwca 1488

ks. warszawski, zakroczymski, nurski, płocki, wiski,
x. Anna, c. Zygmunta Uhnowskiego wojewody belskiego**KAZIMIERZ III**

* 1448/1449

† 9 czerwca 1480

ks. płocki, wyszogrodzki, płoński, zakroczymski, wiski, biskup płocki

ANNA

* 1488

† po 26 stycznia 1557

x. Stanisław Odrowąż ze Sprowy wojewoda ruski

STANISŁAW I

* 17 maja 1500

† 8 sierpnia 1525

ks. czerski, warszawski, zakroczymski, ciechanowski, łomżyński, wyszogrodzki, nowogrodzki

JANUSZ III

* 1501/1502

† 9/10 marca 1526

ks. czerski, warszawski, zakroczymski, ciechanowski, łomżyński, wyszogrodzki, nowogrodzki

SIEMOWIT I

* około 1228
† 23 czerwca 1262
ks. czerski, mazowiecki
x. Perejasława, c. Daniela ks. halickiego

KONRAD II

* 1248/1250
† 25 czerwca 1294
ks. czerski
x. Jadwiga, c. Bolesława II Łysego (Rogatki)
ks. legnickiego

BOLESŁAW II

* po 1251
† 20 kwietnia 1313
ks. płocki, mazowiecki
x. 1. Gaudamunda, c. Trojdena ks. litewskiego
x. 2. Kunegunda, c. Przemysława Ottokara II króla czeskiego

SIEMOWIT II

* 1283
† 18 lutego 1345
ks. wiski, rawski
x. N.N.

TROJDEN I

* 1284/1286
† 13 marca 1341
ks. czerski, sochaczewski
x. Maria, c. Jerzego I króla halicza

WACŁAW (Wańko)

* 1293
† 23 maja 1336
ks. płocki
x. Elżbieta, c. Gedymina wielkiego ks. litewskiego

SIEMOWIT III

* najpóźniej 1313
† 16 czerwca 1381
ks. czerski, rawski, wiski, płocki
x. 1. Eufemia, c. Mikołaja II ks. opawskiego
x. N.N., c. ks. ziemnickiego

KAZIMIERZ I

* najpóźniej 1314
† 26 czerwca 1355
ks. czerski, rawski, sochaczewski, warszawski

BOLESŁAW III

* 1322/1330
† 20 sierpnia 1351
ks. płocki, sochaczewski, wiski

KAZIMIERZ II

* 1396/1407
† 15 września 1422
ks. belski
x. Małgorzata, c. Wincentego z Szamotuł

WŁADYSŁAW I

* 1398/1411
† 11/12 grudnia 1455
ks. płocki, wiski, zawkrzeński, ciechanowski, rawski, sochaczewski,
gostyński, belski
x. Anna, c. Konrada V ks. oleśnickiego
† przed 29 marca 1481

TROJDEN II

* 1397/1410
† 24 lipca 1427
ks. mazowiecki

KATARZYNA II

† po 29 marca 1475
x. Michał Bolesław ks. litewski

JANUSZ II

* przed 1455
† 16 lutego 1495
ks. tomżyński, ciechanowski, płocki, wiski

SIEMOWIT VI

* 2 stycznia 1446
† 1 stycznia 1462
ks. płocki, wiski, zawkrzeński, rawski, sochaczewski, gostyński,
belski

WŁADYSŁAW II

* po 31 października 1448
† 27 lutego 1462
ks. płocki, wiski, zawkrzeński, rawski, sochaczewski, gostyński,
belski

Instytucje życia publicznego

Sejm i sejmiki mazowieckie

Wywodzący się jeszcze z czasów przedpaństwowych wiec – zgromadzenie dorosłych mężczyzn decydujących o sprawach plemiennych – przekształcał się stopniowo w państwie piastowskim w zjazd dostojników. Już w XIII wieku, podczas rozbicia dzielnicowego, książęta zwoływali takie zjazdy (*colloquia*), a uczestniczyli w nich zapewne ważniejsi urzędnicy ziemscy oraz rycerze. Przekazy źródłowe potwierdzają zwoływanie ich przez Konrada I i jego następców. W końcu XIV wieku Siemowit III ustalał i ogłaszał na zjeździe swoje reformy sądownicze i administracyjne, w obecności kasztelanów* z ziem Księstwa Mazowieckiego: Wizny, Sochaczewa, Rawy, Warszawy, Wyszogrodu i Gostynina.

Zamek w Czersku (powiat piaseczyński)

Książęta mazowieccy sprawowali rządy, opierając się na lokalnej elicie władzy. Wprawdzie dwór był otoczony głównie ludźmi pochodzącymi

z ziemi stołecznej, lecz – jak wynika ze składu rady książęcej, czyli odbywających się zebrań księcia i dostojników z jego najbliższego otoczenia – poszczególni książęta często odwoływali się także do opinii doradców pochodzących z różnych ziem. Od końca XIV wieku działały załóżki przyszłych instytucji przedstawicielstwa stanowego na Mazowszu; były to wspomniane zjazdy rady oraz urzędników z danej ziemi, odbywane w miarę regularnie, zazwyczaj przy okazji wieców sądowych. Początkowo nazywano te zjazdy rokami wielkimi lub książęcymi. Ich kompetencje jeszcze nie w pełni odpowiadały przyszłemu sejmowi, ale na pewno nie ograniczały się tylko do uprawnień sądowniczych.

Od końca XV wieku w skład sejmu mazowieckiego zaczynają wchodzić posłowie szlacheccy wybierani na sejmikach. Tematyką takich zjazdów, oprócz procesów sądowych w obecności księcia jako najwyższej instancji sądownictwa ziemskiego, były sprawy administracyjne (spory szlachty z urzędnikami, rozgraniczenia powiatów), ustawodawcze, polityczne, społeczne (takie jak zbiegostwo* kmieci), własnościowe, gospodarcze i finansowe Księstwa, a także stosunki z Kościołem. Szczególnie pod koniec XV wieku sejmy i sejmiki mazowieckie były tym punktem, w którym ogniskowały się różne problemy polityczne przekraczające granice lokalne.

Na ponad 130 takich zjazdów z ostatnich 70 lat istnienia niezależnego Księstwa Mazowieckiego trzy czwarte z nich odbyło się w Zakroczymiu (57) i w Warszawie (44). Widać więc wyraźnie

rosnące znaczenie przyszłej stolicy Polski. Natomiast pozostała jedna czwarta tych zjazdów miała miejsce w małych miejscowościach, co z kolei świadczy o uczestnictwie społeczności lokalnej w stanowieniu prawa. Sejm wschodniego Mazowsza zwołany został po raz ostatni w 1528 roku. Od czasu inkorporacji Mazowsza sejmiki ziemskie* zaczęły przejawiać większą aktywność, a ich działalność w coraz większym stopniu kształtowała średnia szlachta.

Zamek w Gostyninie

Sądownictwo ziemskie i grodzkie – księgi sądowe

Od końca XIV wieku znajdujemy pisemne potwierdzenie, że na Mazowszu odbywały się regularne wiece sądowe – roczki*, w których trakcie urzędnicy z danej ziemi rozpatrywali sprawy niesporne, dziś powiedzielibyśmy: cywilne, szlachty. Sąd ziemski był sądem pierwszej instancji dla szlachty osiadłej. I tak na przykład w skład sądu ziemskiego błońskiego (sądu ziemi

warszawskiej urzędującego na wyjazdowych sesjach w Błoniu) wchodził przede wszystkim urzędnicy: sędzia, podsędek*, czasem starosta*, podkomorzy*, prokurator i pisarz*. Począwszy od drugiej ćwierci XVI wieku, roczki ziemskie miały miejsce coraz rzadziej, kilka razy do roku.

W tym czasie znaczenia nabierają też sądy namiestnika władcy na określonym obszarze – starosty – czyli grodzkie. Sądzone na nich sprawy karne według tak zwanych czterech artykułów grodzkich, obejmujących najcięższe przestępstwa przeciwko zdrowiu, życiu, czci i majątkowi szlachcica: podpalenie, napad na dom, rabunek na drodze publicznej, gwałt. Sąd grodzki sprawował również jurysdykcję we wszystkich sprawach nad mieszkającą na podlegającym mu terytorium szlachtą nieosiadłą. Problemy z regularnym odbywaniem sesji przez sądy ziemskie sprawiły, że sądy grodzkie przejmowały wiele spraw, którymi dotychczas zajmowały się sądy ziemskie.

Przechowywana obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie spuścizna aktowa mazowieckich sądów ziemskich i grodzkich jest obszerna (patrz: tabela strona 92). To blisko 3500 jednostek archiwalnych obejmujących okres od XV do końca XVIII wieku. Księgi te prowadzono głównie po łacinie, choć od XVI wieku, a zwłaszcza w wiekach XVII i XVIII, coraz częściej pojawia się w nich język polski. Najstarsza zachowana do dnia dzisiejszego księga sądu ziemskiego płockiego sięga roku 1404; księgi tego sądu obejmują okres od XV do końca XVIII wieku. Podobnie

jest z aktami sądów grodzkich. Natomiast księgi ziemskie i grodzkie radomskie nie zachowały się do dnia dzisiejszego – spłonęły w Warszawie we wrześniu 1944 roku.

Zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych mazowieckie księgi ziemskie i grodzkie

Nazwa ksiąg	Lata	Liczba tomów
Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie	1417–1796	223
Księgi ziemskie błońskie	1428–1713	24
Księgi ziemskie tarczyńskie	1439–1659	23
Księgi ziemskie plockie	1400–1793	210
Księgi grodzkie plockie	1444–1794	748
Księgi ziemskie szreńskie	1551–1647	1
Księgi ziemskie i grodzkie ciechanowskie	1548–1799	584
Księgi ziemskie przasnyskie	1585–1797	46
Księgi grodzkie przasnyskie	1762–1796	64
Księgi ziemskie wyszogrodzkie	1428–1791	80
Księgi grodzkie wyszogrodzkie	1532–1796	258
Księgi ziemskie zakroczymskie	1405–1800	165
Księgi grodzkie zakroczymskie	1481–1795	296

Księgi ziemskie nowomiejskie	1710–1799	16
Księgi grodzkie nowomiejskie	1774–1797	45
Księgi ziemskie różańskie	1552–1792	14
Księgi grodzkie różańskie	1480–1802	236
Księgi ziemskie i grodzkie makowskie	1658–1795	42
Księgi ziemskie wieluńskie	1513–1773	18
Księgi grodzkie sieluńskie	1490–1794	30
Księgi grodzkie pułtuskie	1506–1800	23
Księgi ziemskie i grodzkie nurskie	1601–1806	259
Księgi ziemskie i grodzkie ostrowskie	1573–1798	2
Księgi ziemskie ostrołęckie	1542–1782	33
Księgi grodzkie ostrołęckie	1549–1784	23
Księgi grodzkie gostynińskie	1693–1793	2
Księgi ziemskie i grodzkie gostynińskie i gąbińskie	1624–1793	12
Łącznie :	3477 tomów (jednostek archiwalnych)	

Odmienność funkcjonowania mazowieckich akt sądowych ma swoje źródła w pierwotnej

odrębności systemu prawnego; Księstwo Mazowieckie jeszcze po inkorporacji, do 1576 roku, rządziło się własnym systemem prawnym.

Mazowieccy bartnicy* i ich prawa

W XVI i XVII wieku na terenach północnego Mazowsza zostały ustanowione prawa bartne. Były to szczegółowe rozporządzenia regulujące życie i pracę bartników. Z 1559 roku pochodziło prawo bartników w starostwie przasnyskim spisane przez Krzysztofa Niszczyckiego, mające 94 paragrafy; zaś z 1616 roku *Stanisława Skrodzkiego porządek prawa bartnego dla starostwa łomżyńskiego*... ze 117 paragrafami. *Prawo bartne* ze wsi Jabłonna, leżącej na prawym brzegu Wisły, na północ od obecnej granicy Wielkiej Warszawy, mimo że ma tylko 6 paragrafów, zasługuje na uwagę z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, są to jedyne znane mazowieckie rozporządzenia bartne odnoszące się do dóbr niebędących w posiadaniu władcy, lecz do dóbr kościelnych. Jabłonna należała wówczas do biskupstwa płockiego. Po drugie, inaczej niż w starostwach przasnyskim i łomżyńskim, dla których znane są prawa bartne z lat 1559 i 1616, w kluczu jabłonowskim bartnicy nie stanowili wyodrębnionej pod względem prawnym grupy ludności. Nie mieli tu ani własnej organizacji bartnej, ani odrębnego sądu bartnego. W Jabłonie byli pełnoprawnymi członkami wspólnoty wiejskiej – gminy – i dlatego ich sprawy rozpatrywano przed sądem wiejskim.

Księstwo Sieluńskie

Pewną osobliwością w skali całego państwa było Księstwo Sieluńskie, terytorium podlegające władzy zwierzchniej proboszcza kościoła katedralnego w Płocku. W Sieluniu, w centrum administracyjnym tych dóbr stopniowo zaczął funkcjonować gród, którego starosta nie był mianowany przez księcia, a później króla, lecz przez prepozyta (proboszcza) płockiego. Poza starostą istnieli również inni urzędnicy: podkomorzy, sędzia i pisarz. Zamieszkująca ten obszar szlachta z formalnego punktu widzenia nie mogła być uważana za równą szlachcie mazowieckiej i szerzej – szlachcie z całej Rzeczypospolitej. Długotrwała walka o przyznanie pełni praw szlacheckich zakończyła się sukcesem dopiero 29 listopada 1791 roku podczas Sejmu Czteroletniego.

W czasach Księstwa Warszawskiego napoleoński marszałek Michel Ney otrzymał Księstwo Sieluńskie jako uposażenie.

Miasta mazowieckie

Powstanie samorządu miejskiego łączy się ściśle z lokacją miasta na tak zwanym prawie niemieckim, na Mazowszu obowiązywała przede wszystkim chełmińska odmiana tego prawa. Przemiany społeczne i gospodarcze, dokonujące się w ciągu XIV i XV wieku, zwłaszcza użycie pieniądza na masową skalę we wszystkich transakcjach oraz wyodrębnienie grupy mieszczan

i poddanie ich sądownictwu miejskiemu, sprawiły, że dotychczasowa sytuacja prawna miast wymagała nowych rozwiązań i uregulowań.

Rynek w Serocku (powiat legionowski)

Zwykle miasto lokowano w ważnym ośrodku grodowym, a jego rynek przejmował funkcje podegrodzia targowego, i tak było na przykład w przypadku Płocka w 1237 roku. W XIII wieku na Mazowszu dokonano jeszcze trzech lokacji (a na interesującym nas także obszarze Ziemi Radomskiej także trzech), w XIV wieku – 36 (2), w XV wieku – 43 (6), w XVI wieku – 40 (20), w XVII wieku – 16 (1) i w XVIII wieku też 16 (1). Łącznie na Mazowszu dokonano lokacji 155 miast. Widać wyraźnie, że natężenie urbanizacji przypadło na okres XIV–XVI wieku.

Jednak to nie sam akt lokacji, choć niezwykle istotny dla dalszego rozwoju stosunków miejskich, lecz dopiero powołanie do życia za sprawą wyborów rady miejskiej rozpoczynało działanie samorządu miejskiego. Rada miejska była

wyłaniana z ogółu mieszczan (*universitas civium, communitas civium, tota civitas*) posiadających prawo miejskie. Przewodniczył jej burmistrz (*proconsul, magister civium*) zarządzający sprawami miejskimi oraz reprezentujący miasto. Od XVI wieku upowszechniła się nazwa „magistrat” na określenie władz miejskich. Miejschem posiedzeń rajców* był ratusz miejski (*praetorium*), tu też odbywano sądy, był także skarbiec miejski i archiwum oraz więzienie.

Zasadnicze zmiany w administrowaniu ośrodkami miejskimi przyniosły dopiero lata reform stanisławowskich pod koniec XVIII wieku: Komisje Dobrego Porządku* (*Boni Ordinis*) i uchwały Sejmu Czteroletniego. Ujednolicono ustrój miast, nadając te same uprawnienia wszystkim mieszczanom, którzy mogli teraz znacznie łatwiej otrzymać prawo miejskie.

Na Mazowszu najwcześniejsze wzmianki o radach miejskich pochodzą z ostatniej ćwierci XIV wieku (Warka, Warszawa, Łowicz), choć w przypadku Płocka można się domyślać, że nastąpiło to znacznie wcześniej.

Rozdział 5

Mazowsze w Koronie (XVI–XVIII wiek)

Rozdział 5

Mazowsze w Koronie (XVI–XVIII wiek)

Integracja w XVI–XVII wieku
Zagadnienia ustrojowe

Lata od inkorporacji lenna mazowieckiego, przez włączenie Mazowsza do Korony, aż po schyłek rządów Zygmunta Augusta to okres, gdy dawne Księstwo Mazowieckie wraz ze swoimi instytucjami politycznymi dostosowywało się do systemu ustrojowego Królestwa.

W Województwach Rawskim i Płockim, które etap ustrojowej adaptacji* miały już dawno za sobą, instytucje parlamentarne* działały na takich samych zasadach, jak na innych ziemiach Korony. Obywatele Województwa Rawskiego zbierali się w Sochaczewie, Rawie lub Gostyninie, zaś szlachta płocka w Raciążu. Mieszkańcy Ziemi Radomskiej, mającej jeszcze starsze tradycje parlamentarne, uczestniczyli w sejmikach Województwa Sandomierskiego w Opatowie. Na Podlasiu, podobnie jak na terenie całego Wielkiego Księstwa Litewskiego, sieć sejmikowa została utworzona odgórnie przez Zygmunta Augusta dopiero kilka lat przed unią lubelską. Mieszkańcy Podlasia, które po inkorporacji w 1569 roku znalazło się w Koronie, mogli swe prawa polityczne realizować poprzez udział (w zależności od miejsca osiadłości) w sejmikach w Drohiczynie, Mielniku lub Bielsku. Szlachta zamieszkująca tę część Podlasia, która od 1999 roku została włączona do Województwa

Mazowieckiego (na przykład z okolic Węgrowa, Miedznej, Mokobodów), udawała się na sejmiki do Drohiczyna. Sejmiki pełniły też funkcje samorządowe.

Hołd cara Wasyla IV Szujskiego przed Zygmuntem III Wazą na sejmie warszawskim w 1611 roku na obrazie Jana Matejki

W późnych latach sześćdziesiątych XVI stulecia system parlamentarny byłego Księstwa był już w miarę stabilny, w niewielkim tylko stopniu różniąc się od ogólnopolskich rozwiązań. Śmierć Zygmunta Augusta i doświadczenia pierwszego bezkrólewia zapoczątkowały nowy okres w dziejach Mazowsza – politycznego awansu dzielniccy oraz pełnego wreszcie zespolenia z Koroną i Rzeczypospolitą.

Efektem wieloletnich procesów było przekształcenie się sejmu mazowieckiego z czasów udziałności Mazowsza w sejmik generalny* o kompetencjach podobnych do generału wielkopolskiego w Kole czy małopolskiego w Nowym Mieście

Korczynie. Uczestniczyli w nim posłowie z sejmików partykularnych*, przede wszystkim z diecieńciu mazowieckich ziem. Każda z nich miała prawo wysyłania na sejm walny dwóch delegatów, co czyniło reprezentację Województwa Mazowieckiego wyjątkowo liczną. Niekiedy na mazowiecki zjazd generalny, który zwyczajowo odbywał się w Warszawie, przyjeżdżali delegaci z Województwa Płockiego lub z sejmików Województwa Rawskiego. Sporadycznie pojawiali się również wysłannicy Województwa Podlaskiego. Szlachta z okolic Radomia mogła uczestniczyć w sejmikach generalnych w Małopolsce.

Sejmiki generalne pełniły przede wszystkim funkcje konsultacyjne – pozwalały zapoznać się z opiniami i postanowieniami sejmików partykularnych, porozumieć się w sprawach o znaczeniu ponadregionalnym, ewentualnie wypracować wspólne stanowisko przed sejmem walnym. To sejm walny, w którego czasie w ławach poselskich zasiadali obok siebie obywatele z różnych stron, od dalekiej Rusi po Wielkopolskę i Prusy Królewskie, przyspieszał proces integracji „narodu politycznego” Rzeczypospolitej, pomagał w kształtowaniu poczucia wspólnoty, uczył myślenia o sprawach ogólnopolskich. Oparty na idei partycypacji* system polityczny sprzyjał wytworzeniu się wspólnego zbioru wartości obywatelskich i kultury politycznej.

Właśnie uczestnictwo w życiu demokracji szlacheckiej w zasadniczy sposób przyczyniło się do zintegrowania Mazowsza, dzielnicy o długiej tradycji suwerenności, z Koroną i Królestwem

Polskim. Nie był to proces łatwy – odmiennosc ekonomiczna i niski, w porównaniu z innymi województwami, status materialny szlachty mazowieckiej były niejednokrotnie przedmiotem drwin, prześmiewczych anegdot i powiedzeń. „Jestem ja Mazur, Mazur bogaty, świecą się na mnie prześliczne saty: koszulkę mam dreliszkową, właśnie jakby muślinową, dratwami sytą. Mam ja i zupan od święta, co w nim mój pradziad pasał cielenta” – głosił popularny wierszyk wykpiwający poza biedą specyficzne cechy mazowieckiej wymowy (przez językoznawców zwanej mazurzeniem). W złośliwych przypowieściach Mazur był nie tylko ubogi, ale również nieokrzesany, głupkowaty, a przy tym sprytny i przebiegły.

Niezależnie od początkowej niechęci i oporu wobec inkorporacji, którą demonstrowali członkowie niektórych rodów, zwyczajni obywatele Mazowsza dość szybko zaakceptowali związek z Koroną i całkiem świadomie dążyli do zlikwidowania różnic dzielących ich od mieszkańców pozostałych regionów kraju. Sejmiki mazowieckie sumiennie i z zaangażowaniem uczestniczyły w sejmowych zmaganiach o realizację postulatów ruchu egzekucyjnego, a gdy Zygmunt August chciał zmniejszyć liczbę sejmików na Mazowszu, ostro broniły swego statusu, traktując plany królewskie jako próbę ograniczania dostępu do demokracji. Działania Mazurów popierała szlachta z innych ziem, w tym także stojący na czele ruchu działacze z Województwa Sandomierskiego.

Potęga Rzeczypospolitej u zenitu, rok 1573, obraz Jana Matejki pod tytułem *Złota wolność. Elekcja*

Związek z Polską stał się dla wielu mazowieckich rodzin szansą na awans społeczny, szczególnie gdy na Mazowszu rezydowała królowa Bona. Powierzała ona wiele funkcji administracyjnych w swych ogromnych dobrach zdolnym i wykształconym przedstawicielom lokalnej szlachty, także mniej zamożnej. Dwór Bony, podobnie jak później dwór jej córki Anny Jagiellonki, stał się miejscem, gdzie Mazowszanie mogli uzyskać awans, zdobyć majątek, zrobić karierę.

Olbrzymią rolę w podniesieniu rangi Mazowsza odegrało wyznaczenie w akcie unii lubelskiej w roku 1569 Warszawy jako miejsca obrad sejmów walnych nowo powstałej federacji* Polski i Litwy, a następnie, po bezpotomnej śmierci Zygmunta Augusta w 1572 roku, ulokowanie na podwarszawskich błoniach* miejsca elekcji nowego monarchy. Lata pierwszych bezkrólewi zamknęły ważny okres w dziejach Mazowsza i mazowieckich instytucji życia publicznego. Lokalne struktury i instytucje niemal całkowicie wtopiły się w system polityczny Rzeczypospolitej.

W czasach Zygmunta III, gdy dwór królewski po pożarze Wawelu przeniesiono na stałe do Warszawy, miasto to zaczęło się przeobrażać w rzeczywiste centrum życia politycznego, co zapoczątkowało również awans polityczny całej prowincji. Towarzyszył temu systematyczny wzrost roli mazowieckich elit w życiu i polityce państwa, co także sprzyjało zacieraniu się ostatnich różnic i regionalnych odrębności. U schyłku rządów Wazów zakończył się proces zrastania Mazowsza z Rzeczypospolitą, nie tylko prawnego, lecz przede wszystkim w świadomości Polaków. Odrębne pozostawały jedynie: struktura ekonomiczno-społeczna oraz niektóre przepisy prawa (łącznie 46 artykułów), tak zwane ekscepta mazowieckie*, zachowane decyzją sejmu w roku 1576.

Miasta mazowieckie w XVI–XVIII wieku

W XVI wieku ukształtowana w średniowieczu sieć miejska Mazowsza wzbogaciła się o wiele nowych ośrodków. W całym stuleciu badacze odnotowali 40 lokacji, z których część stanowiły relokacje, czyli lokacje powtórne w miejsce nieudanych wcześniejszych akcji lokacyjnych. Prawa miejskie otrzymały wówczas między innymi: Wyszaków (1501), Brok (1501), Grodzisk (1522), w 1582 roku miała miejsce powtórna lokacja Czerwińska nad Wisłą, a w 1595 Wiskitek.

Pod koniec XVI wieku w granicach historycznego Mazowsza znajdowało się 107 miast. Istniały spore różnice zagęszczenia sieci miejskiej –

najsilniej zurbanizowana była Ziemia Czerska, warszawska, zawkrzeńska i gostyńska. Szybkie tempo dokonywania lokacji, charakterystyczne dla XVI stulecia, wyraźnie osłabło w wieku XVII, kiedy to przyrost liczby osiedli rządzących się prawem miejskim spadł na Mazowszu do niespełna 3 procent w stosunku do 40 procent odnotowanych sto lat wcześniej. Podlasie, którego znaczne obszary znajdują się w granicach dzisiejszego Województwa Mazowieckiego, było regionem, gdzie procesy urbanizacyjne zaczęły się stosunkowo późno, bo dopiero w XV stuleciu. Większość podlaskich miast miała więc szesnastowieczny rodowód.

Małopolska, której część ziem wchodzi obecnie w skład Województwa Mazowieckiego, była w nieco innej, niż Mazowsze i Podlasie, sytuacji – już w średniowieczu powstała tam dość gęsta sieć miejska. Jednak w XVI wieku ruch lokacyjny trwał nadal – czego następstwem była na przykład lokacja Jedlińska w 1530 roku. Zdecydowana większość tych lokacji (od 40 do 80 procent, w zależności od ziemi) była wynikiem aktywności szlacheckiej.

Na Mazowszu dominowały ośrodki małe – liczące do 2000 mieszkańców. U schyłku XVI wieku, a więc w okresie gospodarczej koniunktury*, niemal połowę z nich (ogółem 44) stanowiły miasteczka poniżej 600 osób. Jedynie Warszawa mieściła się w grupie miast dużych – powyżej 10 tysięcy mieszkańców. W całej Rzeczypospolitej było (poza Warszawą) tylko sześć takich ośrodków – Poznań, Kraków, Toruń,

Lwów, Gdańsk i Elbląg. Największym wśród nich był liczący około 40 tysięcy Gdańsk. Warszawa z około 12 tysiącami mieszkańców znajdowała się wraz z Toruniem na samym końcu tej listy. Niezbyt liczne były również miasta powyżej 2 tysięcy osób. W tej grupie znajdował się między innymi Płock (powyżej 4 tysięcy), Pułtusk (powyżej 3 tysięcy), Warka i Gąbin (oba nieznacznie przekraczające 2 tysiące). Nie była to jednak żadna osobliwość. Według ustaleń historyków w miejskim krajobrazie Rzeczypospolitej przeważały ośrodki małe, do 2 tysięcy mieszkańców – stanowiły one aż 88 procent wszystkich miejscowości posiadających status miast.

Wojny drugiej połowy XVII wieku, docierając do niemal każdego zakątka Rzeczypospolitej, dokonały olbrzymich spustoszeń, których rozmiar jest do tej pory przedmiotem studiów historyków. Miasta należały do najbardziej doświadczonych przez wojenne zawieruchy. Straty w miastach królewskich Mazowsza, mierzone liczbą zniszczonych domostw, wynosiły średnio 78 procent. I tak na przykład w Mławie, w której w 1616 roku zarejestrowano 316 domów, pół wieku później pozostało zaledwie 85. W wyniku działań wojennych w znacznym stopniu ucierpiało Podlasie i tamtejsze miasta. Zniszczenia nie ominęły też Ziemi Radomskiej – Radom, który w 1564 roku posiadał około 1800 mieszkańców i 180 domów, po opuszczeniu go przez wojska szwedzkie w 1660 roku liczył niespełna 400 osób i tylko 37 domostw – to jest ponad pięciokrotnie mniej niż wiek wcześniej. Po potopie w większości miast rozpoczął się okres

głębokiego kryzysu ekonomicznego, z którego potrafiła wydzwignąć się, dzięki swym politycznym funkcjom, Warszawa.

Proces powolnej odbudowy ze zniszczeń, widoczny w ostatnich dekadach XVII stulecia, został przerwany przez nowy kataklizm – wojnę północną. Tereny dzisiejszego Województwa Mazowieckiego, zdewastowane przemarszami wojsk szwedzkich, saskich i rosyjskich, zalała fala wielkich epidemii (największa w latach 1707–1709), a następnie klęsk głodowych (ostatnia w roku 1715). Dopiero kolejne dekady XVIII wieku przyniosły względny spokój i powolną poprawę sytuacji. Pomyślna koniunktura czasów stanisławowskich sprzyjała odbudowie miast ze zniszczeń. Wiele ośrodków, które w XVII wieku utraciło miejski charakter, stając się na powrót wsiami, ponownie uzyskało prawa miejskie – i tak na przykład w roku 1767 relokowano Brzeziny, w 1776 Magnuszew, w 1782 Nowy Dwór.

Podobne zjawiska miały miejsce w innych częściach Korony – także na Podlasiu i w Małopolsce. Dopiero w drugiej połowie XVIII wieku sieć miejska w Koronie została odbudowana, przypominając rozmiarami i gęstością zaludnienia stan sprzed wojen. Podobnie jak dwa wieki wcześniej, w Koronie dominowały miasta niewielkie, liczące mniej niż 2 tysiące mieszkańców. Jak już wspomniano, większość ośrodków miejskich dzisiejszego Województwa Mazowieckiego należała do tej właśnie kategorii.

Czy wiesz, że... południowe krańce dzisiejszego Województwa Mazowieckiego znajdowały się w granicach Staropolskiego Okręgu Przemysłowego*, będącego gospodarczym centrum przedrozbiorowej Polski. Rozwijało się tam przede wszystkim hutnictwo, metalurgia, zakłady zbrojeniowe (między innymi w Kozienicach i Przysusze).

Czy wiesz, że... założona przez Stanisława Augusta wytwórnia broni palnej w Kozienicach, której największym osiągnięciem były tak zwane sztucery* kozienickie, produkowane dla kompanii strzelców w regimentach pieszych, została zniszczona w 1794 roku przez Rosjan.

Reformacja* na Mazowszu

Idee reformacyjne, które już we wczesnych latach dwudziestych XVI stulecia dotarły do Polski, nie ominęły ziem, które dziś tworzą Województwo Mazowieckie, o czym świadczy dekret księcia Janusza III z 1525 roku, wydany pod naciskiem biskupa płockiego Rafała Leszczyńskiego, zakazujący szerzenia nauki i pism Lutra. Zasięg oddziaływania tego nowego ruchu religijnego oraz jego społeczna recepcja były różne w zależności od regionu kraju. Jednak mieszkańcy tak zwanego historycznego Mazowsza w zdecydowanej większości pozostali obojętni na protestanckie hasła, które przenikały doń między innymi z ziemi dobrzyńskiej i Prus Książęcych. Pojedyncze zaledwie rody – i to na ogół na krótko – porzuciły katolicyzm, przyłączając się do

grona zwolenników reformacji. W protestanckim obozie znalazły się rodziny Giżyckich, Narzyńskich, Lasockich i Niszczyckich. W dobrach tych ostatnich powstały jedyne (nie licząc Warszawy) w Województwie Mazowieckim i płockim zbory w Suserzu, Zwoli i Niszczycach. Wraz z powrotem kasztelana zakroczymskiego, Jana Lasockiego, na łono Kościoła katolickiego przestały funkcjonować zbory w jego dobrach (Suserz w 1595 roku, Zwola około roku 1597). Na początku XVII stulecia jedynym różnowierczym ośrodkiem działającym w tej części Mazowsza pozostały Niszczyce. Zbór* przestał istnieć w 1618 roku, gdy rodowe gniazdo Niszczyckich przeszło w ręce kasztelana sierpskiego, Pawła Niszczyckiego, gorliwego konwertyty*.

Specyficzna sytuacja miała miejsce w Warszawie. Nieliczni wśród tamtejszego mieszczaństwa różnowiercy nie byli w stanie samodzielnie zorganizować własnej gminy wyznaniowej. Położenie warszawskich protestantów poprawiło się, gdy po 1564 roku wojewoda rawski, Anzelm Gostomski, kalwinista, nabył w mieście dwór (na Przedmieściu Bernardyńskim), zaś król mianował starostą warszawskim Zygmunta Wolskiego, również innowiercę*. Od tej pory dwór Gostomskiego był otwarty dla miejscowych protestantów (tak luteran, jak i wyznawców kalwinizmu*) oraz przyjezdnych przybywających do Warszawy przy okazji sejmu bądź innych politycznych czy towarzyskich wydarzeń. W 1598 roku, gdy syn Anzelma – Stanisław Gostomski zmarł bezpotomnie, tradycja ta została przerwana, a Warszawa przestała być ważnym centrum dla polskiego protestantyzmu.

W Województwie Rawskim, którego znaczna część znajduje się obecnie w granicach administracyjnych Województwa Łódzkiego, reformacyjne idee znalazły wyznawców w wielu wpływowych rodzinach. Począwszy od 1554 roku, aż do 1590 kolejni kasztelanowie rawscy byli protestantami, również godność wojewody rawskiego przez wiele lat znajdowała się w rękach innowierców. Mimo to reformacja w regionie rawskim miała bardzo powierzchowny charakter. Poza kościołami, które przejściowo należały do protestantów, trudno znaleźć ośrodki innowiercze o silnej i ustabilizowanej pozycji. Stosunkowo długo działał zbor w Sierzchowach (dziś w Województwie Łódzkim), tuż przy granicy z ówczesnym Województwem Łęczyckim. Na temat innych zborów nie posiadamy żadnych informacji.

Do protestanckich haseł inaczej ustosunkowała się szlachta małopolska, w tym także mieszkańcy regionu radomskiego. W drugiej połowie XVI wieku działało w okolicach Radomia kilkanaście zborów ewangelicko-reformowanych, którym patronowały miejscowe rody Oleśnickich, Sienieńskich, Podłodowskich. Nie zdobyli większej popularności wśród okolicznej szlachty antytrynitarze (arianie*), choć wedle tradycji przez pewien czas Jedlińsk i Skrzyńsko były silnymi ośrodkami tego odłamu.

Postępujący w XVII wieku odwrót od reformacji w całej niemal Rzeczypospolitej nie ominął Ziemi Radomskiej. Rekatolicyzacja* szlachty, w tym dotychczasowych patronów zborów,

przyspieszyła ich upadek. Ośrodki protestanckie przetrwały jedynie tam, gdzie mogły liczyć na opiekę i wsparcie potężnych rodów magnackich. Do takich należał, położony na granicy Mazowsza i Podlasia, radziwiłowski Węgrowski oraz podlaskie posiadłości Radziwiłłów.

Węgrowski stał się znanym centrum reformacji już w latach pięćdziesiątych XVI stulecia, a więc w czasach, gdy znajdował się (wraz z całym Podlasiem) w granicach administracyjnych Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przez pewien czas działali w mieście bracia polscy. Od końca XVI wieku, gdy dobra węgrowskie znalazły się pod zarządem Krzysztofa Radziwiłła, głównego protektora* kalwinizmu na Litwie i Podlasiu, zbor w Węgrowie był ostoją ewangelików reformowanych. W połowie XVII wieku na prośbę luteran warszawskich, pozbawionych opieki, za zgodą ich patrona, Bogusława Radziwiłła, utworzono przy zborze kalwińskim w Węgrowie parafię ewangelicko-augsburską. Obie konfesje koegzystowały przeważnie zgodnie, a duchowni węgrowscy, tak luteranie, jak i kalwini, często udawali się do Warszawy na zaproszenie dyplomatów pruskich, by w ich rezydencji (tak zwanym brandenburskim dworcu) odprawiać nabożeństwa. Uczestniczyli w nich także przebywający czasowo w stolicy protestanci* – dworzanie, wojskowi, cudzoziemcy.

Przejście Węgrowa i dóbr węgrowskich w 1664 roku w ręce gorliwego katolika Jana Kazimierza Krasińskiego, podskarbiego* koronnego, znacznie utrudniło działalność tamtejszych

Jan Kazimierz Krasiński (1607–1669) –

karię rozpoczął na dworze królewicza Karola Ferdynanda Wazy, w 1634 roku został podkomorzym ciechanowskim, w 1637 kasztelanem ciechanowskim, następnie warszawskim (1648), by w roku 1650 otrzymać godność wojewody płockiego. W latach 1658–1668 piastował urząd podskarbiego wielkiego koronnego.

Portret z XVII wieku ze zbiorów
Muzeum Romantyzmu w Opinogórze

protestantów i miejscowego zboru. Mimo wielu problemów, z którymi musiał się borykać zbor węgrowski, przetrwał on, także dzięki wsparciu cudzoziemskich dyplomatów, kolejne dziesięciolecie, choć jego znaczenie u schyłku XVIII wieku było już bardzo małe. Podupadły zbor ożył dopiero w pierwszej połowie XIX wieku, gdy na te tereny napływać zaczęli koloniści niemieccy.

Katolickie Mazowsze

Sanktuarium maryjne pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Drwalewie (powiat grójecki)

Niewielki zasięg reformacji na Mazowszu, a nade wszystko niechęć mazowieckiej elity wobec konfederacji* warszawskiej z 1573 roku, gwarantującej pokój pomiędzy „rozdzielnymi w wierze”, sprawiły, że region ten stał się wręcz symbolem katolickiej ortodoksji*. Papiescy nuncjusze zachwycali się gorliwością religijną mieszkańców Mazowsza. Krążyły także opinie, że Mazur woli zabić, niż przerwać post.

Obraz ten, jak większość obiegowych sądów, był mocno przesadzony. Działający wśród mazowieckiej szlachty duszpasterze mieli wystarczająco wiele powodów, by skarżyć się na swych parafian i ich obyczaje, nieraz dalekie od katolickich zasad. Utyskiwania na niepłacenie dziesięcin*, awanturniczy styl bycia czy pijaństwo Mazowszan były stałym wątkiem w relacjach biskupich wysyłanych do Rzymu. Z drugiej jednak strony mazowiecka szlachta nie darzyła różnowierców sympatią i wielokrotnie w wypowiedziach publicznych jej przedstawiciele sprzeciwiali się obwarowaniu konfederacji

warszawskiej przepisami wykonawczymi*, czyli tak zwanemu procesowi konfederacji, o który bój toczyli protestanci na sejmach za czasów Zygmunta III. W czasach Władysława IV, a zwłaszcza Jana Kazimierza, gdy dyskusja o konfederacji należała już do zamierzchłej przeszłości, a liczba protestantów w całej Rzeczypospolitej znacznie się zmniejszyła, ataki mazowieckich sejmików na dysydentów nie tylko się nasiliły, ale stały się też bardziej radykalne.

Kościół pod wezwaniem św. Rocha w Jasieńcu (powiat grójecki)

Dla licznie rozrodzonej mazowieckiej szlachty Kościół i jego instytucje były szansą na awans społeczny. Trudno było znaleźć rodzinę, w której choć jeden z synów nie wybrałby kariery duchownej. Szlacheckie córki trafiały do klasztorów, niekiedy tylko po to, by odebrać w nich staranne wychowanie. Dlatego z niechęcią przyjmowano wszelkie próby ograniczeń podejmowane przez władze kościelne. W 1598 roku sejmik wyszogrodzki ostro zaprotestował przeciwko decyzji biskupa płockiego zakazującej wychowywania w klasztorze św. Marii Magdaleny młodych szlachcianek, które nie decydowały się na pozostanie w nim. Tenże sejmik zwracał

uwagę, że do zgromadzenia nie przyjmuje się panien bez posagu, prosząc, by zniesiono te i podobne restrykcje*. Obdarzone z reguły licznym potomstwem, a zarazem niezbyt zamożne w większości przypadków mazowieckie rodziny, nie miały zbyt wielu możliwości zapewnienia przyszłości swym dzieciom. O ile synowie mogli szukać szczęścia w wojsku, o tyle perspektywy ubogich szlachcianek były znacznie bardziej ograniczone, a zamknięcie przed nimi drogi do zgromadzeń zakonnych dodatkowo możliwości te zawężało.

Oświata

Tradycje oświatowe na Mazowszu sięgają wczesnego średniowiecza i wiążą się z powstaniem już w XI stuleciu szkoły przy katedrze płockiej. Kształciła ona młodych mężczyzn na potrzeby Kościoła. U schyłku XII wieku powstał ośrodek szkolny przy kolegiacie św. Michała, dostępny również dla młodzieży, która wybierała życie świeckie. Ważnym ośrodkiem edukacyjnym stał się Pułtusk, gdzie już w XIII wieku powstała szkoła parafialna. Co najmniej od połowy XV wieku istniała w Puławach szkoła kolegiacka, co potwierdzają źródła historyczne, która reprezentowała wysoki poziom i cieszyła się sporą renomą. Uczono w niej z podręczników uniwersyteckich, a jej absolwenci podejmowali studia w Akademii Krakowskiej.

Kolejne stulecia (XIV i XV) zaowocowały upowszechnieniem na Mazowszu szkolnictwa parafialnego, dającego elementarne wykształcenie.

Andrzej Noskowski (1492–1567) – pochodził z niewielkiej wsi Noskowo Małe koło Zakroczymia. Od 1546 roku biskup płocki. Przeprowadził remont katedry płockiej, walczył o rozwój Pułtusza. W 1565 roku sprowadził do miasta jezuitów i ufundował drugie po braniewskim kolegium jezuickie w kraju. Z jego inicjatywy rozbudowano zamek biskupi w Pułtusku, przeprowadzono również rozbudowę miejscowej kolegiaty, nadając jej zgodną z renesansową estetyką* formę. W 1558 roku ufundował w Krakowie bursę* (tak zwaną *Bursa Noscoviana*) przeznaczoną dla 40 studentów z Mazowsza. Po ukończeniu studiów mieli oni odpracować udzieloną im pomoc w szkołach płockich i pułtuskich.

Portret ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Pułtusku

Badania dowiodły, że na początku XVI wieku ponad 90 procent mazowieckich parafii miało własną szkołę. W archidiakonacie pułtuskim wskaźnik ten był nawet wyższy – wynosił bowiem w 1530 roku ponad 97 procent. Poziom tych szkół był zróżnicowany i zależał głównie od nauczycieli, ale wbrew potocznym wyobrażeniom nie był on niski. Być może sprzyjał temu fakt, że przeciętne uposażenie nauczyciela w diecezji płockiej było na ogół dwu- i trzykrotnie wyższe aniżeli w innych diecezjach.

To właśnie w szkołach parafialnych zdobywała podstawy wykształcenia mazowiecka młodzież, nie tylko pochodzenia szlacheckiego.

Całkiem nowym zjawiskiem w dziedzinie oświaty było pojawienie się kolegiów jezuickich*. Jezuita dotarli na Mazowsze stosunkowo wcześnie – kilkanaście miesięcy po założeniu pierwszego w Królestwie Polskim kolegium w Braniewie (1564) – biskup płocki Andrzej Noskowski ufundował podobną placówkę w Pułtusku. Rozpoczęła ona działalność w roku 1566. Kolegium pułtuskie bardzo szybko zyskało renomę, w poczet swych uczniów przyjmując młodzież nie tylko z Mazowsza. Wzorowane na szkole w Braniewie kolegia oferowały bardzo atrakcyjny program humanistyczny. Do czasu ogłoszenia w 1599 roku wspólnego systemu nauczania – *Ratio Studiosorum* – każde kolegium miało nieco odmienną instrukcję szkolną – rozszerzając

program nauczania, dostosowując się do lokalnych potrzeb, tradycji i życzeń rodziców. I tak na przykład w Braniewie uczono języka niemieckiego. Kolegium pułtuskie prowadziło dialektykę*, a nawet, co było wówczas ewenementem, gimnastykę.

Uczniowie kolegiów zdobywali wiedzę ogólną, dobrą znajomość łaciny, która w ówczesnej Rzeczypospolitej była powszechnie używanym językiem nie tylko przez elity, poznawali wybrane dzieła autorów antycznych, elementy filozofii*, teologii*, historii, geografii. Ważne miejsce w programie zajmował trening oratorski, traktowany jako niezbędny element edukacji obywatelskiej i przygotowanie do brania udziału w życiu publicznym państwa.

Jedną z form działalności publicznej kolegiów jezuickich był teatr szkolny, w którym wystawiano sztuki o wyraźnym przesłaniu ideowym, propagujące wartości wiary i wzorce postępowania,

nawiązujące do antyku*, choć odwołujące się do aktualnych wydarzeń czy świąt religijnych. Działalność tę niemal od początku prowadziły kolegia w Braniewie i Pułtusk, a w ślad za nimi inne ośrodki. Jezuicki teatr szkolny stał się niemal odrębnym zjawiskiem w kulturze epoki nowożytnej.

Poza kolegium pułtuskim w granicach historycznego Mazowsza powstały także inne silne centra jezuickiej edukacji – w Rawie (1612), Łomży (1616) i w Płocku (1626). Młodzież z ziemi radomskiej mogła również pobierać nauki w działającym od 1602 roku kolegium w Sandomierzu zwanym, od nazwiska fundatora, biskupa Hieronima Gostomskiego, *Gostomianum*.

Wysoki poziom szkół jezuickich i szybka ich rozbudowa w całej Rzeczypospolitej dały możliwość kształcenia wielkiej rzeszy młodzieży szlacheckiej i mieszczańskiej, przyczyniając się, zdaniem niektórych badaczy, do zmniejszenia

Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595–1640) – urodzony w Sarbiewie koło Płońska, pochodził ze znanej na Mazowszu urzędniczej rodziny Sarbiewskich. Podstawy edukacji zdobywał w kolegium w Pułtusk, kształcił się następnie w Wilnie i Braniewie. Jezuita, od 1635 roku nadworny kaznodzieja* Władysława IV. Zdobył międzynarodową sławę jako poeta łaciński i uznawany jest do dziś za jednego z najwybitniejszych twórców europejskiego baroku.

Portret z XVII wieku, autor nieznan

zainteresowania edukacją poza granicami kraju. Około 1620 roku liczba uczniów w kolegiach obu zakonnych prowincji – polskiej i litewskiej – wynosiła prawie 10 tysięcy. W samym kolegium pułtuskim w początkach XVII wieku liczba uczniów przekroczyła tysiąc. Wśród nich był przyszły kanclerz Rzeczypospolitej i wybitny polityk Jerzy Ossoliński, który rozpoczął naukę w Puławach w 1604 roku, by po trzech spędzonych tam latach udać się za granicę, gdzie również kształcił się w szkołach jezuickich. Wraz z pojawieniem się tych szkół większość mazowieckiej szlachty, a zwłaszcza rodzin pretendujących do miana lokalnej elity, pobierała nauki w tych właśnie placówkach. Nie wiemy wszakże, poza jednostkowymi przypadkami, czy studia te obejmowały pełny cykl nauczania.

Jednolity system nauczania w szkołach jezuickich zapewniał wszystkim kolegiom, niezależnie od kraju, podobny poziom, w dłuższej perspektywie jednak utrudniał elastyczne działanie i dostosowywanie się tego szkolnictwa do nowych wyzwań, nie nadążając za rozwojem wielu dyscyplin i nowych prądów w nauce.

Cudzoziemcy i przybysze

Fragmentaryczne informacje źródłowe nie pozwalają niestety na precyzyjne odtworzenie struktury narodowościowo-etnicznej* ziem wchodzących w skład dzisiejszego Województwa Mazowieckiego. Miasta historycznego Mazowsza były przeważnie ośrodkami dość jednolitymi pod względem narodowościowym.

Cudzoziemcy stanowili tu zdecydowaną mniejszość (najwyżej około 10 procent). Należeli do nich Niemcy, Włosi, Szkoci. Ci ostatni, w dużej części katolicy, szukali w Polsce schronienia przed prześladowaniami religijnymi. Wielu z nich trafiło do gwardii królewskiej i oddziałów autoramentu* cudzoziemskiego. Większość szkockich imigrantów trudniła się obwoźnym handlem bądź rzemiosłem. Sprowadzeni przez Bogusława Radziwiłła do Węgrowa w połowie XVII wieku, Szkoci organizowali tam pierwsze manufaktury sukiennicze.

Niewielka kolonia włoska istniała w XVII wieku w Szydłowcu, tworzyli ją głównie rzemieślnicy – muratorzy i rzeźbiarze pracujący przy budowie szydłowieckiego ratusza i tamtejszych obiektów sakralnych.

W pierwszej połowie XVIII wieku w ślad za dworem Wettynów pojawili się w Polsce osadnicy z Saksonii i innych księstw niemieckich.

Synagoga garbarska w Szydłowcu

W epoce nowożytnej coraz większy wpływ na gospodarkę i życie codzienne mieli Żydzi, którzy zaczęli się osiedlać na ziemiach polskich już w średniowieczu. Pierwsi żydowscy kupcy pojawili się w Płocku już w XII wieku. O gminie żydowskiej w tym mieście wspomina dokument księcia Konrada z 1237 roku. Znacznie późniejsze (początek XV wieku) są wzmianki potwierdzające istnienie podobnej wspólnoty w Warszawie. Gminy żydowskie powstawały często w miastach prywatnych, których właściciele czerpali zyski z działalności żydowskich kupców, rzemieślników, korzystali również z usług żydowskich finansistów.

Ohel w Szydłowcu

Skupiska ludności żydowskiej znajdowały się również w miastach królewskich, nawet tych, które zagwarantowały sobie przywilejem *De non tolerandis Judei* zakaz osiedlania się Żydów w ich granicach. Za przykład może tu służyć choćby Płock, gdzie w 1578 roku mieszkało co najmniej 124 Żydów, czy Sochaczew, w którym w 1602 roku zarejestrowano 22 domy żydowskie (na ogólną liczbę 266). W Warszawie,

posiadającej od 1527 roku antyżydowskie regulacje, w drugiej połowie XVIII wieku mieszkało kilkuset Żydów.

Ohel na cmentarzu żydowskim w Radomiu

W ostatnim dwudziestolecu XVI wieku osadnicy żydowscy pojawili się w Szydłowcu. Niewielka grupa rozrosła się dopiero w drugiej połowie następnego stulecia. Podobnie działo się w innych ośrodkach. W Kozienicach Żydzi osiedlili się prawdopodobnie w XVI wieku, z tego bowiem okresu pochodzą najstarsze informacje o istniejącym tam cmentarzu. Co najmniej w połowie XVII wieku zbudowano w mieście synagogę, którą strawił doszczętnie pożar w 1782 roku.

Cmentarz żydowski w Szydłowcu

W XVII wieku żydowscy osadnicy pojawili się w Płońsku, Nasielsku i Ciechanowie. Ośrodki rzemiosła żydowskiego istniały również w Węgrowie (co najmniej od XVI wieku), Błoni, Śniadowie. Kolejna fala osadników napłynęła na terytorium Mazowsza w wieku XVIII – powstały wówczas gminy między innymi w Wyszku, Piasecznie, Mławie, Gąbinie, Grójcu, Radzanowie, Wyszogrodzie. Przysucha, w której pierwsi żydowscy przybysze pojawili się w 1713 roku (trzy lata po nadaniu praw miejskich), na przełomie XVIII i XIX wieku stała się jednym z głównych ośrodków chasydyzmu* na ziemiach polskich.

Powstające na Mazowszu gminy żydowskie cieszyły się dużą samodzielnością. Zarządzane były przez ciała kolegialne – kahały*, stanowiące

zarazem fundament żydowskiego samorządu. Składał się on z kilku szczebli tworzących swoistą piramidę, której zwieńczeniem był powstały w roku 1580 Sejm Żydów Polskich, podzielony od 1623 roku na Sejm Litewski i Sejm Żydów Korony. Jednym z rozlicznych zadań kahału był podział podatków przypadających w gminie na poszczególne rodziny. Zajmował się też pomocą ubogim, szkolnictwem, zapewniał bezpieczeństwo i opiekę nad synagogą.

Następne stulecie osłabiło znaczenie żydowskiego samorządu, ograniczanego w swej działalności przez kolejne decyzje władz zaborczych.

Cmentarz żydowski w Karczewie (powiat otwocki)

Rozdział 6

Mazowsze pod zaborami

BRAMA STRACEN

Rozdział 6

Mazowsze pod zaborami

W czasach pruskich i austriackich
(1795–1806)

Po trzecim rozbiore Polski granice zaborów przecięły Mazowsze. Warszawa, wraz z większością naszego regionu, weszła w skład Prus jako prowincja Prusy Południowe. Dawne Województwo Płockie i część Województwa Mazowieckiego włączono do prowincji Prusy Nowowschodnie. Znalazły się w niej między innymi Przasnysz, Mława, Pułtusk, Ostrołęka, Wyszogród, Płock. Warszawa stała się prowincjonalnym miastem, a liczba jej ludności spadła z ponad 100 tysięcy w czasach stanisławowskich do około 65 tysięcy w latach 1797–1798.

W bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy przebiegała granica austriacka. Tereny trzeciego zaboru austriackiego, zwane Zachodnią Galicją, sięgały do Pilicy. Następnie granica między zaborami biegła wzdłuż Wisły, dalej na wschód od Warszawy, tak że graniczną miejscowością była Kobyłka. W granicach administracyjnych Austrii znalazły się między innymi Radom i Siedlce.

Pod panowaniem pruskim dla szlachty mazowieckiej pojawiły się możliwości transportowania zboża Wisłą przez Gdańsk. Nieco gorzej wiodło się szlachcie mazowieckiej pod rządami austriackimi. Wprowadzono tam w życie tak zwane reformy józefińskie, polegające na ograniczaniu

pańszczyzny*, zarazem jednak nie otwierały się nowe rynki, które rekompensowałyby wynikające stąd straty.

Pod sztandarami Napoleona
(1806–1815)

Mieszkańcy Mazowsza, trafiawszy do Paryża, mogą być zaskoczeni, odczytując na tamtejszym Łuku Triumfalnym swojsko brzmiące nazwy. Są

Wryte na Łuku Triumfalnym w Paryżu nazwy miejsc zwycięstw wojsk napoleońskich, Ostrołęka i Pułtusk

one pamiątką po kampanii 1806–1807, kiedy to na Mazowszu wojował sam Napoleon.

Bitwa pod Pułtuskim w roku 1806

Już 27 listopada 1806 roku armia francuska wkroczyła do Warszawy, a po świętach Bożego Narodzenia stoczyła z wojskami rosyjskimi zwycięską bitwę pod Pułtuskim.

Po pokoju w Tylży w lipcu 1807 roku ziemie drugiego i trzeciego zaboru pruskiego, w tym część Mazowsza znajdująca się od 1795 roku pod pruskim zarządkiem, weszły w skład nowo utworzonego Księstwa Warszawskiego. Warszawa odzyskała rangę stolicy. Księstwo Warszawskie było państwem ściśle powiązane z Francją. Na skutek zniesienia poddaństwa osobistego i formalnego zrównania wszystkich wobec prawa poprawiło się położenie chłopów.

Kolejna wojna w 1809 roku zakończyła się klęską Austrii. Na mocy pokoju w Schönbrunnie w październiku tego roku ziemie trzeciego zaboru austriackiego zostały włączone do Księstwa

Jaen Baptiste Mallet de Grandville (Jan Chrzcieli de Grandville Malletski)

(1777–1846) – oficer francuski, generał polski, a następnie rosyjski. Dostał się do niewoli rosyjskiej w 1807 roku. Po uwolnieniu Napoleon odkomenderował go do Wojska Polskiego. Był szefem wojsk inżynieryjnych Księstwa Warszawskiego i od 1809 roku budował twierdzę w Modlinie. Ponownie dostał się do niewoli rosyjskiej pod Lipskiem. Po uwolnieniu zdecydował się pozostać w Polsce. Całkowicie się spolonizował i zmienił nazwisko, tak by brzmiało z polską. W latach 1815–1831 był dowódcą korpusu inżynierów Wojska Polskiego. Kierował budową kanału augustowskiego. W czasie powstania listopadowego zachowywał się dwuznacznie. Początkowo uciekł wraz z wielkim księciem Konstantym, potem został generalnym kwatermistrzem Wojska Polskiego, ale nie działał aktywnie. Po powstaniu przyjęty do armii rosyjskiej. Ostatnie lata życia spędził w majątku Zbożenna pod Opoczmem.

Epitafium* w kościele pod wezwaniem św. Wojciecha w Skrzyńsku (powiat przysuski)

Warszawskiego, gdzie znalazło się teraz całe Mazowsze. Administracyjnie Księstwo dzieliło się (wzorem francuskim) na departamenty. Północne Mazowsze wchodziło w skład departamentu plockiego, środkowe – warszawskiego, wschodnie – siedleckiego, zaś tereny na południe od Pilicy – radomskiego. Departamenty, na których czele stali prefektowie, dzieliły się na powiaty oraz gminy miejskie i wiejskie.

W Księstwie Warszawskim, będącym namiastką państwa polskiego, działał dwuizbowy sejm. Do izby niższej wchodziło, zgodnie z postanowieniami konstytucji Księstwa, posłowie mianowani przez sejmiki (zgromadzenia szlachty każdego powiatu) oraz zgromadzenia gminne, a także 13 członków Rady Stanu. Powołano do życia organa samorządowe – rady municypalne* miejskie i wiejskie – o różnym zakresie kompetencji.

Twierdza Modlin

W 1800 roku z inicjatywy Stanisława Staszica utworzono Towarzystwo Przyjaciół Nauk. W 1808 roku powstała w Warszawie Szkoła Prawa, kształcąca urzędników i sędziów,

przekształcona w 1811 roku w Szkołę Prawa i Administracji, która pięć lat później weszła w skład Uniwersytetu.

W okresie istnienia Księstwa Warszawskiego podjęte zostały poważne prace na rzecz fortyfikacji Mazowsza. Napoleon zapoczątkował budowę twierdzy w Modlinie. Wykonawcą jego planów był francuski oficer Jean Baptiste Mallet.

W epoce Królestwa Polskiego (1815–1830)

Po upadku Napoleona na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 roku powstało Królestwo Polskie, połączone unią personalną* z Rosją. Całe Mazowsze weszło w jego skład. Dotychczasowe departamenty zastąpiono województwami. Ich stolicami były na Mazowszu: Warszawa, Płock, Siedlce oraz Radom, który stał się stolicą Województwa Sandomierskiego.

Skutkiem wojen napoleońskich było wyniszczenie kraju, a Mazowsze w latach 1816–1819 doświadczyło głodu. Poprawa sytuacji gospodarczej nastąpiła dopiero około roku 1820. W rolnictwie Mazowsza zaszły w tym czasie wyraźne zmiany. Spadło znaczenie uprawy zbóż, wzrosła rola uprawy ziemniaków i hodowli owiec. Zmieniał się również wygląd miast. W miejsce starych powstawały nowe obiekty. Jeszcze w czasach napoleońskich rozpoczęto budowę klasycystycznych obiektów w Płocku. Warszawa, Płock oraz z mniejszych miast Wyszogród mogły pochwycić się tym, że miały już więcej budynków

murowanych niż drewnianych. W innych miastach przeważała jeszcze zabudowa drewniana. W Ciechanowie były tylko trzy budynki murowane. Ważnym impulsem dla rozwoju miast było zniesienie w 1816 roku przymusu cechowego*, co wyzwoliło krępowaną dotychczas przedsiębiorczość.

Pieczęć Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego

W Warszawie w 1816 roku powstał Uniwersytet Cesarski, do którego włączono Szkołę Prawa i Administracji, poprzedniczkę dzisiejszego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego.

Kościół pod wezwaniem św. Benona w Warszawie, w którym mieściła się fabryka Tomasza Evansa

Na lata 1815–1830 przypada pierwsza faza industrializacji Mazowsza. W Warszawie przemysł rozwijał się w tym czasie głównie na Solcu: włókienniczy (wytwórnia dywanów i fabryka sukna Samuela Fraenkla) i metalowy (maszyny rolnicze Tomasza Evansa). Wielki młyn parowy, zainstalowany w 1828 roku, był jednym z pierwszych w Europie. Dla potrzeb budownictwa powstało kilkanaście cegielni. Całkiem nową manufakturą były zakłady tytoniowe na Powązkach.

Czy wiecie, że... w okolicach Ostrołęki obrabiano bursztyn wydobywany z piasków Puszczy Kurpiowskiej.

Południowe krańce dzisiejszego Mazowsza – okolice Radomia i Ilży – znalazły się w zasięgu oddziaływania Zagłębia Staropolskiego, który został rozbudowany z inicjatywy księcia Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego. Jego modernizacyjne wysiłki obejmowały także wiele innych dziedzin. W 1825 roku powstało Towarzystwo Kredytowe Ziemskie. W roku 1828 utworzono w Warszawie Bank Polski (jego kontynuacją jest współczesny Narodowy Bank Polski).

Franciszek Drucki-Lubecki, grafika Walerego Śliwickiego

Czy wiecie, że... rok wcześniej niż w Nowym Jorku, w roku 1816, ruszyła giełda warszawska.

Jednym z przejawów nowej epoki był szybki wzrost liczby ludności – o około 30 procent od czasów napoleońskich (ponad 1,2 mln mieszkańców). Liczba ludności Warszawy osiągnęła 130 tysięcy. Do najszybciej rozwijających się miast należały też Płock, Pułtusk i Maków.

Kajetan Morykoni (1774–1830) – pochodził ze spolonizowanej rodziny florenckiej od XVII wieku osiadłej na Litwie. Był nauczycielem szkoły departamentalnej w Lublinie, gdzie w 1811 roku założył pierwszą bibliotekę publiczną – Instytut Bibliopolityczny. W 1819 roku został rektorem Szkoły Wojewódzkiej Płockiej. W 1820 roku założył Towarzystwo Naukowe Płockie i był jego sekretarzem.

Witraż z okna w sali posiedzeń Zarządu Towarzystwa Naukowego Płockiego

Drugim poza Warszawą ośrodkiem naukowym był Płock, gdzie w 1820 roku z inicjatywy Kajetana Morykoniego powstało Towarzystwo Naukowe Płockie. Ważną rolą kulturalną, ale też i pracą na rzecz niepodległości, mogły poszczycić się loże masońskie, działające legalnie do 1822 roku. W Warszawie miało swoje siedziby pięć łóż, po jednej znajdowało się w Płocku i Pułtusk.

Okres międzypowstaniowy (1831–1863)

Represje po powstaniu listopadowym, którego główne walki toczyły się na terenie Mazowsza (Olszynka Grochowska, Ostrołęka), obejmowały między innymi likwidację odrębności ustrojowej Królestwa Polskiego. Zlikwidowany został też Uniwersytet Warszawski i towarzystwa naukowe. W Warszawie wzniesiono cytadelę, która miała trzymać Polaków w ryzach, a po całym kraju rozmieszczono rosyjskie garnizony wojskowe. Systematycznie też zwiększał się zakres

Carskie armaty na terenie Cytadeli Warszawskiej

stosowania w administracji i życiu publicznym języka rosyjskiego kosztem polskiego. W 1841 roku złotego polskiego zastąpiono rublem.

W Królestwie Polskim do roku 1832 działał dwuizbowy parlament, w którego skład wchodził także przedstawiciel Mazowsza, delegowani przez zgromadzenia wyborcze – powiatowe i gminne. Organa te wybierały również członków rad wojewódzkich, pełniących pewne funkcje samorządowe. W 1837 roku województwa przemianowano na gubernie*. Podział ten utrzymał się zaledwie kilka lat. Już w 1845 roku zmieniono granice guberni, redukując ich liczbę do pięciu – ziemie tworzące dzisiejsze Województwo Mazowieckie znalazły się w guberni warszawskiej, płockiej i radomskiej. Gdy w 1867 roku władze carskie przeprowadziły kolejną reformę terytorialną, tym razem zwiększając liczbę guberni, obecne Mazowsze weszło w skład aż sześciu guberni: łomżyńskiej, piotrkowskiej, radomskiej, siedleckiej, warszawskiej i płockiej. Granice tych jednostek były korygowane jeszcze w latach 1879, 1893 i 1912.

Zlikwidowany po powstaniu listopadowym samorząd ożył w latach 1861–1863. Na Mazowszu, podobnie jak w innych częściach kraju, powstały wybieralne rady gubernialne, powiatowe i miejskie. W roku 1864 ukazem* carskim wprowadzono samorządowy ustrój gmin wiejskich.

Jedną z represji popowstaniowych było przywrócenie bariery celnej na granicy między Królestwem Polskim a Rosją. Oznaczało to upadek rodzącego się polskiego przemysłu włókienniczego, dla którego nadeszły ciężkie czasy. Z tym ponurym obrazem kontrastuje rozkwit Żyrardowa.

Pałac Potockich w Warszawie

W Warszawie rozwijał się przemysł metalowy. Obok fabryk budowy maszyn (Evansa i Lilpopa) powstały warsztaty kolejowe i stocznia rzeczna. Bardzo rozwinął się też przemysł wyrobów srebrnych i platerowanych, reprezentowany przez firmy Frageta, Norblina, Henningera i Henneberga.

Okres międzypowstaniowy to także epoka rozwoju przemysłu cukrowniczego. Do 1853 roku powstało na Mazowszu ponad 20 cukrowni, w większości skupionych w rejonie Sochaczewa, Gostynina i Płocka. Specyfika przemysłu cukrowniczego polegała na tym, że nie miał on właściwości miastotwórczych.

Reklama warsztatów Lilpop i Rau z 1860 roku

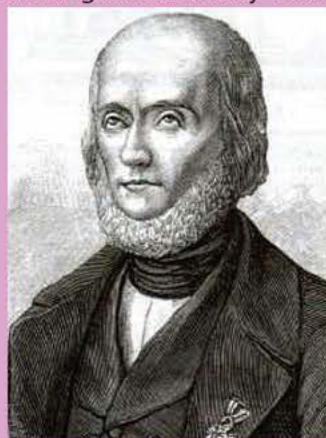

Pomnik Mikołaja Kopernika przed Pałacem Staszica w Warszawie, wykonany w Zakładach Norblina w 1822 roku

Philippe de Girard i kariera Żyrardowa –

Francuski mechanik, wynalazca maszyny do przędzenia lnu, Phillipe de Girard (1775–1845), przybył do Polski w 1825 roku na zaproszenie Druckiego-Lubeckiego. Początkowo pracował dla rządu, ale kiedy go zwolniono w 1833 roku, zorganizował wielką fabrykę lniarską, najpierw w Warszawie na Marymoncie, a następnie w osadzie Wola Guzowska w dobrach Tomasza Łubieńskiego. W 1834 roku osadę tę, na cześć Girarda, nazwano Żyrardowem. Pamiętajmy, że Girard był „tylko” menadżerem, właścicielami byli Łubieńscy. W 1847 roku, wobec niespłacenia pożyczki, fabryka została przejęta przez Bank Polski. W 1857 roku wykupili ją dwaj Niemcy su-deccy: Hille i Dietrich. Od tego momentu zaczął się szybki rozwój zakładów i miasta, nowi właściciele potrafili bowiem wykorzystać koniunkturę powstałą po ponownym otwarciu granicy rosyjskiej oraz fakt, że Żyrardów leżał na trasie kolei warszawsko-wiedeńskiej. Przed pierwszą

wojną światową zakłady, produkujące na rynek rosyjski, chiński, perski i bałkański, zatrudniały prawie dziewięć tysięcy robotników. Zniszczone podczas pierwszej wojny światowej, zostały po 1918 roku odbudowane dzięki pomocy państwa, a następnie sprzedane inwestorom francuskim. Okoliczności tej transakcji były mocno podejrzane, czego efektem była tak zwana afera żyrardowska. W czasach Polski Ludowej fabryka działała pod nazwą Żyrardowskie Zakłady Przemysłu Lniarskiego im. Rewolucji 1905 roku.

Grafika z XIX wieku, autor nieznan

Koleje – rewolucja komunikacyjna

W latach 1845–1848 otwarto kolej warszawsko-wiedeńską. Następne linie kolejowe ukończono w 1862 roku. Pierwsza prowadziła przez Sochaczew do Włocławka i Torunia. Druga przez Tłuszcz do Wilna i Petersburga. Linie te nie łączyły się ze sobą. Nie było kolejowego mostu na Wiśle. Kolej zmieniała tradycyjną sieć powiązań. Miasta, które znalazły się na jej trasie, szybko się rozwijały; ominięte – podupadały.

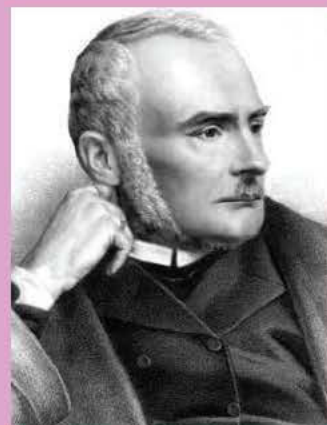
W 1867 roku otwarto Kolej Terespolską – z Dworca Wschodniego w Warszawie przez Mińsk do Brześcia, a dalej do Moskwy. W 1877 roku powstała Kolej Nadwiślańska – z Kijowa przez Lublin, Warszawę i Mławę do granicy pruskiej. Przy okazji budowy linii nadwiślańskiej Warszawa doczekała się pierwszego mostu kolejowego. W 1885 roku powstała linia prowadząca z Dębłina przez Radom do Zagłębia Dąbrowskiego. W 1903 roku ukończono Kolej Kaliską – z Warszawy przez Łowicz do Łodzi i Kalisza.

Rozwój kolei we wschodniej części Mazowsza dyktowany był względami wojskowymi. W 1893 roku doprowadzono kolej z Małkini do twierdzy w Ostrołęce, a w 1897 roku połączono Ostrołękę przez Tłuszcz i Pilawę z Koleją Nadwiślańską. W 1907 roku doprowadzono linię kolejową do twierdzy w Zegrzu.

Portret Wincentego Krasińskiego, autor nieznany

Krasińscy herbu Ślepowron – najwybitniejsza mazowiecka rodzina magnacka, wywodząca się z Krasnego pod Ciechanowem. Wincenty Krasiński (1782–1858) był dowódcą pułku szwoleżerów, który szarżował pod Somosierrą (choć w samej szarży nie brał udziału). W 1811 roku otrzymał od Napoleona tytuł hrabiego. Jego syn Zygmunt (1812–1859) był znanym poetą, jednym z romantycznych wieszczów. Poza Ordynacją Opinogorską Krasińscy mieli między innymi Radziejowice (od 1782). Wspaniały Pałac Krasińskich w Warszawie, dziś mieszczący Bibliotekę Narodową, został przez nich sprzedany państwu w 1765 roku.

Portret Zygmunta Krasińskiego, autor Władysław Walkiewicz

Kościół z krytą grobową Krasieńskich w Opinogórze Górnej (powiat ciechanowski)

Czy wiecie, że... w 1848 roku rozpoczęła się żegluga parowa na Wiśle, a już po 10 latach po Wiśle pływało 13 parostatków.

Wśród mazowieckich ziemian przodowali Krasieńscy, których dobra pod Ciechanowem zostały w 1844 roku zorganizowane w Ordynację Opinogórską. Oznaczało to, że odtąd mogą być dziedziczone lub przekazywane wyłącznie w całości.

Fryderyk Franciszek Chopin (1810–1849) – wielki polski kompozytor i pianista, urodził się w Żelazowej Woli. Od najmłodszych lat uczył się gry na fortepianie. Po przeprowadzce rodziny Chopinów do Warszawy ukazał się drukiem jego pierwszy, skomponowany w wieku zaledwie siedmiu lat, utwór – *Polonez g-moll*. Twórczość Chopina oparta była na jego niezwykle wrażliwości artystycznej i umiejętności czerpania wzorców z polskiej muzyki ludowej. Fryderyk studiował u Józefa Elsnera w warszawskiej Szkole Głównej Muzyki, będącej częścią Konserwatorium związanego z Uniwersytetem Warszawskim. W 1830 roku na zawsze opuścił Polskę i wyjechał do Paryża, gdzie koncertował, komponował i udzielał lekcji gry na fortepianie. Brał udział w życiu polskiej emigracji i utrzymywał kontakty z polskimi intelektualistami. Przez wiele lat towarzyszką jego życia była znana francuska pisarka George Sand. Zmarł w Paryżu po długiej chorobie, pochowano go na Cmentarzu

Père-Lachaise. Na życzenie Chopina siostra kompozytora przywiozła jego serce do Warszawy. Po latach umieszczono je w kościele Świętego Krzyża. Chopin to jeden z najbardziej znanych i podziwianych na świecie kompozytorów epoki romantyzmu. Do dziś jego utwory wykonują najznamienitsi pianiści z całego świata, a organizowany w Warszawie co pięć lat Konkurs Chopinowski jest jednym z najbardziej prestiżowych tego typu konkursów na świecie.

(tekst: redakcja)

Akwarela pędzla Marii Wodzińskiej z 1835 roku

Po powstaniach (1864–1914)

Rozwój Mazowsza w czasach między upadkiem powstania styczniowego, którego walki tu się toczyły, a wybuchem pierwszej wojny światowej następował pod wpływem trzech istotnych czynników: ucisku narodowego i walki społeczeństwa polskiego z rusyfikacją*, szybkiego rozwoju gospodarczego i zmian społecznych, będących jego wynikiem, oraz rosnącego wpływu czynników militarnych.

Po upadku powstania na społeczeństwo Mazowsza spadły kolejne represje. Zlikwidowano resztki autonomii Królestwa Polskiego, w 1875 roku zastępując nawet tę nazwę określeniem Kraj Nadwiślański. Zamknięto kilkanaście klasztorów, a duchownych przyjęto na państwowe etaty. W gimnazjach w 1866 roku rosyjski stał się językiem wykładowym.

Reakcją społeczeństwa na ucisk był początkowo pozytywistyczny program pracy organicznej*. Na początku lat dziewięćdziesiątych powstały, oczywiście nielegalnie, nowoczesne partie polityczne: Narodowa Demokracja, Polska Partia Socjalistyczna i Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy. W 1885 roku rozpoczął działalność tajny Uniwersytet Latający, w ramach którego wykłady odbywały się w prywatnych mieszkaniach i przeznaczone były dla kobiet, które wówczas nie mogły jeszcze zdobywać wykształcenia na uczelniach wyższych. Przełomowym wydarzeniem była rewolucja roku 1905; system polityczny Rosji uległ liberalizacji*.

Cyprian Kamil Norwid, właśc. Cyprian Ksawery Gerard Walenty Norwid herbu Topór (1821–1883) – poeta, prozaik, dramatopisarz i eseista, ale też grafik, rzeźbiarz, malarz i filozof, jeden z najważniejszych polskich poetów romantycznych. Urodził się w mazowieckiej wsi Laskowo-Głuchy. Ochrzczono go w kościele w Dąbrówce, gdzie znajduje się tablica pamiątkowa oraz akt chrztu, a w miejscu narodzin zrekonstruowany dworek z parkiem. Uczył się w Warszawie, tu utrzymywał kontakty z cyganerią artystyczną i debiutował w 1840 roku wierszem na łamach „Piśmiennictwa Krajowego”. Wiele podróżował po Europie, prowadził ożywione życie towarzyskie, artystyczne i polityczne. Większość życia spędził w Paryżu. Żył w biedzie, poważnie chorował, a jego twórczość była niezrozumiała dla jemu współczesnych. Został ponownie odkryty w okresie Młodej Polski, głównie za sprawą Zenona Przesmyckiego (Miriama).

(tekst: redakcja)

Autor nieznaný

Z możliwości legalnej działalności skorzystała Narodowa Demokracja, a Uniwersytet Latający mógł działać legalnie jako Towarzystwo Kursów Naukowych. Zaczęły też powstawać prywatne uczelnie polskie, na przykład Kursy Handlowe Augusta Zielińskiego, z których wywodzi się dzisiejsza Szkoła Główna Handlowa.

Czy wiecie, że... największe nasilenie rusyfikacji na lata 1879–1897, kiedy to kuratorem Warszawskiego Okręgu Naukowego był Aleksander Apuchtin. Znakomitą ilustracją sytuacji szkół w epoce apuchtinowskiej są *Wspomnienia niebieskiego mundurka* Wiktora Gomulickiego. Autor przypomina w nich swoje doświadczenia z czasów nauki w gimnazjum pułuskim.

Józef Chełmoński, „Willa w ogrodzie – Kuklówka”, po 1889 roku, Muzeum Narodowe w Warszawie

Józef Chełmoński (1849–1914) – jeden z najwybitniejszych twórców malarstwa realistycznego w Polsce. Choć w swoim życiu przemierzył znaczną część Europy, urodził się i umarł na Mazowszu. Od 1889 roku mieszkał i tworzył w Kuklówce Zarzecznej (gmina Radziejowice, powiat żyrardowski). Jego obrazy upamiętniają między innymi mazowiecki krajobraz, dziś tak często znacząco przekształcany.

Autoportret z 1902 roku

Biwak armii rosyjskiej w Warszawie w czasie powstania styczniowego

Reformy uwłaszczeniowe, przeprowadzone podczas powstania styczniowego, zlikwidowały resztki ustroju feudalnego. Odtąd zarówno ziemianie, jak i chłopci musieli radzić sobie w warunkach gospodarki rynkowej*. Ziemianstwo nie było do tej zmiany przygotowane, zaś

Jan Walery Jędrzejewicz (1835–1887) – ukończył medycynę w Moskwie, po powrocie do kraju w 1862 roku zamieszkał w Płońsku, gdzie miał praktykę lekarską. W 1872 roku założył tam obserwatorium astronomiczne, w którym prowadził obserwacje, szukał gwiazd podwójnych i komet, a ich wyniki publikował w prasie fachowej. Jest autorem pierwszego podręcznika astronomii w języku polskim pod tytułem *Kosmografia* (wydany w 1886 roku w Warszawie).

Popiersie przy ulicy Płockiej w Płońsku

dla chłopów uwłaszczenie oznaczało początek emancypacji* społecznej. W następnym pokoleniu, pod koniec XIX wieku, przedstawiciele tej grupy społecznej coraz częściej stawali się aktywnymi uczestnikami życia społecznego, politycznego czy kulturalnego.

Przemysł włókienniczy reprezentowały znane nam już Zakłady Żyrardowskie oraz założona w 1883 roku przędzalnia w Markach, należąca do brytyjskiej firmy Briggs, Posselt i spółka.

W rejonie Sochaczewa i Łowicza działało wiele cukrowni, w 1887 roku zorganizowanych w syndykat cukrowniczy. W Radomiu już w pierwszej połowie XIX wieku rozwijał się przemysł garbarzki. W drugiej połowie stulecia powstały tam: huta szkła, warsztaty kolejowe, fabryka narzędzi rolniczych i wytwórnia ceramiki. Przemysł skórzany utrzymał jednak dominującą pozycję.

W drugiej połowie stulecia Rosja zaczęła się liczyć z możliwością wojny z dwoma pozostałymi zaborcami i zaczęła fortyfikować swoje zachodnie granice. Umocnienia rosyjskie opierały się na linii Wisły, Narwi, Biebrzy i Niemna. Na Mazowszu oznaczało to rozbudowę twierdzy w Modlinie (zwanym wówczas Nowogeorgiewskiem) oraz budowę fortec (lub pojedynczych fortów) nad Narwią: w Dębem, Zegrzu, Pułtusku, Róźnie i Ostrołęce. Warszawa została otoczona podwójnym pierścieniem fortów. Dalej na południe powstała twierdza w Dęblinie (zwanym wówczas Iwanogrodem).

Fort Legionów w Twierdzy Warszawa

Garnizony wojskowe, zwłaszcza większe, przyczyniały się do rozwoju miast. Poza Warszawą, gdzie zawsze stacjonował potężny garnizon rosyjski, w Modlinie i Ostrowi Mazowieckiej stacjonowały dywizje piechoty, w Ciechanowie i Płocku – dywizje kawalerii, a w Radomiu – strzelców rosyjskich. Po garnizonach rosyjskich pozostały solidnie zbudowane koszary, obszerne cmentarze prawosławne i cerkwie garnizonowe.

Koszary carskie w Forcie Legionów w Twierdzy Warszawa

Natomiast najmniejsze miasta, liczące mniej niż trzy tysiące mieszkańców, zostały na mocy ukazu carskiego z 1869 roku zdegradowane do rangi osad. Na Mazowszu dotyczyło to ponad 60 miasteczek, w tym Wyszkowa, Serocka, Piaseczna czy Żuromina.

Pierwsza wojna światowa

W 1914 roku wybuchła wojna światowa, nazywana później pierwszą lub wielką (tak określa się ją zwykle w Europie Zachodniej). Piątego

sierpnia 1915 roku Niemcy wkroczyli do Warszawy. Rosjanie przeprowadzili gruntowną ewakuację, wywożąc maszyny, tabor kolejowy itp. Poza Przasnyszem, który znalazł się w ogniu bitwy, miasta mazowieckie w większości nie ucierpiały. Zerwane zostały natomiast prawie wszystkie mosty.

Straty na kolei częściowo tylko rekompensowane były nowymi liniami, które Niemcy budowali w strefie przyfrontowej.

W 1915 roku skończyły się rosyjskie rządy na Mazowszu. W wyniku zwycięskiej ofensywy wojsk niemieckich Mazowsze wraz z resztą ziem Królestwa Polskiego dostało się pod okupację niemiecką i nie było już terenem działań wojennych. Rządy niemieckie trwały do roku 1918 i były dość łagodne. Już w 1915 roku Niemcy zezwolili na odbudowę samorządu miejskiego. Spolonizowano Uniwersytet Warszawski, utworzono polską politechnikę.

Przasnysz zniszczony na skutek działań wojennych w 1915 roku

Maria Salomea Skłodowska-Curie (1867–1934)

– wielka uczona urodziła się w Warszawie, dziś w jej rodzinnym domu znajduje się Muzeum Biograficzne (ulica Freta 16). Większość życia spędziła we Francji i tam prowadziła badania naukowe. Studiowała na paryskiej Sorbonie na wydziale fizyki i chemii, później została profesorem tej uczelni. Była prekursorką radiochemii. Opracowała teorię promieniotwórczości, technikę rozdzielania izotopów promieniotwórczych i odkryła dwa nowe pierwiastki – rad i polon. Pod jej kierunkiem prowadzono badania nad wykorzystaniem promieniotwórczości w leczeniu nowotworów. Za pracę naukową dwukrotnie otrzymała Nagrodę Nobla. W 1903 roku z fizyki, razem z mężem Pierre’em Curie i Henri Becquerellem, za badania nad promieniotwórczością. W 1911 roku z chemii za wydzielenie radu. Jest jedyną kobietą, która otrzymała dwukrotnie Nobla i jedynym uczonym uhonorowanym w dwóch dziedzinach nauk

przyrodniczych. Dzięki niej w 1914 roku wzniesiono Instytut Radowy, z którego wywodzili się kolejni czterej nobliści, w tym córka Marii – Irène, i zięć – Frédéric Joliot-Curie. Po pierwszej wojnie światowej jeździła po świecie i pomagała zakładać medyczne instytuty leczenia chorób nowotworowych. W 1932 roku z pomocą Prezydenta RP Ignacego Mościckiego jeden z pierwszych powstał w Warszawie (obecnie Centrum Onkologii – Instytut im. Marii Skłodowskiej-Curie).

(tekst: redakcja)

Fotografia z około 1920 roku, autor nieznan

Wojska niemieckie w Olszewce pod Przasnyszem w 1915 roku

Dotkliwość okupacji niemieckiej polegała przede wszystkim na trudnościach aprowizacyjnych. W miastach zaopatrzenie, na minimalnym poziomie, odbywało się w systemie kartkowym*. Pod koniec wojny ludzie byli wygłodzeni i osłabieni. Z tej przyczyny epidemia banalnej grypy „hiszpanki”, która wybuchła w 1918 roku, pochłonęła w Polsce (podobnie jak w całej Europie) więcej ofiar niż działania wojenne.

W okresie popowstaniowym dokonała się na Mazowszu właściwa rewolucja przemysłowa ze wszystkimi jej skutkami.

Etapy rozwoju przemysłu na Mazowszu (ciąg dalszy tabeli na stronie 138)

Główne tendencje i branże

Ważniejsze zakłady przemysłowe

przed powstaniem listopadowym (1815–1830)

prywatny przemysł wełniany, maszynowy, spożywczy

W Warszawie: fabryka sukna Samuela Fraenkla, fabryka maszyn rolniczych Tomasza Evansa, browar na Solcu; osady tkackie w Wiskitkach, Ostrołęce, Sierpcu, Szeńsku, Nasielsku, Chorzeli, Bieżuniu; zakłady tytoniowe w Krośniewicach i w Warszawie na Powązkach; w Iłży garncarstwo

okres międzypowstaniowy (1832–1863)

prywatny przemysł metalowy, inżynierski, cukrowniczy

Zakłady mechaniczne Lilpopa, zakłady platerów Józefa Frageta, Norblinów, Henningera i Henneberga w Warszawie, włókiennicze Zakłady Żyrardowskie, cukrownie Guzów, Hermanów i kilkadziesiąt innych w okolicy Sochaczewa

okres popowstaniowy (1864–1914)

prywatny przemysł metalowy, przetwórczy, garbarski, farmaceutyczny, bawelniany

Zakłady mechaniczne Lilpop, Rau i Leowenstein; Huta „Koszyki”, B. Handke oraz Borman, Schwede i Spółka w Warszawie; K. Rudzki i S-ka w Mińsku Mazowieckim, fabryka czekolady E. Wedel, browar Habersbusch i Schiele w Warszawie; fabryka ołówków Stanisława Majewskiego w Pruszkowie, przemysł farmaceutyczny w Grodzisku, przemysł garbarski w Radomiu, przędzalnia w Markach

Zakłady włókiennicze w Żyrardowie

Zakłady żeglugi parowej na Solcu w Warszawie

1863 1870 1882

AKCYJNE
Towarzystwo Przemysłowe
ZAKŁADÓW MECHANICZNYCH
„LILPOP, RAU I LOEWENSTEIN”
w Warszawie

Kapitał zakładowy 4,000,000 rubli.
Zakłady egzystują od 1818 roku.

Kotły i rezerwuary, Maszyny parowe, Urządzenia fabryk cukru, Patentowane krasnolice „Kassmusa” do buraków, Rury wodociągowe stojące i leżące „P” do 30” średnicy wewnętrznej, Aparaty „Czerwona” i części składowe wielkich pieców. Oślewy żelazo z własnych i powierzonych modeli.

Wagony towarowe zwykłe oraz do przewożenia płynów, Wagony tramwajowe, Tarcze obrótowe, Ścieżki wodne, Akcesoria do umocowania reków, Wiązania dachowe, Mosty, Rozjazdy.

Powózki, Ławety, Kuchnie polowe, Paciski i t. d.

ZARZĄD TOWARZYSTWA W WARSZAWIE
ulica Krąkiewska Nr. 26.

Pełniący Toważyństwa.

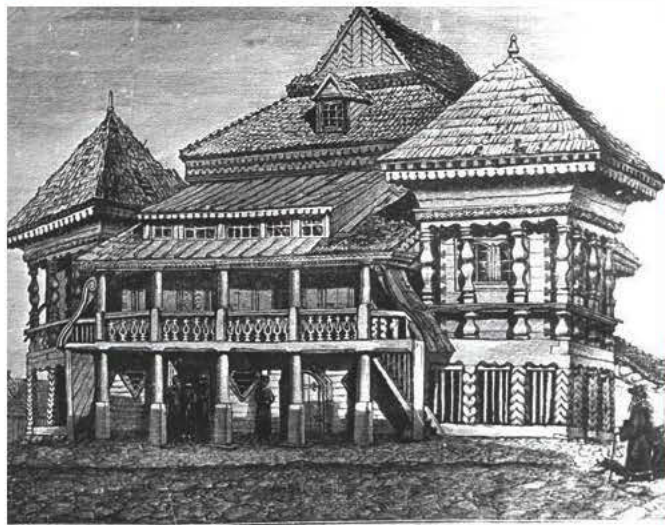
w Petersburgu: Adolf Bielski, ul. Fontanka Nr. 65/12.
w Moskwie: Leon Gadomski, Pimtenowskaja ulica, dom E. S. Bina Nr. 3.
w Kijowie: Julian Żyliński, ul. Teatralna róg Fundulejskiej Nr. 10/30.
w Warszawie: ca. Księstwo Połockie i gubernie Północno-Zachodnie—
Władysław Chłomiński, ul. Mokotowska 50 — tel. 25-00.

Reklama warsztatów Lilpop i Rau z 1860 roku, przed przystąpieniem do spółki S. Loewensteina w 1866 roku

Struktura narodowa

W XIX wieku Mazowsze, podobnie jak inne ziemie polskie, przeżywało okres wzrostu demograficznego i zmian społeczno-ekonomicznych, których elementem były migracje. Zmieniała się również struktura etniczno-wyznaniowa regionu.

Czy wiesz, że... ziemie obecnego Województwa Mazowieckiego były terenem aktywności wyznawców chasydyzmu – wykształconego w XVIII wieku odłamu judaizmu*, nurtu religijnego o charakterze mistycznym. Główne ośrodki znajdowały się w Przysusze i Górze Kalwarii.

Drewniana bożnica w Nasielsku (powiat nowodworski)

Najbardziej widocznym zjawiskiem był systematyczny wzrost liczby Żydów osiedlających się w ośrodkach miejskich. W niektórych z nich wyznawcy judaizmu stanowili ponad połowę mieszkańców. Tak było choćby w Makowie,

Wyszogrodzie czy Szydłowcu. W 1857 roku w miastach tych Żydzi stanowili odpowiednio 81 procent, 74 procent i 73 procent ogółu mieszkańców.

Cmentarz żydowski w Szydłowcu

Czy wiesz, że... układ urbanistyczny* założonej w 1670 roku przez biskupa poznańskiego, Stefana Wierzbowskiego, Góry Kalwarii nawiązywał do planów średniowiecznej Jerozolimy. Do miasta sprowadzono zakonników z kilku zgromadzeń (między innymi bernardynów, dominikanów, pijarów i marianów) i zabroniono osiedlać się w nim Żydom. Zakaz uchylono w początkach XIX wieku i wkrótce miasto stało się jednym z kilku głównych ośrodków chasydyzmu.

Wśród ludności żydowskiej szczególną popularnością cieszyły się centra miejsko-przemysłowe, miasteczka położone przy szlakach kolejowych oraz miejscowości, w których znajdowały

się garnizony wojskowe. W Ostrołęce, która w ostatnich dekadach XIX stulecia zyskała połączenie kolejowe z Tłuszczem, Małkinią, Łapami, a dalej z linią do Petersburga, a nadto była miejscem stacjonowania kilkutysięcznej jednostki wojskowej, w ciągu półwiecza 1856–1910 liczba wyznawców judaizmu wzrosła z niespełna 1200 (33,5 procent ogółu mieszkańców) do ponad 6000 (52 procent). Podobnie było w Nowym Dworze – w 1856 roku miasto liczyło około 1300 Żydów (48,6 procent), a w 1910 już ponad trzy razy więcej – około 4700 (63,9 procent).

Cmentarz żydowski w Górze Kalwarii w czasie pierwszej wojny światowej

Znacznie mniejszą liczebnie grupę stanowili Rosjanie, którzy po dekrete carskim z 1864 roku, niepozwalającym Polakom sprawować funkcji publicznych, zdominowali struktury administracyjne różnego szczebla. W liczącym w 1883 roku ponad 20 tysięcy mieszkańców Płocku zarejestrowano około 870 Rosjan, trzy lata później w Radomiu, zamieszkałym przez około 13 tysięcy osób, zarejestrowano około 140 Rosjan. Według przeprowadzonego w 1897 roku

spisu w miastach całego Królestwa Polskiego mieszkało około 203 tysiące Rosjan i 113 tysiące Niemców. Ci ostatni osiedlali się przede wszystkim w ośrodkach przemysłowych – Warszawie i szybko rozwijającym się okręgu łódzkim. Elitę wśród nich stanowili przemysłowcy i fabrykanci. W mniejszych miastach obecnego Województwa Mazowieckiego Niemcy – głównie rzemieślnicy – tworzyli niewielkie grupy.

Cmentarz żydowski na Woli w Warszawie

W XIX wieku trwał też na Mazowszu, rozpoczęty w drugiej połowie poprzedniego stulecia, napływ kolonistów rolnych z Niemiec. Przeważająca część emigrantów (ponad 90 procent) była wyznania ewangelicko-augsburskiego. Ich potrzeby religijne zaspokajać miały nowo powstające świątynie i parafie – między innymi w Gostyninie, Radomiu, Gąbinie, Przasnyszu, Sierpcu, Radzyminie, Pułtusk. Ukształtowana pod koniec lat czterdziestych XIX wieku sieć parafialna Kościoła luterańskiego przetrwała w niemal niezmienionej postaci do pierwszej wojny światowej.

Cmentarz ewangelicki w Gostyninie

Kościół katolicki na Mazowszu w XIX wieku.

Diecezja warszawska została założona przez papieża Piusa VI bullą *Ad universam agri Dominici curam*, z 19 października 1798 roku, jako wyłączona z diecezji poznańskiej i podlegała bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Pius VII bullą *Militantis Ecclesiae regimini*, z 12 sierpnia 1818 roku, podniósł ją do rangi archidiecezji i ustanowił metropolią obejmującą teren Królestwa Polskiego. Kolejne zmiany granic diecezjalnych dokonały się na mocy bulli Piusa XI *Vixdum Poloniae unitas* z 28 października 1925 roku.

Katedra pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Warszawie – przed 1939 rokiem

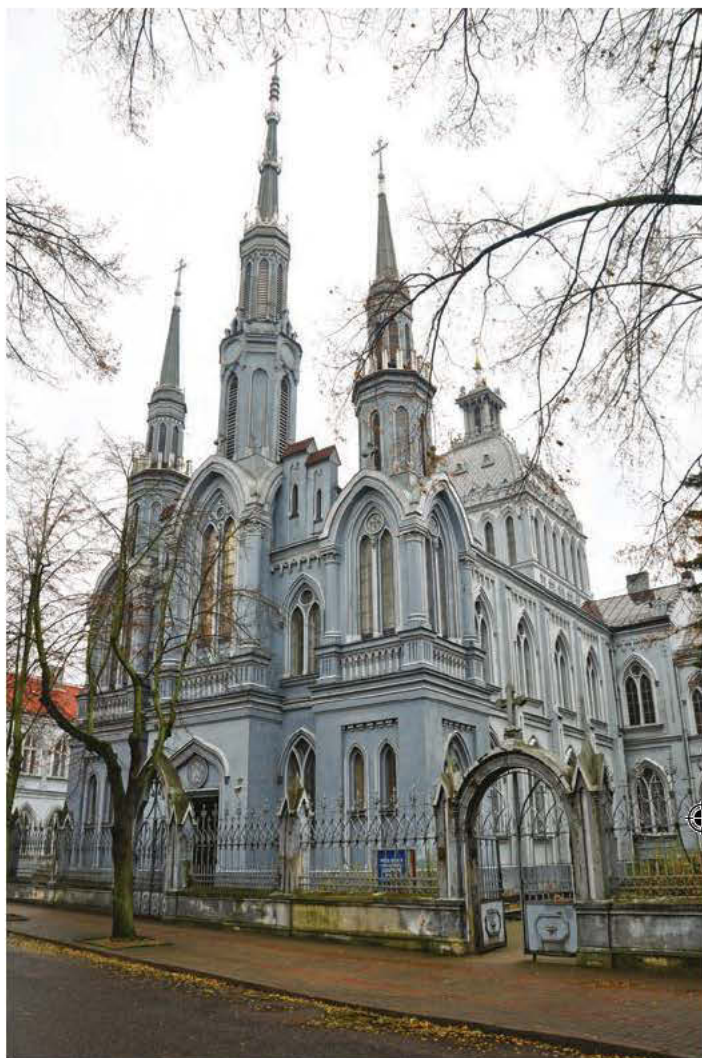

Katedra pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Warszawie – widok współczesny

Mariawici

Za twórców mariawityzmu uznaje się Felicję Kozłowską (1862–1921), jedną z sióstr bezhabitowych, której o. Honorat Koźmiński pozwolił w 1888 roku założyć w Płocku ukryte zgromadzenie Sióstr Ubogich św. Klary, oraz księży Jana Kowalskiego i Kazimierza Przyjemskiego. Konflikt przedstawicieli tej formy pobożności z Kościołem i hierarchią zaczął się nasilać w 1904 roku, a zerwanie nastąpiło w 1906 roku; poza Kościołem znalazło się 6 księży z diecezji płockiej i 13 z warszawskiej. Mariawityzm zrodził się z potrzeby reformy kleru, gdy po kasacie zakonów w wyniku represji po powstaniu styczniowym nie było możliwości organizowania życia zakonnego w Królestwie Polskim. Nie jest wykluczone, że jednym ze źródeł inspiracji tego ruchu był modernizm, głoszący, że uczucie religijne nie może być tamowane przez Kościół instytucjonalny. Liczbę wyznawców na obszarze Królestwa w 1910 roku szacowano na 80 tysięcy. Do 1914 roku mariawici wybudowali w Płocku kościół i klasztor. Obecnie Kościół ten ma około 25 tysięcy wyznawców w diecezjach: warszawsko-płockiej, lubelsko-podlaskiej i śląsko-lódzkiej.

Kompleks mariawitów – Świątynia Miłosierdzia i Miłości w Płocku

Rozdział 7

Mazowsze w XX wieku

Rozdział 7

Mazowsze w XX wieku**O byt Niepodległej**

Koniec pierwszej wojny światowej zastał teryny dzisiejszego Województwa Mazowieckiego w dramatycznej sytuacji społeczno-ekonomicznej i politycznej. Wywiezione przez wycofujące się siły rosyjskie (w roku 1915) maszyny i urządzenia, podobnie jak tabor kolejowy, fatalna sytuacja aprowizacyjna – a nazywając rzecz po imieniu: po prostu głód – brak skutecznej władzy państwowej, a także granic i armii, powracający z zaborczych wojsk żołnierze i nadchodząca zima – taki obraz zastał marszałek Józef Piłsudski po powrocie z Magdeburga. Na szczęście istniała i funkcjonowała powołana do życia Rada Regencyjna, która organizowała administrację wewnętrzną i rozdział żywności, tak istotny dla funkcjonowania społeczności Mazowsza.

Nikt nie miał wątpliwości co do tego, że Mazowsze stanie się na powrót centralnym województwem Polski, a Warszawa stolicą. To w zasadniczy sposób zmieniało sposób patrzenia na funkcje miasta i co za tym idzie – jego okolic. Stolica wyrastała z miasta zaledwie gubernialnego, lecz oczywiście dużego oraz posiadającego znaczny potencjał. Potencjał ten związany był z różnorodnymi funkcjami, jakie miasto pełniło – ośrodka przemysłowego, administracyjnego, węzła kolejowego, miasta garnizonowego, a nade wszystko – centrum aglomeracji miejskiej leżącej na

granicy, na której Wschód spotyka się z Zachodem, pośredniczącej w wymianie handlowej. Ferdinand de Lesseps, budowniczy Kanału Sueskiego, sławny i otoczony powszechną czcią inżynier, określił Warszawę mianem miasta o największych perspektywach w Europie.

Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego na placu Piłsudskiego w Warszawie

Niestety wojna światowa i pierwsze lata niepodległości oznaczały dla miasta cofnięcie się w rozwoju, mimo wspomnianego już powrotu do roli stolicy państwa. Warszawa tamtego czasu była

szara i wygłodzona, do tego setki ludzi umierały na „hiszpankę”, odmianę grypy, która nawiedziła wycieńczoną wojną Europę i zebrała śmiertelne żniwo – zmarło kilkadziesiąt milionów ludzi, znacznie więcej, niż zginęło w trakcie działań wojennych. Miasto nie obsługiwało już światowego handlu – rynki wschodnie zostały odcięte. W Rosji szalała przecież rewolucja, a na terenach wschodnich wciąż stacjonowały wojska niemieckie.

Marszałek Józef Piłsudski z prezydentem Gabrielem Narutowiczem

Brak wywiezionych przez Rosjan maszyn utrudniał funkcjonowanie przemysłu, a gospodarka wiejska zeszła do poziomu autarkii*. Szacuje się, że ubytek majątku narodowego przekraczał w sumie 30 procent, a w taborze kolejowym nawet 80 procent.

Od wschodu nadciągali bolszewicy* wypełniając lukę po wycofujących się na zachód wojskach niemieckich. Mazowsze stało się zapleczem frontu. Tu organizowano oddziały wojskowe, zaopatrzenie, zwożono rannych. W lecie 1920 roku bolszewicy stanęli na przedpolach

stolicy, a w Wyszkowie nad Bugiem w budynku miejscowej parafii zainstalował się, powstały w Białymstoku, nowy, rewolucyjny rząd, na którego czele stali Julian Marchlewski i Feliks Kon.

Na Mazowszu między innymi rozegrała się bitwa, która przechylając szalę zwycięstwa na stronę dopiero co odrodzonej Polski, zadecydowała o losach kraju, a jak chcą niektórzy historycy – także o losach Europy. Nazwano ją Bitwą Warszawską. Bolszewicką ofensywę zatrzymano pod Radzyminem (bitwa pod Ossowem, podczas której do legendy przeszła bohaterska postawa księdza Ignacego Skorupki), najdalszy jej zasięg wskazuje niewielki obelisk przy drodze łączącej Marki z Nieporętem, w okolicy wioski Struga, który cudem przetrwał okres rządów komunistów*. Jednym z kierunków polskiego kontruderzenia była rzeka Wkra, a ciężkie walki o Nasielsk odnotowane zostały na kartach historii.

Bitwa Warszawska w 1920 roku, polskie pozycje pod Miłosną w sierpniu 1920 roku

Najazd bolszewicki oznaczał również poważne straty wynikające z poczynionych przez radziecką armię grabieży, które dotknęły przede wszystkim wieś i małe ośrodki miejskie na Mazowszu, a w wyniku działań wojennych szczególnie ucierpiały takie miejscowości jak Mława czy Nasielsk. Z drugiej strony w trakcie wojny polsko-bolszewickiej Mazowsze zyskało znaczenie jako bezpośrednie zaplecze frontu. Rząd robił wszystko, żeby uruchomić produkcję zbrojeniową na potrzeby wojska i odbudować sieć komunikacyjną. Jednocześnie rozrastała się administracja państwowa w stolicy.

narodowych i katolickich wartości, które to podstawy znalazły swój wyraz w wynikach wyborów do Sejmu ustawodawczego w styczniu 1919 roku, kiedy przytłaczającą większość głosów zdobył blok Związku Ludowo-Narodowego. Polska Partia Socjalistyczna cieszyła się poparciem w ośrodkach miejskich, ale nie przekraczało ono 20-30 procent. Chłopi mieli nadzieję na realizację reformy rolnej, uchwalonej już w 1920 roku. Na wprowadzenie w życie większości jej postanowień trzeba było poczekać jednak aż do 1925 roku.

Gospodarka

Obelisk na Cmentarzu Poległych w Bitwie Warszawskiej w Ossowie (powiat wołomiński)

Chłostwo mazowieckie, mimo olbrzymiego braku wolnych ziem i złej struktury agrarnej* (dominujące gospodarstwa miały powierzchnię do 5 hektarów) niechętnie odnosiło się do bolszewickich haseł o reformie rolnej, kwitując tę propagandę stwierdzeniem: „Swojego nie dam, cudzego nie chcę”. Trudno się zresztą dziwić – było to potwierdzeniem przywiązania do tradycji

Zakłady Włókiennicze w Żyrardowie

Z czego wówczas utrzymywali się mieszkańcy Mazowsza? Przede wszystkim z rolnictwa – 60,8 procent, potem z pracy w przemyśle – 21 procent, z handlu i komunikacji – około 8 procent. Wyjątkiem w tej strukturze była Warszawa, z dużym odsetkiem ludności zatrudnionej w biurach oraz agendach rządowych i wojskowych. Największymi zakładami przemysłowymi na Mazowszu pozostawały zakłady

Isaac Bashevis Singer (1904–1991) – urodzony w niewielkim Leoncinie pod Warszawą, pisarz pochodzenia żydowskiego. Na Mazowszu spędził swoją młodość – opuścił je ostatecznie w 1935 roku, przenosząc się do Stanów Zjednoczonych. W swoich utworach pisanych w języku jidysz między innymi utrwalił obraz różnych środowisk żydowskich w Polsce. W roku 1978 został laureatem literackiej Nagrody Nobla.

Zdjęcie autorstwa Bernarda Gotfryda

włókiennicze w Żyrardowie. Najpotężniejszym ośrodkiem przemysłowym oczywiście była Warszawa. Jak już wspomniano, po pierwszej wojnie światowej przemysł na Mazowszu znalazł się w zapaści, spowodowanej wywiezieniem maszyn przez Rosjan, a potem inflacją, która przeszła w hiperinflację. Jak głębokie było to załamanie, pokazują dane dotyczące zatrudnienia w zakładach żyrdowskich. W 1918 roku zatrudnionych było około 1600 osób, a pełne, czyli ponad 6000 osób, osiągnięto w 1923 roku. Warto jeszcze wspomnieć o tym, że mimo strat spowodowanych wojną polsko-bolszewicką, już w 1921 roku odzyskano samowystarczalność, jeśli chodzi o zaspokojenie potrzeb żywnościowych. Ale w 1929 roku Polskę dotknął kryzys gospodarczy*. Na Mazowszu oznaczał on poważny, wręcz dramatyczny spadek zatrudnienia w zakładach przemysłowych dochodzący do około 40 procent i spadek dochodów gospodarstw rolnych. Sytuacja zaczęła się poprawiać dopiero w 1936 roku, po śmierci Józefa Piłsudskiego. Koniec kryzysu gospodarczego i poprawa koniunktury

łączyła się z polityką interwencji gospodarczej, robót publicznych, rozwoju przemysłu zbrojeniowego. Wiąże się to z osobą ministra Eugeniusza Kwiatkowskiego.

Zakłady Metalowe „Łucznik” w Radomiu

Dla historii Mazowsza istotne znaczenie miała budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego, którego powstanie wiązało się z rządowymi planami rozwoju armii. W granicach dzisiejszego Województwa Mazowieckiego powstały dwa ważne dla tego przedsięwzięcia zakłady: Pionki, produkujące materiały wybuchowe, i zakłady

Wacław Gąsiorowski, pseud. Wiesław Sclavus (1869–1939) – urodzony w Warszawie, zmarł w Konstancinie. Współorganizator armii polskiej we Francji w czasach pierwszej wojny światowej. Współcześnie znany przede wszystkim jako autor przygodowo-sensacyjnych powieści z okresu wojen napoleońskich, między innymi *Huragan*, *Rok 1809* i *Szwależerowie Gwardii*.

Fotografia z Archiwum Koncernu Ilustrowanego Kuriera Codziennego

Jan Adam Rzewnicki (1871–1944) – urodzony w Ciechanowie, wybitny elektrotechnik i specjalista w dziedzinie polskiego słownictwa elektrotechnicznego. Jako współzałożyciel Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu, a później członek Centralnej Komisji Słownictwa Elektrotechnicznego przy Stowarzyszeniu Techników Polskich stworzył używaną do dzisiaj siatkę pojęciową techniki elektrycznej. Zginął w czasie powstania warszawskiego.

Tablica pamiątkowa na domu rodzinnym Jana Rzewnickiego

Ludwik Joachim Franciszek Krzywicki (1859–1941) – urodzony w Płocku, najwybitniejszy przedstawiciel polskich nauk społecznych na przełomie XIX i XX wieku. Zapisał się w historii między innymi jako współzałożyciel Głównego Urzędu Statystycznego. Warto też dodać, że był on jednym z pierwszych popularyzatorów socjalizmu na ziemiach polskich i gorącym zwolennikiem spółdzielczości, także w rolnictwie.

Fotografia z 1882 roku

zbrojeniowe w Radomiu – dzisiejszy „Łucznik” wytwarzający broń strzelecką. Dodać do tego należy zakłady w Ursusie, produkujące broń pancerną, i Państwowe Zakłady Lotnicze w Warszawie, budujące między innymi samoloty myśliwskie P.11 oraz bombowe Łoś. Samoloty P.11 w latach trzydziestych należały do najlepszych na świecie. Mazowsze wraz z Warszawą stało się zatem istotnym ośrodkiem produkcji zbrojeniowej. Ale nie tylko.

Wytwórnia Papierów Wartościowych w Warszawie

Miasto, w którym mieściło się wiele uczelni oraz instytutów badawczych, było ośrodkiem rozwoju nowych technologii. Już w 1938 roku uruchomiono w stolicy próbny nadajnik telewizyjny, w fabryce Philipsa wytwarzano najwyższej jakości radiostacje, notabene używali ich Niemcy na pokładach łodzi podwodnych w czasie drugiej wojny światowej. Urządzenia elektryczne najwyższej jakości produkowały zakłady Szpotańskiego. Warszawa i Ursus to również przemysł samochodowy – produkcja licencyjnego Fiata oraz montownie Citroëna i Chevroleta.

Sąd Okręgowy w Warszawie

Wyrazem rozwoju miasta i jego dorastania do roli europejskiej stolicy były nowoczesne realizacje architektoniczne, takie jak gmach sądów, Wytwórni Papierów Wartościowych czy Kancelarii Prezydenta. Dbał o to Stefan Starzyński, ostatni przed drugą wojną prezydent Warszawy. O wielkości jego planów niech świadczą choćby te dwa: rozpoczęcie przygotowań do budowy metra oraz całkowicie nowa wizja sieci komunikacyjnej stolicy – zawierająca koncepcję budowy arterii, zbliżonej przebiegiem oraz charakterem do dzisiejszej Trasy Łazienkowskiej.

Kancelaria Prezydenta RP w Warszawie

Bombowiec PZL-37 Łoś z Fabryki Polskich Zakładów Lotniczych w Warszawie

Etapy rozwoju przemysłu na Mazowszu (ciąg dalszy tabeli ze strony 126)

Główne tendencje i branże

Ważniejsze zakłady przemysłowe

okres międzywojenny (1918–1939)

głównie państwowy przemysł elektryczny, zbrojeniowy, lotniczy

Elektrownia „Siła i Światło” SA, Elektrownia Pruszków, Zakłady Wytwórcze Aparatury Wysokiego Napięcia Kazimierza Szpotkańskiego, „Kabel” SA, Państwowe Zakłady Tele- i Radiotechniczne, Polskie Zakłady Optyczne, Zakłady Amunicyjne „Pocisk” Spółka Akcyjna, „Nitrat” SA, Polskie Zakłady Lotnicze, Zakłady Mechaniczne „Ursus”, Państwowa Wytwórnia Prochu i Materiałów Kruszących „Pionki”, Wytwórnia Balonów i Spadochronów w Legionowie, Fabryka Wyrobów Precyzyjnych „Vis” SA, fabryka telefonów „Ericsson” i fabryka obuwia „Bata” w Radomiu

okres planu sześcioletniego (1950–1956)

państwowy przemysł ciężki i zbrojeniowy, cementowy, elektryczny. Po 1954 roku powrót do produkcji cywilnej

Huta „Warszawa”, Fabryka Samochodów Osobowych SA (FSO), Zakłady Mechaniczne im. Marcellego Nowotki, Zakłady Radiowe im. Marcina Kasprzaka, Zakłady Mechaniki Precyzyjnej w Błoniu, Elektrociepłownia Żerań, Cementownia Żerań

okres gomułkowski (1956–1970)

państwowy przemysł petrochemiczny, meblarski, papierniczy

Petrochemia Płocka SA i rurociąg naftowy „Przyjaźń”, Fabryka Substancji Zapachowych „Pollena-Aroma” Sp. z o.o. w Warszawie (w planach przeniesienie do Nowego Dworu Mazowieckiego), Fabryka Mebli w Wyszowie, Ostrołęckie Zakłady Celulozowo-Papiernicze, Elektrownia Wodna Dębe, Elektrociepłownia „Siekierki”

okres gierkowski (1970–1980)

państwowy przemysł motoryzacyjny, elektroniczny, elektryczny, spożywczy

Zakłady pomocnicze FSO w Wyszowie i Siedlcach, kombajny „Bizon” z Fabryki Maszyn Żniwnych w Płocku, kolorowe telewizory z Zakładów Kineskopowych „Unitra-Polkolor” w Piasecznie, elektrownie Kozienice i Ostrołęka, zakłady spożywcze „Hortex” w Płońsku i Górze Kalwarii, w Siedlcach Południowa Dzielnica Przemysłowa, kilka fabryk domów

Druga wojna światowa i zagłada ludności żydowskiej. Powstanie Warszawskie

1 sierpnia 1944 roku – godzina „W”, patrol por. „Agatona” z batalionu „Pięść”

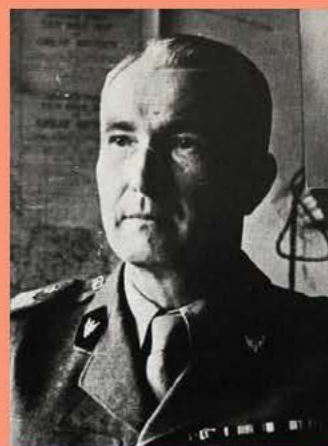
Wybuch drugiej wojny światowej w dziejach Mazowsza i Warszawy stanowi dramatyczną cezurę, po której na zawsze zmieniło się oblicze tej części Polski.

Tadeusz Kutrzeba (1885–1947) – urodzony w Krakowie, generał i pisarz wojskowy, w 1920 roku walczył o Białystok. Dowodził połączonymi Armiami „Poznań” i „Pomorze”, które nad Bzurą stoczyły największą bitwę kampanii wrześniowej w 1939 roku. Z upoważnienia generała Rómmla podpisał akt kapitulacji Warszawy.

Autor nieznany

Antoni Chruściel pseudonim „Monter”, „Sokół”, „Cięciwa”, „Dozorca”, „Konar”, „Madej”, „Nurt”, „Ryż”, „Kaliński”, „Rzeczyca”, „Andrzej Smalawski”, „Adam” (1895–1960) – generał brygady Wojska Polskiego, komendant Okręgu Warszawa ZWZ, dowódca Warszawskiego Korpusu AK, faktyczny dowódca powstania warszawskiego.

Autor nieznany

Mordechaj Anielewicz, pseud. „Marian”, „Malachi”, „Aniołek” (1919–1943) – dowódca Żydowskiej Organizacji Bojowej (ŻOB) podczas powstania w getcie warszawskim.

Fotografia z Żydowskiego Instytutu Historycznego

Żydzi pojmani przez SS w trakcie powstania w getcie warszawskim w 1943 roku

Płonący gmach Prudentialu* w Warszawie w 1944 roku

Zburzony Pałac Saski w Warszawie w 1944 roku

Badacze bardzo szczegółowo opisali historię militarną kampanii wrześniowej i okupacji, działalność ruchu oporu i Państwa Podziemnego, powstanie warszawskie i zniszczenie Warszawy.

Tu zwrócimy uwagę na te wydarzenia, które w sposób ostateczny i nieodwracalny zmieniły strukturę ludności Mazowsza i Warszawy, układy przestrzenne miast oraz sprawy własnościowe. Większość ziem dzisiejszego Województwa Mazowieckiego znalazła się w obrębie Generalnego Gubernatorstwa (dystrykty: warszawski, radomski i lubelski) lub zostały włączone bezpośrednio do Rzeszy (tak zwana rejencja ciechanowska). Niewielka tylko część Mazowsza znalazła się na obszarze okupacji sowieckiej, która objęła terytoria na wschód od Małkini i której granice sięgały aż do Ostrołęki i pod Ostrow.

Na ziemiach okupowanych przez III Rzeszę już w kilka tygodni po zakończeniu działań wojennych rozpoczęły się bezwzględne prześladowania Żydów. W okresie międzywojennym na Mazowszu ludność żydowska stanowiła ponad 10 procent. Pierwsze getto* na ziemiach polskich powstało w październiku 1939 roku w Piotrkowie Trybunalskim. Na Mazowszu getta powstawały w listopadzie tego samego roku. Już w czasie kampanii wrześniowej wojska niemieckie dopuszczały się mordów na ludności pochodzenia żydowskiego, na przykład w Wyszkowie, Ostrowie Mazowieckiej. Żydów pozbawiano majątku, upokarzano, niszczone przedmioty kultury, palono budynki bóżnic, demolowano kirkuty. Wszechobecny terror nabierał tempa.

Płonący Zamek Królewski w Warszawie po ostrzale przez artylerię niemiecką dnia 17 września 1939 roku

Pomnik Bohaterów Getta w Warszawie

Największe getto znajdowało się w Warszawie, na terenach tak zwanej dzielnicy północnej. W sumie w gettach mazowieckich i warszawskim zamknięto około 800 tysięcy ludzi. Ciśnота i fatalne warunki higieniczne oraz głód dziesiątkowały ludność żydowską. W 1942 roku Niemcy przystąpili do planowej likwidacji gett oraz masowej eksterminacji ludności żydowskiej, wywożąc ją do obozów zagłady (nie licząc Warszawy, wymordowano na Mazowszu ponad

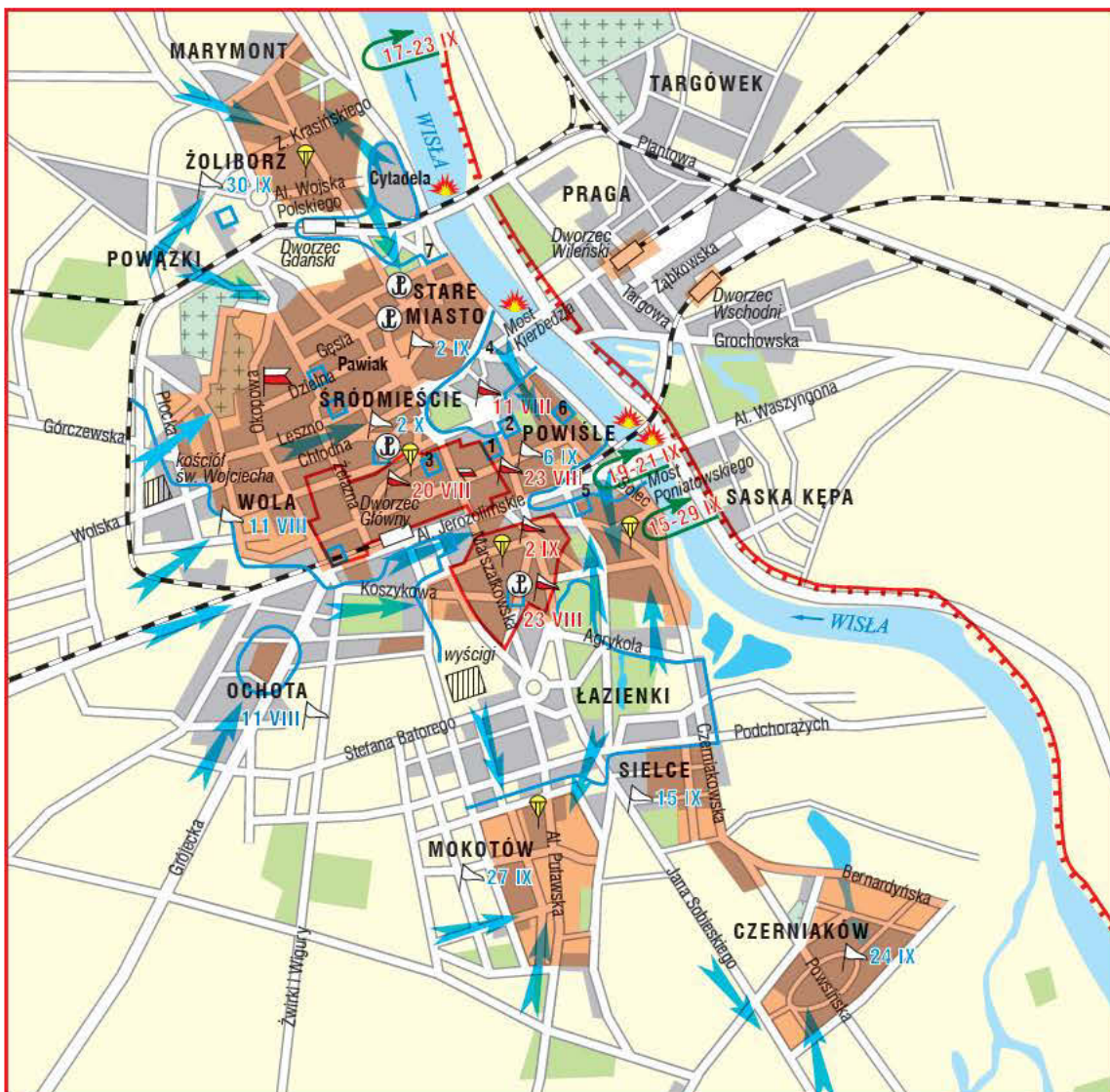
200 tysięcy Żydów). Po getcie warszawskim, gdzie w 1943 roku wybuchło powstanie, pozostało morze ruin i dosłownie kilka budynków. W tym samym roku na ziemiach polskich zlikwidowano większość gett (najdłużej utrzymało się getto łódzkie).

Całkiem inaczej wyglądała sytuacja na obszarach zajętych w 1939 roku przez armię sowiecką – tu ludność żydowska dość otwarcie wyrażała swój entuzjazm z tego powodu, chętnie i często współpracując z nowymi władzami, również w ramach represji wobec Polaków. Miało to swoje fatalne następstwa w postaci antyżydowskich wystąpień oraz pogromów, do których doszło po wkroczeniu na te tereny armii niemieckiej w czerwcu 1941 roku. Władze radzieckie w jednakowy sposób potraktowały zarówno spolonizowanych Żydów, jak i tych, którzy uciekli spod okupacji hitlerowskiej, jako element niepewny, wysyłając ich do łagrow*

Brama getta na ulicy Nowolipie w Warszawie w czasie powstania

Powstanie warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944 roku

	Komenda Główna Armii Krajowej (4 sierpnia)		Obszary zajęte przez Niemców (4 sierpnia)
	Kolejne siedziby Komendy Głównej Armii Krajowej		Obszary, na których Niemcy gromadzili ludność cywilną przed wywiezieniem do obozu przejściowego w Pruszkowie
	Komenda Okręgu Armii Krajowej (4 sierpnia)		Główne kierunki uderzeń oddziałów niemieckich
	Obszary objęte powstaniem (4 sierpnia)		Zrzuty lotnicze
	Pozycje regularnych oddziałów Wojska Polskiego po zdobyciu Pragi		Wysadzenie przez Niemców mostów na Wiśle (13 września)
	Próby sforsowania Wisły i utworzenia przyczółków przez oddziały Wojska Polskiego		Daty zdobycia obiektów przez powstańców
	Zasięg powstania (2 października)		Daty upadku dzielnic

1. Komenda Policji 2. Pałac Staszica 3. Polska Akcyjna Spółka Telefoniczna (PAST) 4. Plac Zamkowy 5. Ubezpieczalnia na Solcu 6. Elektrownia 7. Państwowa Wytwórnia Papierów Wartościowych

Okupacja hitlerowska i walki zbrojne z okupantem w czasie drugiej wojny światowej w latach 1939–1945
skala 1:1 770 000

	Współczesne granice Województwa Mazowieckiego		Rejony aktywności żołnierzy AK podczas Akcji „Burza”
	Granice Polski w dniu 1 września 1939 roku		Miasta zajęte przez oddziały AK podczas Akcji „Burza”
	Linia demarkacyjna niemiecko-radziecka (28 września 1939 – 21 czerwca 1941)		Ważniejsze bitwy stoczone przez polską partyzantkę z Niemcami
	Przebieg linii frontu na początku września 1944 roku		Tereny działań partyzantki polskiej
	Przebieg linii frontu w dniu 17 stycznia 1945 roku		Kierunek działań bojowych I Armii Wojska Polskiego
	Powstanie warszawskie 1 sierpnia – 2 października 1944 roku		Główne hitlerowskie obozy koncentracyjne, inne ośrodki zagłady

Ruiny Zamku Królewskiego w Warszawie

Płonąca warszawska Starówka w sierpniu 1944 roku

Krzysztof Kamil Baczyński pseudonim między innymi „Krzyś” (1921–1944) –

urodził się i mieszkał w Warszawie. Do szkoły uczęszczał z późniejszymi żołnierzami Grup Szturmowych Szarych Szeregów: Tadeuszem Zawadzkim (pseud. „Zośka”), Janem Bytnarem (pseud. „Rudy”) i Maciejem Aleksym Dawidowskim (pseud. „Alek”). Był harcerzem, należał też do Organizacji Młodzieży Socjalistycznej „Spartakus” pod patronatem PPS. W 1939 roku, niedługo przed wybuchem drugiej wojny światowej, otrzymał świadectwo dojrzałości. Od wczesnych lat interesował się współczesną literaturą polską i francuską. Dziś uznawany jest za jednego z najwybitniejszych młodych poetów czasów okupacji i jednego z najbardziej znanych przedstawicieli Pokolenia Kolumbów. Po utworzeniu w 1940 roku warszawskiego getta ukrywał żydowskie pochodzenie i pozostał z matką po stronie aryjskiej*. Studiował polonistykę na tajnym Uniwersytecie

Warszawskim i uczył się w Szkole Sztuk Zdobniczych i Malarstwa. W czasie wojny był podchorążym i żołnierzem AK (pluton „Alek” kompanii „Rudy” Batalionu „Zośka”) oraz podharc mistrzem Szarych Szeregów w Batalionie „Parasol”. Wybuch powstania warszawskiego zaskoczył go w rejonie placu Teatralnego. Poległ na posterunku w pałacu Blanka. Pochowany jest na warszawskim Cmentarzu Wojskowym na Powązkach.

(tekst: redakcja)

Fotografia z 1939 roku, autor nieznan

Czasy PRL

Na przełomie roku 1944 i 1945 Mazowsze wraz z Warszawą zajęły wojska sowieckie. Był to w całej Polsce początek władzy komunistów, którzy zarządzili krajem z nadania Związku Radzieckiego aż do 1989 roku. System władzy państwowej już na początku oparty został na terenowych radach narodowych, które najpierw (do 1954 roku) w ogóle nie były wybierane przez mieszkańców, zaś gdy potem przywrócono wybory, głosowanie odbywało się na listy Frontu Jedności Narodu, ustalone odgórnie, obywatele nie mieli więc możliwości samodzielnego zgłaszania kandydatów.

Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa w Warszawie, plac Konstytucji w 1952 roku

Zaraz po wojnie Warszawie nie przyznano na powrót rangi stolicy – zburzona przez Niemców po powstaniu warszawskim w 1944 roku, nie zapewniała odpowiedniej infrastruktury. Przemysł i rolnictwo, w znacznym stopniu zniszczone, nie funkcjonowały.

Budowa tunelu trasy W-Z w Warszawie

Znacznie lepsze warunki aprowizacyjne były na wsi, nie występowało tam zjawisko masowego głodu, tak powszechnego po pierwszej wojnie światowej. Sytuacja własnościowa chłopstwa ze względu na dominację rolnictwa drobnotowarowego nie uległa zasadniczej zmianie, oczywiście przymusowa reforma rolna dotknęła warstwę ziemiańską – z wielu majątków utworzono Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR-y), inne rozparcelowano, uważając jednocześnie na to, żeby nie doprowadzić do powstania dużych gospodarstw chłopskich. Miało to fatalny wpływ na strukturę areалу i perspektywy rozwojowe wsi mazowieckiej. O ile w 1938 roku gospodarstwa o powierzchni poniżej 5 hektarów stanowiły około 78 procent, to 30 lat później było jeszcze prawie 45 procent takich gospodarstw, o jeszcze gorszej strukturze, bo dominowały wśród nich całkiem małe, o powierzchni poniżej

3 hektarów. Trudno się było spodziewać innego wyniku, skoro dwie trzecie ziemi podlegającej parcelacji w trakcie reformy rolnej przypadła robotnikom folwarcznym i bezrolnym. Gwałtowna rozbudowa przemysłu i brak rąk do pracy wytworzyły na Mazowszu specyficzną grupę społeczną – chłoporobotników, czyli osób pracujących zawodowo w przemyśle i traktujących rolnictwo jako źródło dodatkowego dochodu. Dziesiątki tysięcy dojeżdżających do Warszawy z Wołomina, Małkini czy Mławy zasilaly budowy nowych osiedli mieszkaniowych, pracowały w FSO lub w Hucie Warszawa.

usuwano, przejmując ich zakłady, często łamiąc prawo, nawet to nowe, socjalistyczne. Jednocześnie aparat terroru zajął się likwidacją „reakcyjnego podziemia”, czyli oddziałów konspiracyjnych, które nie złożyły broni. Na Mazowszu takie oddziały funkcjonowały jeszcze pod koniec lat pięćdziesiątych.

Fabryka Samochodów Osobowych w Warszawie około 1950 roku

Inaczej było w miastach. Ustawy nacjonalizacyjne* po 1945 roku, w tym dekret Bieruta odbierający własność gruntów i budynków w Warszawie, śmierć dawnych właścicieli (było wśród nich wielu Żydów), zniszczenie ksiąg wieczystych – wszystko to pozwoliło nowej władzy przystąpić do organizowania rzeczywistości według zasad „sprawiedliwości społecznej”. Podobne zjawiska miały miejsce w przemyśle – dawnych właścicieli

Zakłady Metalowe „Łucznik” w Radomiu, produkcja maszyn do szycia

Koncepcje rozwojowe nowej władzy wyrażały się w pełni w ramach systemu planowania, najpierw w trzyletnim planie odbudowy, później w słynnym planie sześcioletnim, następnie zaś w kolejnych pięcioletnich planach gospodarczych. O ile plan trzyletni miał doprowadzić do odbudowy po wyniszczającej wojnie potencjału gospodarczego Polski, to plan sześcioletni, ogólnie rzecz biorąc, miał prowadzić do powstania w kraju przemysłu na wzór sowiecki – głównie ciężkiego i maszynowego, zaspokajającego przede wszystkim potrzeby armii. Ogdórne planowanie miało rozwiązać wszystkie problemy społeczne i gospodarcze kraju.

Zakłady Metalowe „Łucznik” w Radomiu

Po 1956 roku nastąpiła destalinizacja*, był to czas tak zwanej odwilży, zmieniono wówczas nieco priorytety polityczne, niestety socjalistyczne planowanie pozostało, a wraz z nim nieracjonalne koncepcje organizacji przestrzennej i industrializacji, wprowadzane bez uwzględnienia wymagań ochrony środowiska (na przykład budowa i utrzymanie huty w Warszawie, rafinerii w Płocku, fabryki celulozy w Ostrołęce, zakładów azbestowych w Małkini) i bez liczenia się z potrzebami mieszkańców. Rozwój aglomeracji stołecznej znacznie wyprzedził rozwój systemu komunikacyjnego, co dramatycznie utrudnia do dzisiaj życie mieszkańcom i przyjeźdźnym oraz funkcjonowanie gospodarki, a w ostatnich latach stało się istotną barierą rozwojową.

Wraz z tymi przekształceniami także społeczność Mazowsza ulegała zmianom. Przed wojną ziemiaństwo parcelowało swoje posiadłości wokół Warszawy na działki budowlane, przeznaczone pod zabudowę willową, ale nie prowadziło to do tak głębokich zmian cywilizacyjnych –

ludzie o wyższym statusie materialnym szukali atrakcyjnych miejsc zamieszkania z dala od miejskiego zgiełku. Teraz proces ten się odwrócił, ze wszystkimi tego negatywnymi skutkami, nastąpił wielki napływ ludności wiejskiej do miast. Warszawa i inne ośrodki miejskie „wysysały” ludność okolicznych miejscowości, całkowicie przeobrażając ich charakter – zamieniały się one w podmiejskie „sypialnie”. Takie duże skupiska ludności w formie wielkich blokowisk powstawały też na peryferiach Warszawy, której obszar administracyjny został w czasach PRL-u wielokrotnie powiększony.

Rafineria w Płocku

Okres gierkowski przyniósł znaczący rozwój kilku miast, które w 1975 roku, po likwidacji dużego Województwa Warszawskiego, stały się stolicami nowych województw, a mianowicie: Ostrołęki, Płocka, Radomia, Siedlec, a także Ciechanowa. Jednak wraz z dużym wzrostem ludności w tych ośrodkach miejskich nowe osiedla powstawały niekiedy po prostu w polu, a chaotyczna zazwyczaj urbanizacja nie przyczyniła się do podniesienia urody tych miast.

Kardynał Stefan Wyszyński (1901–1981) – urodzony w Zuzeli, leżącej w obecnych granicach Województwa Mazowieckiego, Prymas Tysiąclecia. Od 1948 roku arcybiskup gnieźnieński i warszawski, prymas Polski. Jego niezłomna postawa pozwoliła Kościołowi katolickiemu na przetrwanie najtrudniejszych czasów, zaś jego działalność duszpasterska przygotowała grunt dla pontyfikatu Jana Pawła II i zwycięstwa „Solidarności”.

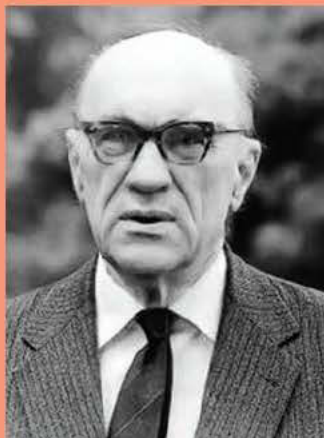
Fotografia z lat siedemdziesiątych XX wieku, autor niezany

Jerzy Szaniawski (1886–1970) – wybitny polski dramaturg i prozaik. Autor nasyconych humorem przypowieści zebranych w książce *Profesor Tutka* (na jej podstawie powstał serial telewizyjny). Do dziś w pobliżu mazowieckiego Serocka istnieją ruiny jego dworku.

Fotografia z Teatru Dramatycznego imienia Jerzego Szaniawskiego w Płocku

Jarosław Iwaszkiewicz (1894–1980) – poeta, prozaik, dramaturg. Urodził się w Kalniku na dalekiej Ukrainie, lecz swoje życie związał z Mazowszem. W 1928 roku zamieszkał w Podkowie Leśnej w domu nazwanym Stawiskiem, a będącym obecnie jego muzeum. Autor między innymi *Sławy i chwały*, *Panien z Wilka* i *Młynu nad Utratą*.

Autor niezany

Osiedle mieszkaniowe Służew nad Dolinką w Warszawie

Aglomeracja warszawska znalazła się wówczas w całości w granicach wykrojonego z Mazowsza województwa stołecznego warszawskiego. Równolegle reforma administracyjna z 1975 roku przyniosła zahamowanie rozwoju większości mniejszych miast, które jeszcze – mimo upływu dwudziestu lat – nie zdążyły się odbudować po wojnie, a wraz z likwidacją powiatów utraciły status siedzib władz powiatowych. Lata socjalizmu przeobraziły Mazowsze w zakresie infrastruktury budowlanej – miejsce drewnianych domów zajęła wszechobecna betonowa płyta (zwana powszechnie wielką płytą), nawet mieszkania dla robotników PGR-ów oraz budynki w małych miastach budowano na wzór wielkomiejskich bloków.

Z kolei w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku, w czasach gierkowskiego dobrobytu, pojawiło się zjawisko poszukiwania miejsc na dachy, czyli działek służących letniemu wypoczynkowi mieszkańców. Inwestowane przez nich w ten sposób pieniądze nieco polepszyły sytuację małych miejscowości, które do tej pory były wyłącznie rezerwuarami siły roboczej.

Osiedle mieszkaniowe (z wielkiej płyty) na Targówku w Warszawie

W poprzedniej części rozdziału, dotyczącej okresu wojennego, mówiliśmy o nieodwracalnych stratach w ludziach, głównie w wyniku eksterminacji ludności żydowskiej. W statystykach widać to bardzo dokładnie – dopiero pod koniec lat sześćdziesiątych udało się odbudować potencjał ludnościowy Mazowsza (nie mówimy tu o Warszawie).

Osiedle mieszkaniowe na Natolinie w Warszawie

Urbanizacja i uprzemysłowienie miały bardzo negatywny wpływ na środowisko naturalne. Nastąpiło zanieczyszczenie rzek – Wisły (Warszawa i Płock), Narwi (Ostrołęka), Bugu (Wyszków) – i ziemi, do czego przyczyniła się między innymi rafineria

Rzeka Bug

Kampinoski Park Narodowy

Mazowiecka łąka

Stromy brzeg Wisły

w Płocku. Odwrócenie tych zjawisk będzie wymagało jeszcze wielu lat pracy i wciąż znacznych inwestycji.

Nowe czasy, które nadeszły po 1989 roku, inna wizja rozwoju, oparta o koncepcje ekologii i równowagi, pozwala dziś spojrzeć na Mazowsze w całkiem inny sposób – jak na region, gdzie źródłem dochodów może stać się w przyszłości turystyka i rekreacja. Niezrównane walory przyrodnicze: Wisła, Narew, Bug, Zalew Włocławski, Jezioro Zegrzyńskie, Puszcza Kampinoska, Puszcza Biała i wiele innych, dają olbrzymie możliwości i zachęcają do tego, żeby je mądrze wykorzystać. Unia Europejska może zapewnić środki, ale jest to wyzwanie dla pokoleń, które właśnie teraz dorastają i wchodzą w dorosłe życie.

Ale o tym w następnych rozdziałach.

Rozdział 8

Mazowsze dzisiaj – życie społeczne i gospodarcze

Rozdział 8

Mazowsze dzisiaj – życie społeczne i gospodarcze

Choć każda mała ojczyzna ma swoją historię oraz swoje tradycje i obyczaje, to dla nas – żyjących tu i teraz – szczególnie istotne jest, czy to miejsce, które zamieszkujemy, zapewnia nam odpowiednią jakość życia – dobre warunki mieszkalne, satysfakcjonującą pracę, atrakcyjne formy odpoczynku i rozrywki. W tym rozdziale spojrzymy – w dużej mierze odwołując się do danych statystycznych – na życie społeczne i gospodarcze Województwa Mazowieckiego (podstawowym źródłem przytaczanych przez nas danych jest Rocznik Statystyczny Województwa Mazowieckiego na rok 2011; osoby zainteresowane szczegółowymi danymi statystycznymi zachęcamy do zajrzenia na stronę internetową Urzędu Statystycznego w Warszawie – www.stat.gov.pl, gdzie dostępny jest zarówno ten rocznik, jak i inne materiały).

Rozpocząć należy od tego, bez czego trudno jest wyobrazić sobie godne życie – od mieszkania.

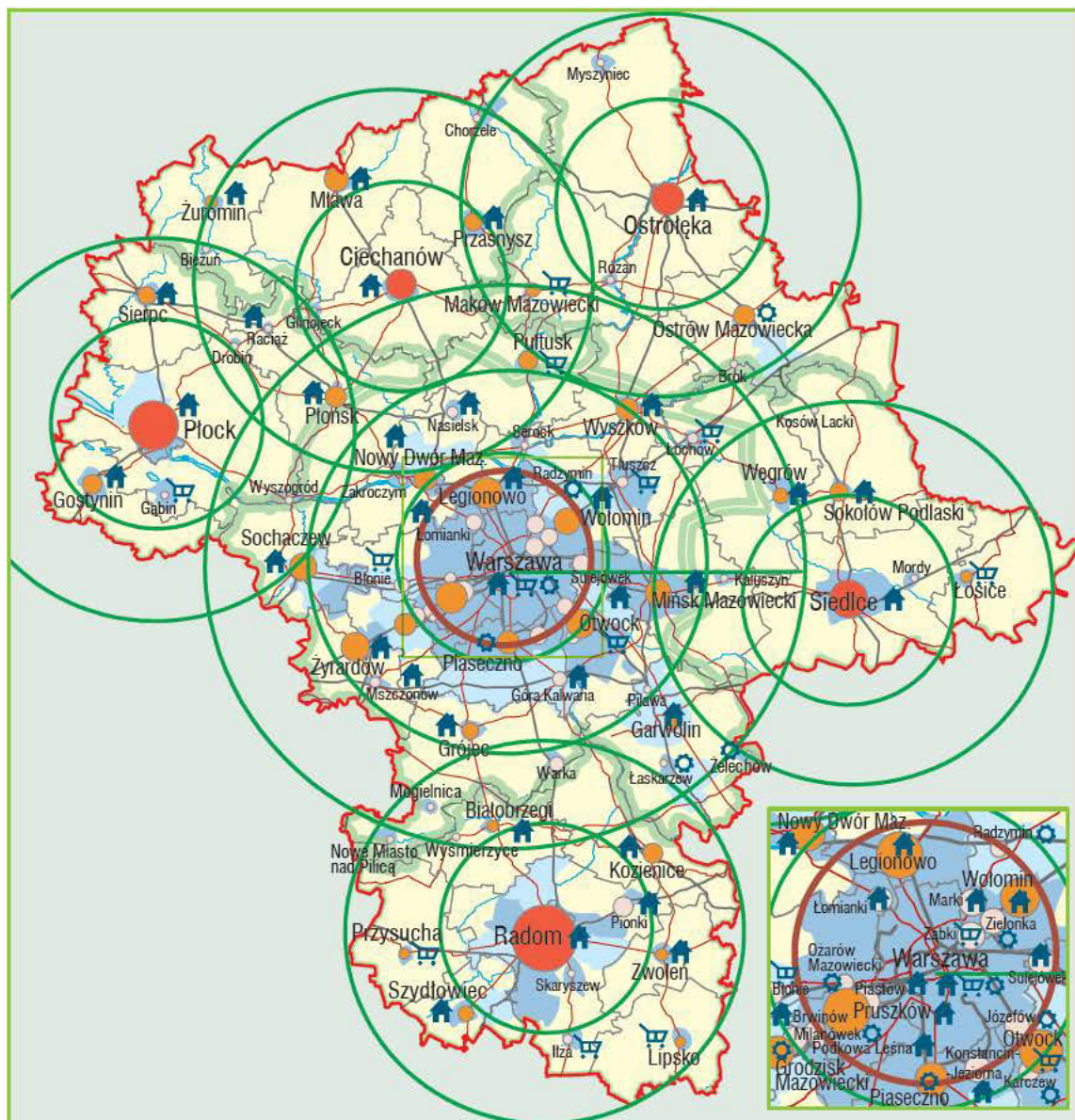
Nowa zabudowa Alei KEN na Ursynowie w Warszawie

Budownictwo mieszkaniowe

Na terenie Województwa Mazowieckiego sytuacja mieszkaniowa jest – ogólnie rzecz ujmując – lepsza niż przeciętna w skali kraju. Dane pokazują, że na tysiąc mieszkańców przypada:

- 387,5 mieszkań, przy średniej krajowej 351,5. Proste przeliczenie wskazuje, że na jedno mieszkanie przypada statystycznie 2,6 osoby;
- 1367 izb, przy średniej krajowej 1305;
- 26 857,7 m² powierzchni mieszkaniowej, przy średniej krajowej 24 908,7 m². Statystycznie więc przeciętny mieszkaniec Województwa Mazowieckiego ma 26,8 m² mieszkania do swojej wyłącznej dyspozycji.

Sytuacja w dalszym ciągu jest coraz lepsza – w roku 2010 na terenie Województwa Mazowieckiego oddanych zostało do użytkowania 28 961 mieszkań, co stanowi 21,3 procent wszystkich mieszkań oddanych do użytkowania w kraju. Porównując ten wskaźnik z liczbą zawartych małżeństw (30 488), możemy powiedzieć, że nowych mieszkań było prawie tyle samo co nowo założonych rodzin.

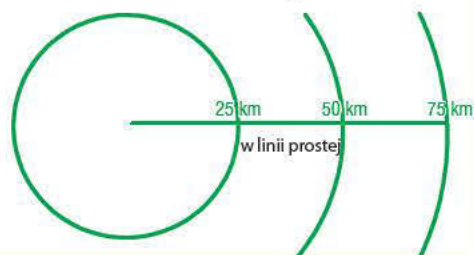
Miejska sieć osadnicza Województwa Mazowieckiego

skala 1:1 770 000

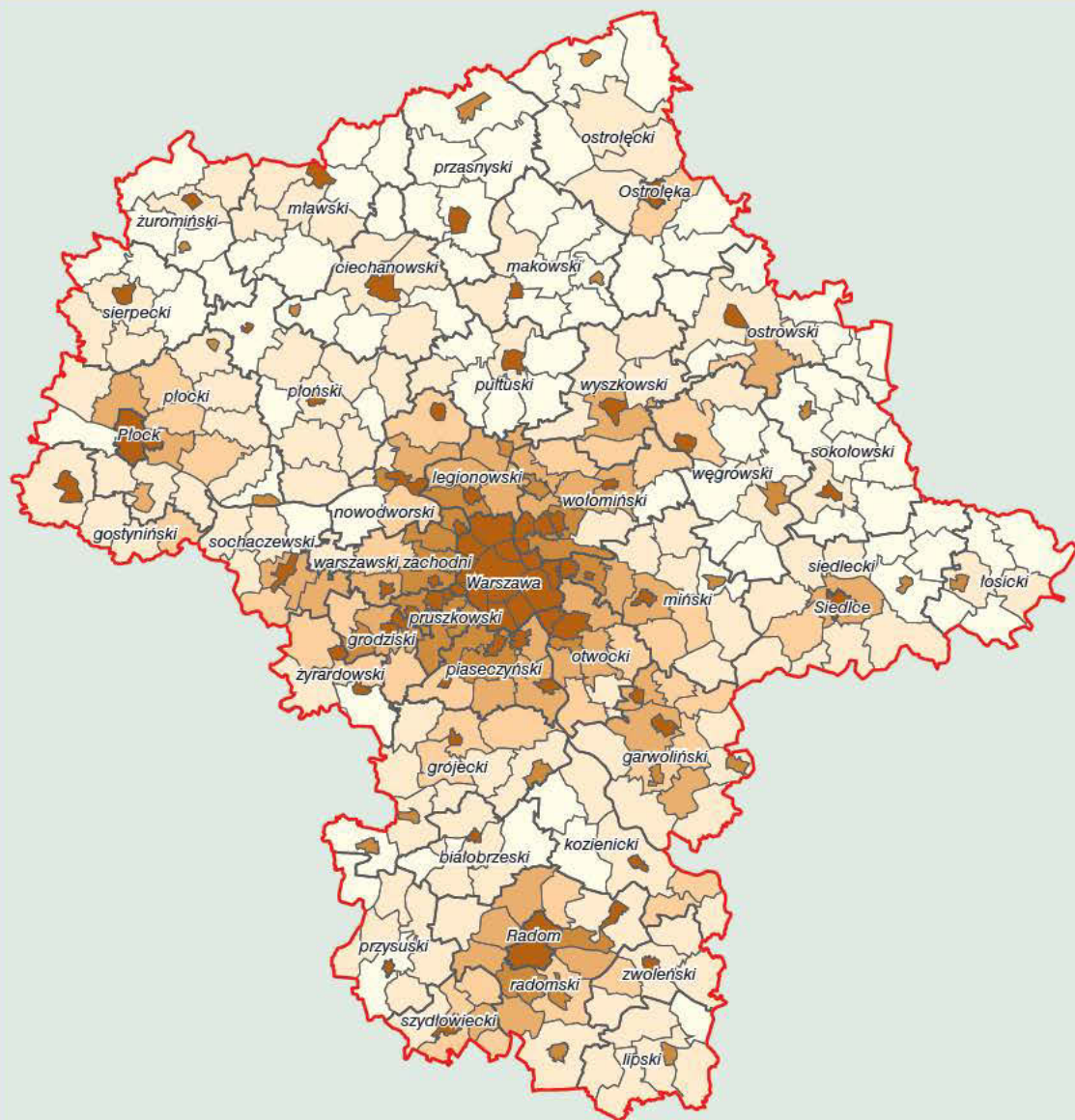

Zasięg oddziaływania Warszawy i ośrodków subregionalnych

uwzględniający powiązania komunikacyjne

Gęstość zaludnienia w Województwie Mazowieckim

skala 1:1 770 000

Liczba osób na 1 kilometr kwadratowy

	powyżej 500		60-80
	150-500		40-60
	80-150		12-40

Średnia krajowa – 122 osób na 1 km²

Średnia wojewódzka – 147 osób na 1 km²

Również liczba mieszkań wyposażonych w instalacje jest wyższa od średniej krajowej. W skali Województwa 93,9 procent mieszkań jest wyposażonych w wodociąg, 88,5 procent w ustęp, 87,3 procent w łazienkę, 60,3 procent w gaz z sieci, zaś 82,9 procent – w centralne ogrzewanie. Należy jednak pamiętać o istotnych różnicach występujących między terenem miejskim i wiejskim. Dla przykładu w mieście 96 procent mieszkań ma ustęp, na wsi odsetek ten wynosi zaledwie 69,7 procent. Jeszcze większa dysproporcja występuje w przypadku gazu z sieci – odsetek mieszkań wyposażonych w tę instalację wynosi odpowiednio 76,8 procent w miastach i 18,7 procent na wsi.

Osiedle mieszkaniowe w Radomiu

Dominuje prywatna własność mieszkań (68,3 procent) w tym także w ramach wspólnot mieszkaniowych 19,4 procent. Kolejne miejsca w strukturze własnościowej zajmują spółdzielnie mieszkaniowe (22,8 procent) i zasoby komunalne (7,3 procent).

Drugim czynnikiem wpływającym na atrakcyjność określonego obszaru jako miejsca do życia są możliwości zatrudnienia, będące bezpośrednią konsekwencją poziomu gospodarki, w szczególności rolnictwa i przemysłu.

Rolnictwo i leśnictwo

Większą część Województwa zajmują użytki rolne (56,7 procent). Wśród nich pierwsze miejsce zajmują grunty rolne (59,9 procent). Dominującymi uprawami są: żyto (16,5 procent powierzchni), pszenżyto (16,6 procent) i pszenica (10,5 procent). We wschodniej części Województwa przeważają uprawy ziemniaków (4,5 procent powierzchni użytków rolnych Województwa). Znaczną powierzchnię użytków rolnych zajmują łąki i pastwiska (27,6 procent). Warto dodać, że Mazowsze wyprzedza inne województwa między innymi w uprawie owsa, ziemniaków, jabłek, w produkcji mleka krowiego, jak również w ilości pogłowia bydła.

Sad jabłoniowy w okolicy Grójca

Żniwa w okolicy Radomia

Województwo Mazowieckie na tle kraju wyróżnia duża rola sadownictwa w rolnictwie regionu. Choć sady zajmują 5,6 procent użytków rolnych, to stanowią one ponad jedną trzecią krajowej powierzchni sadów, co daje ponad 41 procent krajowej produkcji owoców z drzew. Głównym obszarem sadownictwa jest południowa część Województwa. Powiat grójecki ze swoimi 35 tysiącami hektarów, na których rosną jabłonie i inne drzewa owocowe, uznawany jest za „największy sad Europy”. Warto zresztą dodać, że w roku 2008 jabłka grójeckie zostały wpisane na listę produktów tradycyjnych. We wpisie można przeczytać, że jabłka te mają wybarwienie wyższe od przeciętnych, bardziej intensywny rumieniec i wysoką kwasowość. Jest to konsekwencją panującego w rejonie mikroklimatu charakteryzującego się dużymi spadkami temperatur przed samymi zbiorami – we wrześniu i na początku października. Wpływ mają również uwarunkowania glebowe – występowanie na całym obszarze gleb bielicowych i pseudobielicowych.

W stolicy jest duże zapotrzebowanie na warzywa, dlatego uprawiane są one na dużych

powierzchniach w pobliżu aglomeracji warszawskiej. Warto dodać, że w czasach PRL-u na terenach na północ od Warszawy rozwinęły się uprawy szklarniowe kwiatów. Centrum ogrodnictwa była Jabłonna, okrzyknięta nawet w swoim czasie najbogatszą wsią Polski. Obecnie konkurencyjne ceny kwiatów pochodzących z importu sprawiły, że ogrodnictwo kwiatowe przestało być opłacalne.

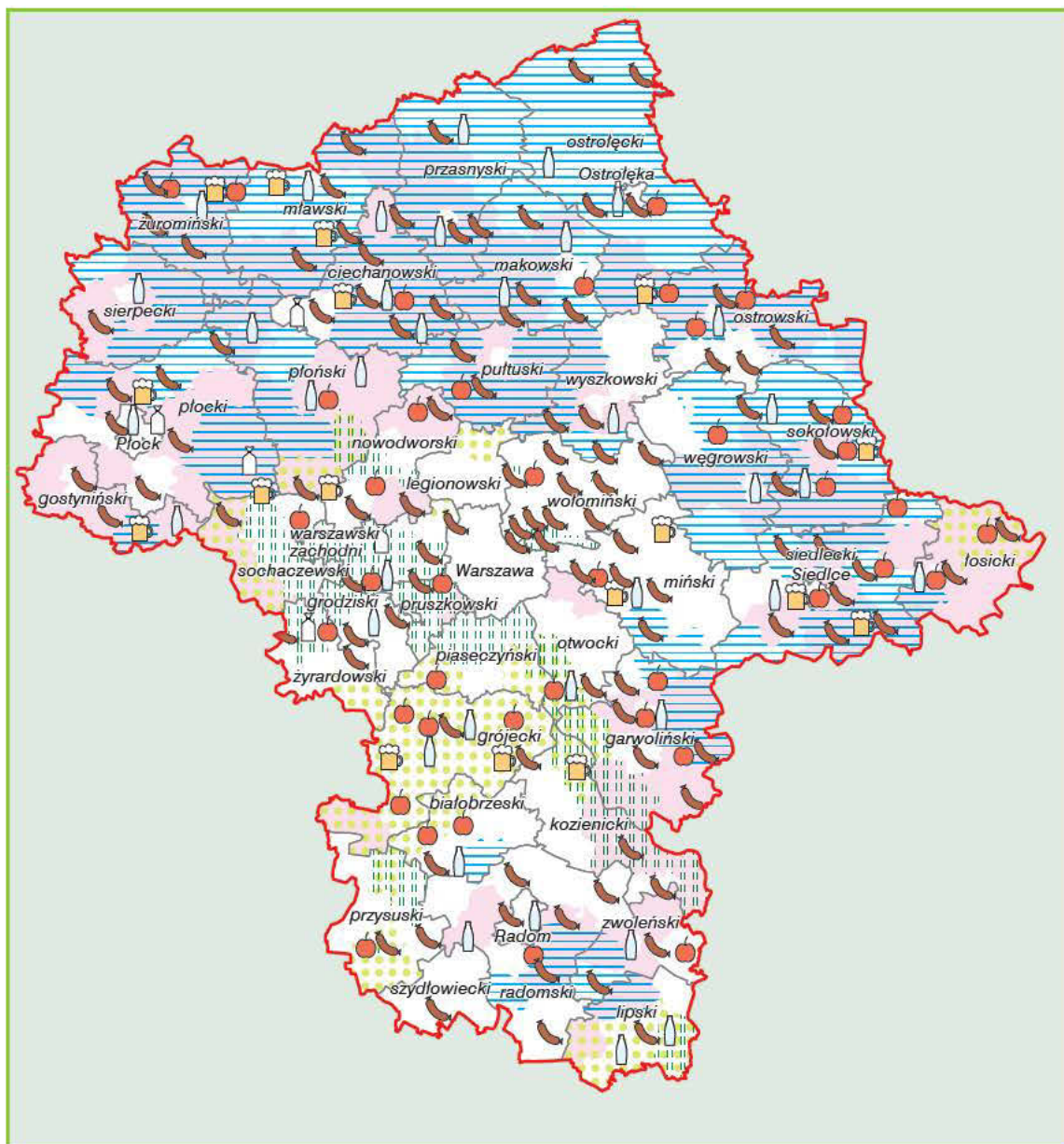

Krowy na pastwisku gospodarstwa rolnego.

Lesistość Województwa, czyli udział powierzchni lasów w całkowitej powierzchni Mazowsza, wynosi 22,7%.

Pole uprawne na Mazowszu

Rolnictwo i przemysł spożywczy w Województwie Mazowieckim
skala 1:1 770 000

Dominujące kierunki produkcji

- Bydło powyżej 40,6 sztuk na 100 ha użytków rolnych
- Trzoda chlewna powyżej 88,6 sztuk na 100 ha użytków rolnych
- Sady powyżej 5% użytków rolnych
- Warzywa powyżej 2% użytków rolnych

Przemysł rolno-spożywczy

- Cukrownie
- Zakłady mleczarskie
- Przetwórnice mięsa
- Przetwórnice owoców i warzyw
- Gorzelnie, winiarnie i browary

Przemysł

Browar Warka w Warce (powiat grójcecki)

Na terenie Województwa Mazowieckiego przemysł jest dobrze rozwinięty i zróżnicowany, w niemałej części obejmujący wysokie technologie. Są tu reprezentowane praktycznie wszystkie gałęzie przemysłu, z wyjątkiem górniczego, stocznioowego i koksowniczego. Występowanie złóż surowców skalnych sprawiło, że na terenie Województwa funkcjonuje wytwórstwo materiałów budowlanych (Warszawa, Radom, Wierzbica, Zielonka) i zakłady szklarskie (Wołomin, Wyszaków, Trąbki w gminie Pilawa, Ożarów Mazowiecki). Rolniczy charakter części obszaru sprawił, że na obszarze Województwa silnie rozwinął się także przemysł spożywczy – dla przykładu można wymienić browary w Sierpcu, Warce czy Ciechanowie, mleczarnie w Sierpcu, Ostrołęce oraz w Węgrowie, zakłady przemysłu mięsnego w Sokołowie Podlaskim i Siedlcach, cukrownię w Głinojecku, zakłady przetwórstwa owocowego w Przysusze czy Tarczynie.

Czy wiecie, że... rzekomo wielkim smakoszem piwa z Warki był nuncjusz papieski* w Polsce, Gaetano Aldobrandini, który później został papieżem i przyjął imię Klemens VIII (†1605). Gdy już będąc głową Kościoła, ciężko zachorował, leżąc otoczony gronem kleryków, wspomniął swoje ulubione Pivo di Varca. Klerycy przypuszczając, że może chodzić o jakąś świętą, zaczęli chóralnie intonować *Santa Piva di Varca – ora pro nobis* („Święta Piwa z Warki – módl się za nami”). Chorego tak rozbawiła ta sytuacja, że ze śmiechu pękł mu wrzód będący przyczyną choroby i wyzdrowiał.

Sortownia jabłek w okolicy Grójca

Na obszarze Województwa Mazowieckiego w roku 2010 zarejestrowanych było 681 012 podmiotów gospodarki narodowej, w tym ponad połowa (344 261) w Warszawie. Przeważały – co oczywiste – podmioty prywatne; podmiotów publicznych było zaledwie 12 830. Wśród podmiotów prywatnych 486 952 stanowiły osoby fizyczne prowadzące działalność gospodarczą (z tego 219 132 w Warszawie).

Rafineria ropy naftowej w Płocku – Polski Koncern Naftowy SA

Podmioty mające swoją siedzibę na terenie Województwa Mazowieckiego należą do największych w Polsce – 8 z 10 pierwszych miejsc „Listy 500” (jest to ranking przedsiębiorstw sporządzany według wysokości przychodów) publikowanej co roku przez gazetę „Rzeczpospolita” zajmowały w 2011 roku firmy z Mazowsza.

Termisil Huta Szkła Wołomin w Wołominie

Z poziomem rozwoju przemysłu ściśle powiązana jest infrastruktura transportowa.

Transport

Infrastruktura drogowa i kolejowa

Porty lotnicze

Most Siekierski w Warszawie

Sieć transportowa na terenie Województwa Mazowieckiego zasadniczo zbiega się w centrum – w Warszawie. Powoduje to, że transport drogowy jest znacznie utrudniony. Warszawa jest bowiem jedną z nielicznych stolic europejskich, która nie dysponuje jeszcze obwodnicą autostradową, choć jej pierwsze odcinki są już oddane do użytkowania. W konsekwencji część ruchu tranzytowego przechodzi przez centralne obszary miasta.

Główne drogi Mazowsza przebiegające przez Warszawę to drogi krajowe:

- numer 2 biegnąca z przejścia granicznego w Świecku przez Poznań do Warszawy i dalej przez Sielce do przejścia granicznego w Terespolu;

- numer 7 biegnąca z Żukowa koło Gdańska przez Warszawę i Radom do Krakowa i dalej do przejścia granicznego w Chyżnem;
- numer 8 biegnąca z Kudowy-Zdroju na granicy z Czechami do połączenia z drogą krajową numer 1 w okolicach Piotrkowa Trybunalskiego i dalej przez Warszawę do Białegostoku, Suwałk i Budziska przy granicy z Litwą;
- numer 61 mająca swój początek w Warszawie i biegnąca przez Ostrołękę do Augustowa;
- numer 79 zaczynająca się w Warszawie i biegnąca w górę Wisły przez Kozienice, Sandomierz, Kraków do Bytomia.

Ogółem sieć dróg publicznych na terenie Mazowsza liczy 33 699 km, z czego 2361 km to drogi krajowe, 2985 km – drogi wojewódzkie, 13 590 km – drogi powiatowe, a 14 763 km – drogi gminne.

Zmodernizowana droga Ciechanów – Modła (powiat ciechanowski)

Czy wiecie, że... w Małkini do niedawna istniał unikalny w Polsce most drogowo-kolejowy. W 1997 roku wstrzymano na nim ruch kolejowy i stopniowo ograniczono ruch samochodowy. Na przełomie lat 2009 i 2010 rozebrano go, a w 2010 roku oddano do użytku nowy most.

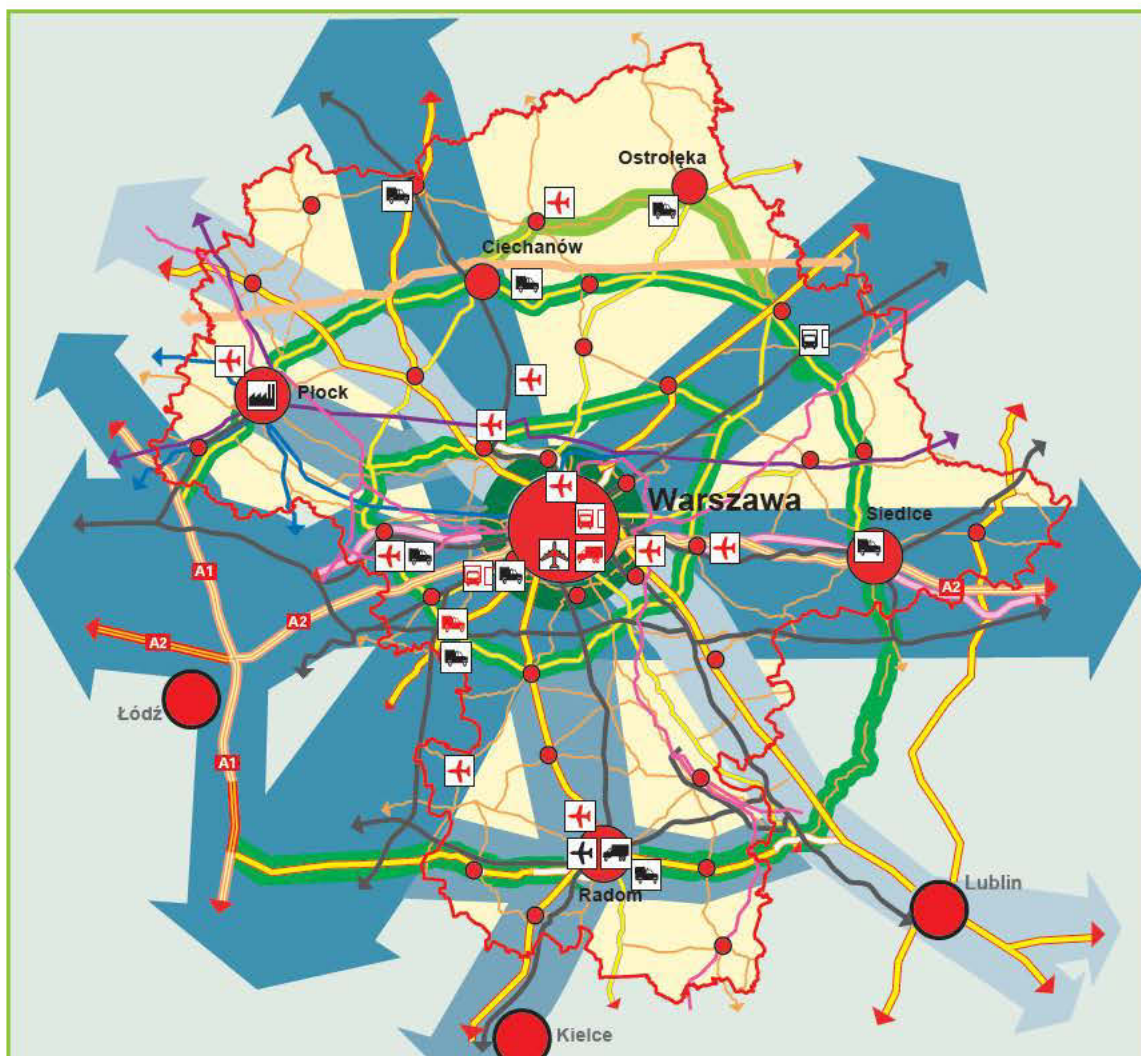

Budowa mostu Marii Skłodowskiej-Curie w Warszawie

Wśród innych dróg krajowych na terenie Województwa Mazowieckiego wymienić należy drogę krajową numer 10, mającą swój początek pod Płońskiem i biegnącą przez Sierpc w stronę Torunia, Bydgoszczy, Szczecina i dalej do przejścia granicznego w Lubieszynie. Przebieg pozostałych dróg krajowych przedstawia mapa.

Stary most drogowo-kolejowy w Małkini (powiat ostrowski)

Mapa rozwoju ponadlokalnych systemów infrastruktury technicznej Województwa Mazowieckiego

skala 1:2 500 000

Przebudowa i modernizacja ronda w Zakroczymiu (powiat nowodworski)

Droga Pilitowo – Poczernin po przebudowie (powiat płoński)

Nowy most w Przystani (powiat ostrołęcki)

Przebudowana droga powiatowa Zwolen – Sarnów (powiat zwoleński)

Most w Tomczyszyn po modernizacji (powiat miński)

Nowy most na drodze Przytyk – Wawrzyszów (powiat radomski)

Infrastruktura transportowa w Województwie Mazowieckim

skala 1:1 770 000

	Autostrady, w budowie		Centra logistyczne
	Drogi krajowe dwujezdniowe i drogi ekspresowe z numeracją, w budowie		Jednostki osadnicze:
	Drogi krajowe jednojezdniowe, w budowie		Ośrodek wojewódzki / ośrodek krajowy
	Drogi wojewódzkie dwujezdniowe		Ośrodki subregionalne
	Drogi wojewódzkie jednojezdniowe		Ośrodki powiatowe
	Koleje		
	Lotniska cywilne i lądowiska		
	Lotniska wojskowe		

Nowe skrzyżowanie drogi wojewódzkiej nr 50 z drogą krajową nr E2 (powiat miński)

Jak zostało już powiedziane w rozdziale omawiającym warunki przyrodnicze Województwa Mazowieckiego – przez jego teren przebiega wiele rzek. Są one naturalnymi przeszkodami i aby umożliwić transport na tym terenie należało wybudować przeprawy mostowe. Na obszarze Województwa przez Wisłę zostało przeznaczonych 15 mostów drogowych, przy czym 8 z nich jest zlokalizowanych w granicach Warszawy. Najnowszą przeprawą mostową w stolicy jest most Marii Skłodowskiej-Curie. Szczególny brak mostów występuje na południe od Warszawy, gdzie istnieją tylko dwa – w Górze Kalwarii i w Dęblinie, kilkadziesiąt kilometrów dalej.

Nowy most na Wiśle w Wyszogrodzie (powiat płocki)

Czy wiecie, że... istniejący do niedawna drewniany most w Wyszogrodzie, wzniesiony w 1916 roku przez niemieckich saperów jako wojskowa przeprawa tymczasowa, był najdłuższym mostem drewnianym w Europie.

Nowy most na rzece Bug w Wyszkowie

Sieć kolejowa na obszarze Województwa jest – z wyłączeniem rejonu Warszawy – dość rzadka. Łączna długość eksploatowanych linii kolejowych normalnotorowych* wynosi 1668 km, co oznacza 4,7 km sieci kolejowej na 100 km² powierzchni Województwa. Prawie 84 procent linii kolejowych jest zelektryfikowanych. Niewielka gęstość sieci jest uwarunkowana historycznie: Mazowsze, będące pod zaborem rosyjskim, podobnie jak cała reszta Cesarstwa Rosyjskiego, nie doczekało się intensywniejszego rozwoju sieci – prócz linii łączących ważniejsze miejscowości, zwłaszcza te o znaczeniu militarnym. W konsekwencji praktycznie wszystkie zelektryfikowane linie kolejowe przebiegają przez Warszawę. Warto dodać, że na przebieg tych linii miał wpływ rozwój okolicznych terenów – z tego powodu w strukturze zabudowy aglomeracji warszawskiej wyraźnie widoczne są

„wypustki”, pokrywające się z przebiegiem linii kolejowych. Główne szlaki kolejowe przebiegające przez stolicę to:

- szlak na Skierniewice i dalej na Kraków: pierwsze istniejące połączenie kolejowe, wybudowane w 1845 roku jako część kolei warszawsko-wiedeńskiej. Wzdłuż tej linii powstały takie ośrodki jak Piastów, Pruszków, Brwinów czy Milanówek;
- szlak do Białegostoku: wybudowany w 1862 roku jako element połączenia z Petersburgiem. Wzdłuż tej linii powstały takie ośrodki jak Żąbki, Kobylka czy Wołomin;
- szlak na Lublin: oddany do użytku w 1877 roku. Wzdłuż tej linii powstały takie ośrodki jak Otwock i Józefów;
- szlak na Działdowo: otwarty w tym samym roku co lubelski, dzięki niemu powstało Legionowo.

Dworzec kolejowy Warszawa Centralna

W późniejszym czasie do linii lubelskiej dobudowano odgałęzienie na Siedlce, zaś do linii skierniewickiej na Idzikowice – Włoszczową (alternatywna droga do Krakowa) oraz na Sochaczew – Łowicz (droga na Poznań). Warto dodać, że Warszawa – w odróżnieniu od wielu innych stolic – dysponuje linią średnicową umożliwiającą przejazd koleją przez miasto. Inaczej zatem niż w Paryżu czy Londynie, nie ma konieczności przemieszczania się środkami komunikacji miejskiej pomiędzy dworcami kolejowymi, z których pociągi odjeżdżają jedynie w określonych kierunkach.

Dworzec kolejowy Pionki Zachodnie (powiat radomski)

Dwie ważniejsze linie kolejowe przebiegające poza Warszawą – obie odgrywające istotną rolę w transporcie ładunków – to:

- element szlaku drogowego Frankfurt nad Odrą – Brześć nad Bugiem przebiegający nieco na południe od Warszawy przez Mszczonów i Pilawę;
- szlak przebiegający łukiem również na południe od Warszawy – z Łodzi przez Idzikowice, Radom, Dęblin do Siedlec.

Autobus szynowy typu VT 627 w barwach Kolei Mazowieckich

Kolejowe przewozy osobowe na terenie Województwa Mazowieckiego są realizowane przez pięciu przewoźników. Prócz spółek będących częścią Polskich Kolei Państwowych SA – PKP Intercity SA i Przewozy Regionalne – są to Koleje Mazowieckie oraz dwie koleje o charakterze dojazdowym – Szybka Kolej Miejska Sp. z o.o. w Warszawie oraz Warszawska Kolej Dojazdowa Sp. z o.o.

Stacja kolejowa w Mińsku Mazowieckim

Koleje Mazowieckie są spółką utworzoną przez Samorząd Województwa Mazowieckiego w roku 2004. Od roku 2008 Samorząd Wojewódzki jest

również właścicielem wszystkich udziałów. Koleje te obsługują połączenia osobowe w granicach Województwa oraz nieliczne pociągi przyspieszone. Spółka podejmuje działania mające na celu reaktywację połączeń na szlakach kolejowych wyłączonych z eksploatacji w minionych latach. Służą temu między innymi zakupione pod koniec 2011 roku nowoczesne autobusy szynowe.

Trasa Armii Krajowej, północny fragment Ekspresowej Obwodnicy Warszawy

Szybka Kolej Miejska Sp. z o.o. jest jednoosobową spółką miasta Warszawy. Powstała w roku 2004 celem stworzenia nowoczesnej sieci połączeń między Warszawą a jej przedmieściami. Na chwilę obecną obsługuje trzy linie: S1 – z Pruszkowa przez Warszawę Śródmieście do Otwocka, S2 – z Sulejówka Miłosnej do Warszawy Zachodniej oraz S9 – z Warszawy Gdańskiej przez Legionowo do Wieliszewa.

Warszawska Kolej Dojazdowa Sp. z o.o. powstała, aby obsługiwać połączenie kolejowe między Warszawą Śródmieście WKD a stacją Grodzisk

Mazowiecki Radońska i stacją Milanówek Grudów. Jej udziałowcami są obecnie: Województwo Mazowieckie (95,13 procent udziałów) oraz sześć gmin, przez które przebiega linia obsługiwana przez spółkę (z wyłączeniem Warszawy).

Zespół trakcyjny EN94 Warszawskiej Kolei Dojazdowej Sp. z o.o. na trasie Warszawa Śródmieście WKD – Grodzisk Mazowiecki Radońska

Czy wiecie, że... Warszawska Kolej Dojazdowa Sp. z o.o. zbudowana w 1927 roku była pierwszą zelektryfikowaną kolejową linią normalnotorową w Polsce.

Na terenie Województwa funkcjonuje 2540 linii regularnej komunikacji autobusowej prowadzonych przez większych przewoźników (z wyłączeniem przedsiębiorstw komunikacji miejskiej). Wśród nich charakter regionalny mają 431 linii, zaś podmiejski ma 1976 linii. Ważną rolę w obsłudze komunikacyjnej miast odgrywają przedsiębiorstwa komunikacji miejskiej. Wśród nich wymienić należy Metro Warszawskie Sp. z o.o. kursujące po jedynej w Polsce linii metra.

Metro Warszawskie Sp. z o.o. stacja A18 Plac Wilsona

Obecnie tworzony jest system komunikacji zbiorowej w skali całej aglomeracji warszawskiej z udziałem wielu przewoźników – komunikacji miejskiej, podmiejskiej i kolejowej. Postępuje to wolno, ponieważ inicjatywa ta napotyka pewne trudności, ale trzeba mieć nadzieję, że w końcu uda się stworzyć ten system, tak aby pasażerowie mogli na podstawie jednego biletu i wykorzystując wspólne przystanki różnych linii, mogli łatwo korzystać ze skoordynowanych przejazdów realizowanych przez różnych, współpracujących ze sobą przewoźników.

Fabryka pojazdów szynowych Stadler Polska Sp. z o.o. w Siedlcach

Lotnisko Chopina w Warszawie

Jedynym lotniskiem samolotów rejsowych na terenie Mazowsza jest międzynarodowe Lotnisko Chopina na Okęciu Przedsiębiorstwo Państwowe „Porty Lotnicze” w Warszawie. Wkrótce dołączy do niego Mazowiecki Port Lotniczy Warszawa-Modlin Sp. z o.o. uruchamiany obecnie w oparciu o istniejące tam dawniej lotnisko wojskowe.

Międzynarodowe Pokazy Lotnicze AIRS SHOW na lotnisku Portu Lotnicznego Radom SA, w Radomiu (dzielnica Sadków)

Zgodnie z danymi Urzędu Lotnictwa Cywilnego na terenie Województwa Mazowieckiego zlokalizowane są dalsze dwa lotniska – sportowe w Płocku (Lotnisko Płock Aeroklubu Ziemi

Mazowieckiej) i Radomiu (Lotnisko Radom Piastów Aeroklubu Radomskiego). W Chrcynnie koło Nasielska znajduje się ponemieckie lotnisko należące do Aeroklubu Warszawskiego z trawiastym pasem startowym. Do tego samego aeroklubu należy też Lotnisko Warszawa-Babice, również z trawiastym pasem startowym. Na Mazowszu funkcjonuje ponadto kilkanaście lądowisk, w tym cztery wielofunkcyjne (Lądowisko Góraszka EPGO, Lądowisko Grądy Ośrodka Szkolenia Lotniczego „Targor Flight Club” w pobliżu Ostrowi Mazowieckiej, Lotnisko Przasnysz Aeroklubu Północnego Mazowsza, Lądowisko Sobienie Silvair Sp. z o.o. w Sobieniach-Jeziorach), i pięć sanitarnych należących do Lotniczego Pogotowia Ratunkowego (w Warszawie-Międzylesiu przy Centrum Zdrowia Dziecka, na lotnisku Warszawa-Babice, przy Szpitalu Powiatowym SPZOZ w Garwolinie, przy Centralnym Szpitalu Klinicznym Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego przy ulicy Banacha, przy Radomskim Szpitalu Specjalistycznym im. doktora Tytusa Chałubińskiego w Radomiu). Ponadto Lotnicze Pogotowie Ratunkowe posiada na terenie Województwa 12 innych miejsc przystosowanych do startów i lądowań (Warszawa – Wojskowy Instytut Medyczny oraz Radom, Płock, Ciechanów, Płońsk, Sierpc, Mława, Maków Mazowiecki, Sochaczew, Sokołów Podlaski, Węgrów, Siedlce i Ostrołęka). Kilka dalszych miejscowości, przede wszystkim w oparciu o infrastrukturę dawnych lotnisk wojskowych, podejmuje działania w kierunku uruchomienia nowych lotnisk, są to w szczególności: Radom-Sadków i Sochaczew-Bielice.

Międzynarodowy Piknik Lotniczy Góraszka na Lądowisku Góraszka EPGO (powiat otwocki)

Ponieważ stale wykorzystujemy środowisko naturalne – czy to na potrzeby mieszkaniowe, czy w związku z gospodarką – musimy odpowiedzieć sobie na pytanie o to, w jakim stopniu na terenie naszego Województwa jest ono chronione.

Ochrona środowiska

Wisła w okolicy Nowego Dworu Mazowieckiego

Województwo Mazowieckie podejmuje starania w kierunku objęcia środowiska wszechstronną ochroną. Jednak usunięcie zniszczeń

powstałych w przeszłości za sprawą błędnych decyzji gospodarczych wymagają wielu lat rozmaitych działań i dużych nakładów finansowych. Musimy bowiem postarać się naprawić to, co kiedyś ludzie przez swoją głupotę i krótkowzroczność zniszczyli.

Łąki w Kampinoskim Parku Narodowym

Na terenie Województwa istnieje, o czym była już mowa, jeden park narodowy (Kampinoski Park Narodowy) i 9 parków krajobrazowych (z czego 4 przekraczają granice Województwa). Funkcjonuje tu 180 rezerwatów przyrody (przede wszystkim leśnych – 102 i faunistycznych), a 4235 obiekty zostały uznane za pomniki przyrody, w tym 123 aleje drzew i 192 głazy narzutowe. Statystyki wykazują, że na jednego mieszkańca Województwa Mazowieckiego przypadają 73 m² parku narodowego, 35 m² rezerwatu przyrody, 331 m² parku krajobrazowego i 1569 m² obszaru chronionego krajobrazu.

Oczyszczalnia Ścieków „Czajka” w Warszawie

Na terenie Województwa funkcjonują 134 oczyszczalnie ścieków przemysłowych oraz 272 oczyszczalnie ścieków komunalnych. Obecnie 51,3 procent ludności korzysta z oczyszczalni ścieków i odsetek ten systematycznie rośnie (przykładowo w roku 2000 był on mniejszy o około 11 punktów procentowych). Istotnym problemem jest zła sytuacja gospodarki ściekowej w samej stolicy, choć tutaj nastąpi zdecydowana poprawa po zakończeniu rozbudowy Oczyszczalni Ścieków „Czajka”. W takiej sytuacji nie mogą budzić zdziwienia badania wykazujące, że wiele rzek przepływających przez teren Województwa ma IV klasę czystości wód.

Zakola rzeki Bug

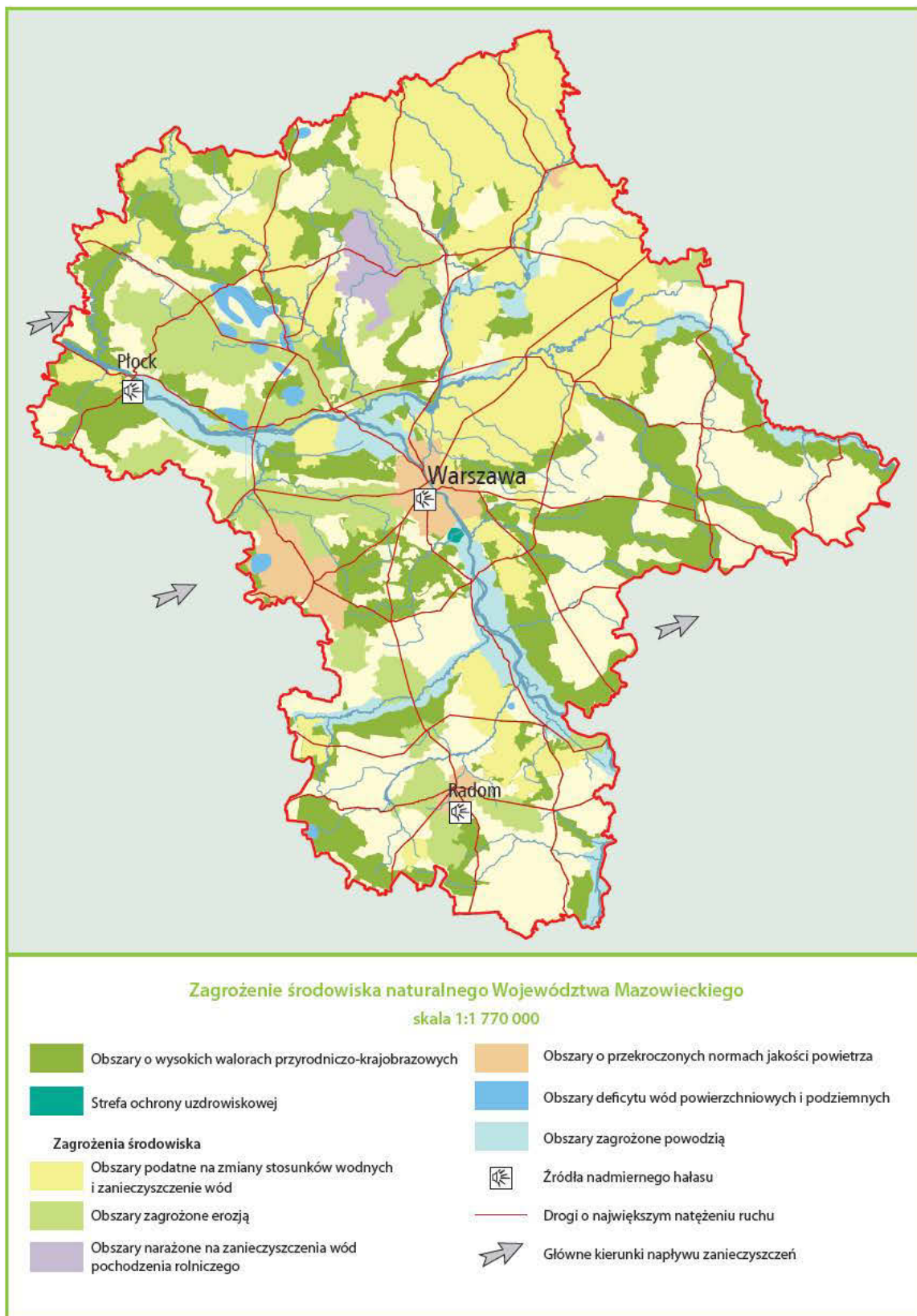
Sarna w Mazowieckim Parku Krajobrazowym

Zaledwie 0,1 procent powierzchni Województwa stanowią obszary zdewastowane bądź zdegradowane. Są one sukcesywnie poddawane procesowi rekultywacji. Na terenie Województwa zlokalizowanych jest 155 zakładów szczególnie uciążliwych dla czystości powietrza; prawie 40 z nich nie jest jeszcze wyposażonych w urządzenia do redukcji zanieczyszczeń.

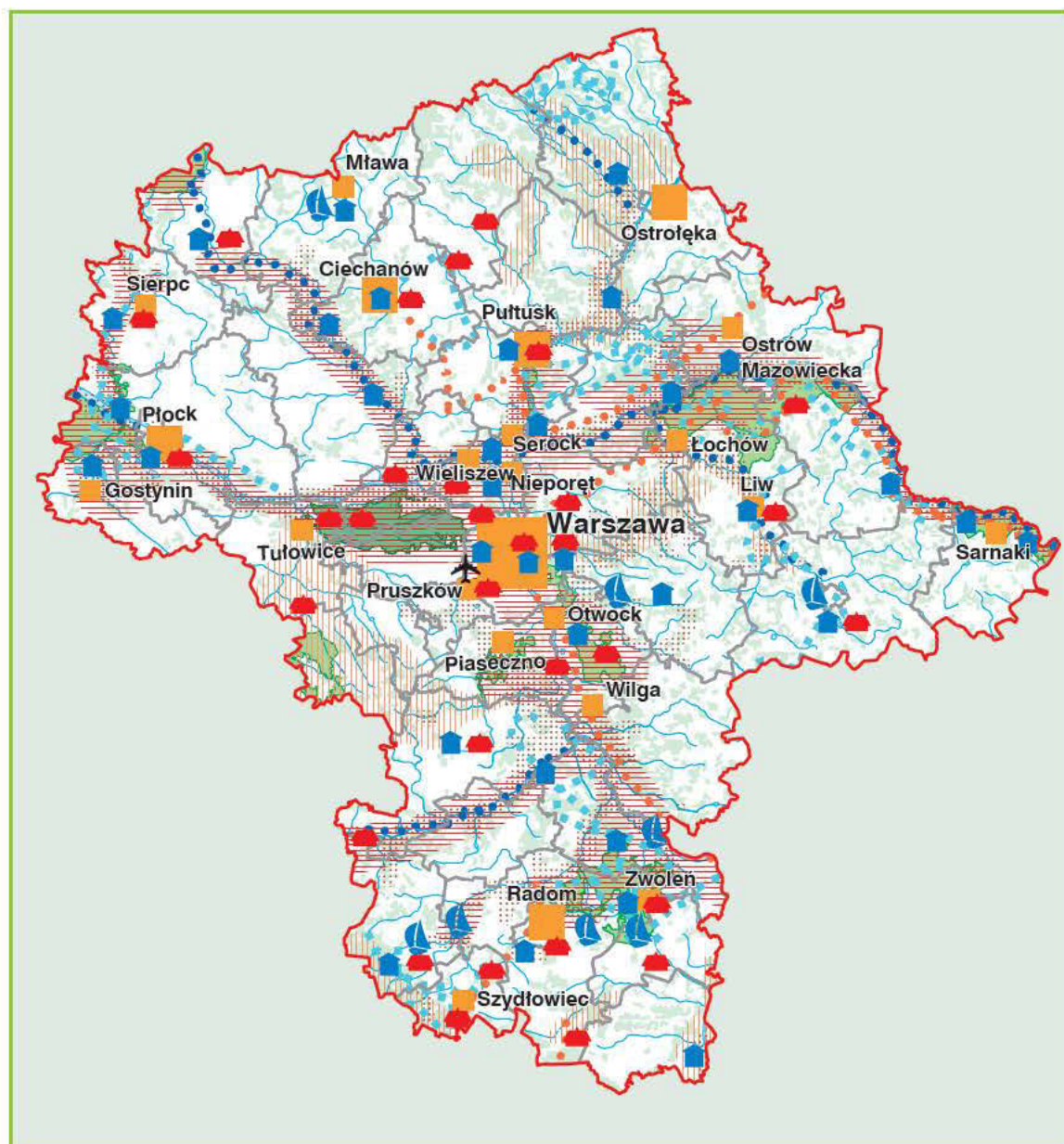

Gniazdo bocianów białych

Omawiając poziom życia mieszkańców Województwa Mazowieckiego, nie możemy pominąć różnorodnych usług społecznych, począwszy od oświaty, poprzez ochronę zdrowia, na instytucjach kultury kończąc.

Zagospodarowanie turystyczne na tle ochrony przyrody oraz walorów kulturowych
w Województwie Mazowieckim
skala 1:1 770 000

Port lotniczy	Znaczące zespoły atrakcji kulturowych	Główne miejscowości o znaczeniu turystycznym
Główne rzeki	Znaczące zespoły obiektów noclegowych zbiorowego zakwaterowania	Rejony turystyczne o znaczeniu regionalnym
Zbiorniki wodne	Obszary koncentracji budownictwa lotniskowego	Rejony turystyczne o znaczeniu lokalnym
Lasy	Główne szlaki turystyki pieszej i rowerowej	
Kampinowski Park Narodowy	Główne szlaki turystyki wodnej	
Parki krajobrazowe	Główne trasy motorowe	

Oświata i szkolnictwo wyższe

Nauka

Dzieci w drodze do szkoły

Całkowicie nowym zjawiskiem, wskazującym, że zmienia się charakter regionu, jest rozwój rynku oświatowego. Dawniej jedynie Warszawa zapewniała takie usługi, dziś w wyniku prywatyzacji systemu oświaty i zmiany koncepcji edukacji w wielu miastach regionu mamy uczelnie o statusie szkół wyższych, a w Pułtusku – o statusie akademickim. Zdobywanie wykształcenia stało się bardzo ważnym elementem życia oraz czynnikiem rozwojowym dla miast, które stały się centrami akademickimi – wystarczy przyjrzeć się Pułtusowi czy Płockowi. Na Mazowszu ma to jeszcze inne znaczenie. Przed wojną był to region o niskim poziomie edukacyjnym. Komunistyczni władarze traktowali Województwo przede wszystkim jako rezerwuarną siły roboczej – dziś jednak mieszka tu już prawie 14 procent osób z wyższym wykształceniem, natomiast średnia w kraju wynosi około 10 procent. Dostępność szkół wyższych ma obecnie bardzo duże znaczenie.

Przedszkole przy ulicy Zoltána Baló na Kabatach na Ursynowie w Warszawie

Zespół Szkół w Raciążu (powiat płocki)

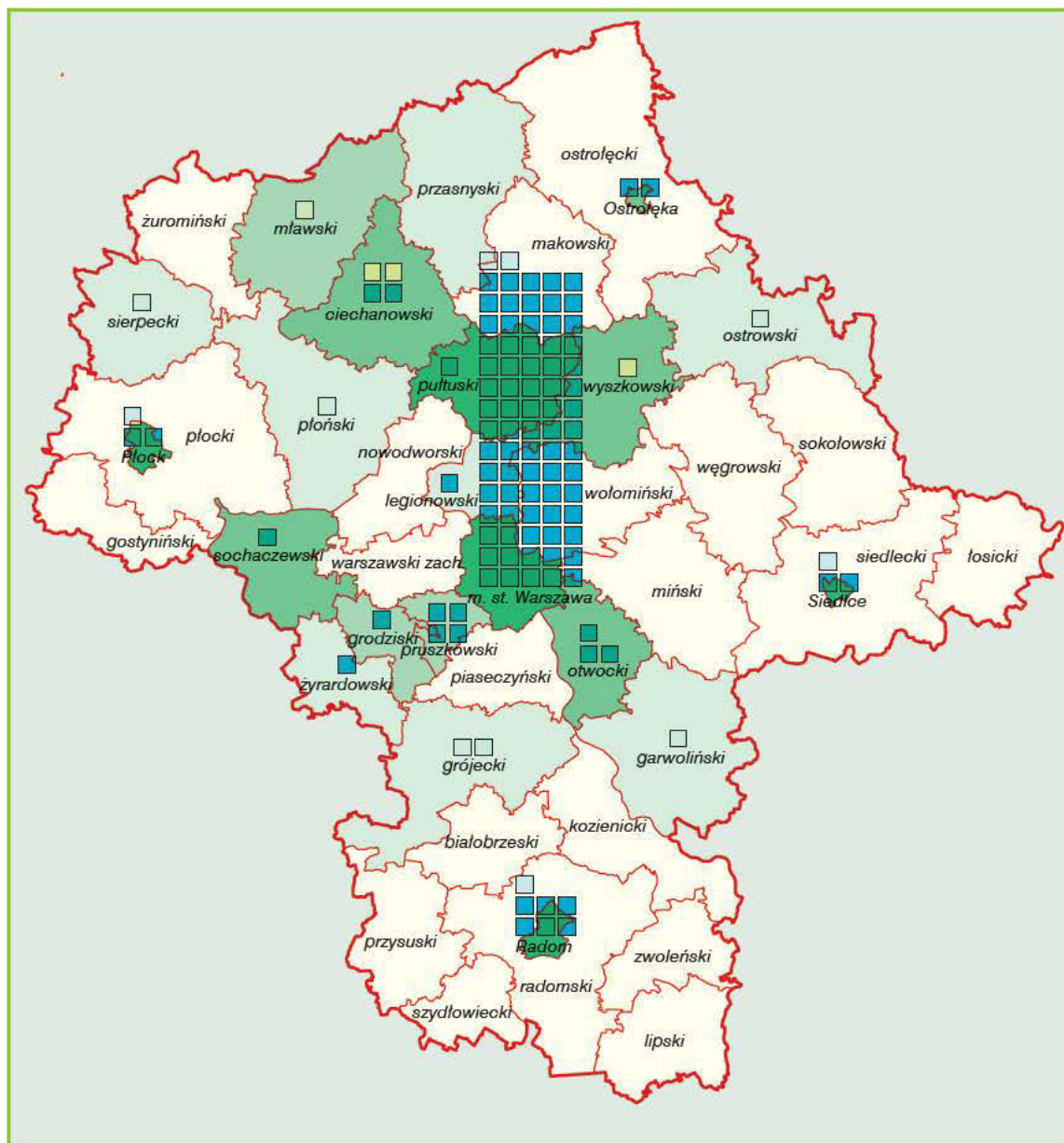

Zespół Szkół im. Stanisława Staszica w Gąbinie (powiat płocki)

Internat przy Zespole Szkół w Makowie Mazowieckim

Szkolnictwo wyższe w Województwie Mazowieckim

1:1 770 000

Szkoły wyższe publiczne i niepubliczne

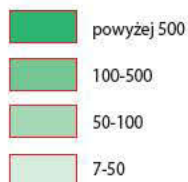
■ Szkoły

■ Filie i zamiejscowe podstawowe jednostki organizacyjne

Średnia krajowa – 503 studentów na 10 000 mieszkańców
w powiatach ze szkołami wyższymi

Średnia w Województwie Mazowieckim – 670 studentów
na 10 000 mieszkańców

Liczba studentów na 10 000 mieszkańców
w miastach na prawach powiatu
i powiatach ze szkołami wyższymi

Sieć szkolna na terenie Województwa Mazowieckiego jest dość dobrze rozwinięta. Szkół poszczególnych typów w roku szkolnym 2010/2011 było (bez szkół specjalnych):

- szkół podstawowych dla dzieci i młodzieży – 1675, uczyło się w nich 301 647 dzieci w 16 491 oddziałach;
- gimnazjów dla dzieci i młodzieży – 843, uczyło się w nich 161 791 uczniów w 7278 oddziałach;
- zasadniczych szkół zawodowych – 148, uczyło się w nich 19 690 uczniów w 817 oddziałach;
- liceów profilowanych dla młodzieży – 80, uczyło się w nich 7052 uczniów w 285 oddziałach;
- techników oraz szkół artystycznych ogólnokształcących dla młodzieży – 223, uczyło się w nich 59 372 uczniów w 2639 oddziałach;
- liceów ogólnokształcących dla młodzieży – 361, uczyło się w nich 96 231 uczniów w 3550 oddziałach. Dysponowały one ponad 200 salami gimnastycznymi.

Ogromna większość tych szkół prowadzona jest przez samorząd – przez gminy, powiaty i Samorząd Województwa Mazowieckiego.

Zespół boisk przy Liceum Ogólnokształcącym im. Piotra Skargi w Grójcu

Boisko Orlik przy Zespole Szkół nr 1 im. Legionów Polskich w Kozienicach

Hala sportowa przy Zespole Szkół nr 1 w Łosicach

Zespół Szkół i boisko Orlik w Raciążu (powiat płoński)

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie, Wydział Nauk o Żywnieniu Człowieka i Konsumpcji

Auditorium Maximum Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

Brama Główna Uniwersytetu Warszawskiego

Gmach Główny Politechniki Warszawskiej

Na wyższym poziomie mieszkańcy Województwa Mazowieckiego w roku akademickim 2009/2010 mogli pobierać naukę w 107 szkołach wyższych, spośród których 78 mieści się

w Warszawie. Stolica jest siedzibą czterech uniwersytetów: Uniwersytetu Warszawskiego o ponaddwustuletniej tradycji, Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawskiego Uniwersytetu Medycznego – dawnej Akademii Medycznej – oraz Uniwersytetu Muzycznego Fryderyka Chopina. Wśród wspomnianych 107 szkół dwie spośród czterech wyżej wymienionych mają charakter uniwersytetów ogólnych. Pozostałe posiadają określony profil – i tak na terenie Województwa Mazowieckiego jest: 5 szkół wyższych technicznych, 1 rolnicza, 21 ekonomicznych, 4 pedagogiczne, 1 medyczna, 1 wychowania fizycznego, 4 artystyczne, 10 teologicznych.

Na uczelniach mazowieckich uczy się prawie 350 tysięcy studentów, w tym około 280 tysięcy (według Banku Danych Lokalnych) w Warszawie. Co oznacza, że Województwo Mazowieckie ma bardzo duży wskaźnik liczby studentów na 10 tysięcy mieszkańców. W odniesieniu do liczebności grupy wiekowej 20–24 wynosi on 7907. Oznacza to, że ponad trzy czwarte młodzieży stara się uzyskać wykształcenie wyższe.

Ochrona zdrowia

Nad zdrowiem mieszkańców Województwa Mazowieckiego w roku 2010 czuwało 12 239 lekarzy, 1310 lekarzy dentystów, 3850 farmaceutów, 25 545 pielęgniarek i 2882 położne. Pracują oni w 1016 zakładach opieki zdrowotnej, w tym 456 niepublicznych; lekarze prowadzą ponadto 421 indywidualnych praktyk. Na terenie Województwa znajduje się 98 szpitali ogólnych (nie licząc oddziałów i filii) i 7 szpitali psychiatrycznych. Już 22 szpitale ogólne mają charakter niepubliczny. Na jedno łóżko w szpitalach ogólnych przypada 216 osób. Leki można nabyć w 1485 aptekach (z tego 501 mieści się w stolicy) oraz w 149 punktach aptecznych. Na jedną aptekę ogólnodostępną przypada 3848 mieszkańców.

Szpitalny Oddział Ratunkowy w Szpitalu Powiatowym SPZOZ w Mińsku Mazowieckim

Oddział Chorób Wewnętrznych w Szpitalu SPZOZ w Sierpcu

Sala z tomografem w Szpitalu Powiatowym SPZOZ w Kozienicach

Blok rehabilitacyjny w Szpitalu SPZOZ w Mławie

Szpital Powiatowy SPZOZ w Łosicach

Instytut „Pomnik Centrum Zdrowia Dziecka” w Warszawie

Instytucje kultury

Koncert w Filharmonii Narodowej w Warszawie

Na terenie Województwa Mazowieckiego zlokalizowanych jest wiele instytucji kultury. Ich rozkład nie jest jednak równomierny – znaczna część koncentruje się w stolicy. Wystarczy spojrzeć na statystyki za rok 2010:

Wystawa w Muzeum Narodowym w Warszawie

- na terenie Województwa znajdowało się 41 teatrów i instytucji muzycznych liczących 18 235 miejsc w salach stałych. W tej liczbie mieściło się 27 teatrów (w tym trzy lalkowe), 7 teatrów muzycznych, 1 filharmonia,

3 orkiestry symfoniczne i kameralne oraz 2 zespoły pieśni i tańca. Wśród nich znajdują się tak ważne instytucje jak Teatr Wielki Opera Narodowa, Warszawska Opera Kameralna, Filharmonia Narodowa. Spośród pozawarszawskich instytucji wymienić należy Teatr Dramatyczny im. Jerzego Szaniawskiego w Płocku, Teatr Powszechny im. Jana Kochanowskiego w Radomiu oraz Mazowiecki Teatr Muzyczny im. Jana Kiepury „Operetka” w Warszawie. 10 838 przedstawień obejrzały 2,841 miliony widzów;

Multikino Ursynów w Warszawie

- na terenie Województwa w roku 2010 było 56 kin stałych. Widzowie mogli wybierać z 42 274 miejsc na widowni w 193 salach. Spośród tej liczby w Warszawie mieściło się co prawda tylko 42 procent ogólnej liczby kin, ale za to aż 73 procent miejsc na widowni i aż 75 procent sal kinowych. W ciągu całego roku w kinach na terenie Województwa Mazowieckiego wyświetlonych zostało 308 900 seansów, które obejrzało łącznie 8 114 100 widzów, w stolicy:

246 888 seansów (83 procent) i 7 294 738 widzów (84 procent). Warto dodać, że większość sal kinowych zlokalizowanych jest w multipleksach – mimo że jest ich zaledwie 11, to stanowią one dwie trzecie wszystkich sal i 63 procent miejsc;

Zachęta Narodowa Galeria Sztuki w Warszawie

- spośród 115 muzeów na terenie Województwa Mazowieckiego (liczone razem z oddziałami) aż 61 leżało w granicach administracyjnych Warszawy. Stolica ma jeszcze większą przewagę w przypadku obiektów działalności wystawienniczej (w tym galerii i salonów sztuki). Spośród 56 położonych w Województwie Mazowieckim aż 45 znajdowało się w stolicy;
- na terenie Województwa funkcjonowało 987 bibliotek, w tym 191 w Warszawie. O skoncentrowaniu czytelnictwa w Warszawie najlepiej świadczy wskaźnik liczby czytelników na 1000 mieszkańców. W Województwie (razem z Warszawą) wskaźnik ten wynosił 182 (nieco więcej niż średnia krajowa – 170), zaś w samej Warszawie – 251.

Gabinet lekarza w Muzeum Małego Miasta w Bieżuniu (powiat żuromiński)

Zagroda Kurpiowska w Kadzidło (powiat ostrołęcki)

Muzeum Dworu Polskiego w Pilaszowie (powiat warszawski zachodni)

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowiecu

Pomoc społeczna

Na terenie Województwa Mazowieckiego w 2010 roku funkcjonowało 215 domów i zakładów opieki społecznej. Większość z nich przeznaczona jest dla osób w podeszłym wieku (79 obiektów), osób przewlekle somatycznie chorych (36 obiektów) oraz bezdomnych (35 obiektów). Łącznie w wymienionych ośrodkach przebywało na koniec 2010 roku 14 125 osób.

Ze świadczeń pomocy społecznej skorzystało w 2010 roku 456 600 osób na łączną kwotę 346,5 mln zł. Można zatem powiedzieć, że przeciętny świadczeniobiorca otrzymał z pomocy społecznej w ciągu roku kwotę rzędu 758 zł.

Dom Pomocy Społecznej w Lesznowoli (powiat grójecki)

Dom Pomocy Społecznej w Młodzieszynie (powiat sochaczewski)

Ośrodek Pomocy Społecznej w Zielonce (powiat wołomiński)

Dom Pomocy Społecznej w Jedlance (powiat radomski)

Dom Pomocy Społecznej w Kątach (powiat miński)

Dom Pomocy Społecznej w Szczutowie (powiat sierpecki)

Życie religijne

Bazylika pod wezwaniem Świętego Krzyża w Warszawie

Dziś Warszawa stanowi – i wydaje nam się to naturalnym stanem rzeczy – centrum dla wszystkich instytucji – tak państwowych, jak i kościelnych. Często jednak zapominamy, że nie jest to stan odwieczny. Najlepiej to widać, gdy spojrzymy na strukturę Kościoła rzymskokatolickiego. Obecnie przeważająca część Województwa Mazowieckiego przynależy do metropolii warszawskiej, obejmującej trzy jednostki terytorialne: archidiecezję warszawską, diecezję warszawsko-praską i diecezję płocką. W granicach Województwa Mazowieckiego mieszczą się również parafie przynależące do pięciu kolejnych diecezji: diecezji drohiczyńskiej i diecezji łomżyńskiej, wchodzących w skład metropolii białostockiej, diecezji siedleckiej, wchodzącej w skład metropolii lubelskiej, diecezji radomskiej, wchodzącej w skład metropolii częstochowskiej oraz diecezji łowickiej, wchodzącej w skład metropolii łódzkiej.

Tymczasem istnienie dwóch diecezji w Warszawie datuje się zaledwie od 1992 roku. Po raz pierwszy Warszawa stała się stolicą biskupią dopiero w roku 1798, o czym była już mowa. Wcześniej – przez długie wieki – prawobrzeżna część Mazowsza należała do diecezji płockiej, najstarszej na tym terenie, zaś lewobrzeżna – do diecezji poznańskiej.

Kościół pod wezwaniem Św. Mikołaja w Gąsiorowie (powiat pułtowski)

Kościół rzymskokatolicki jest największą wspólnotą wyznaniową na terenie Województwa Mazowieckiego. Na drugim miejscu znajduje się Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny. Członkowie tego Kościoła mieszkają przede wszystkim w Warszawie (tu zresztą znajduje się katedra pod wezwaniem św. Marii Magdaleny) oraz na wschodzie Województwa. W Warszawie jest również skupisko protestantów – w większości zgromadzonych w Kościele ewangelicko-augsburskim. Na terenie Województwa występują także inne wyznania, jednak liczba ich wyznawców nie jest znaczna (najliczniejszym spośród nich jest Kościół Starokatolicki Mariawitów w Rzeczypospolitej Polskiej, liczący 13 880 wyznawców).

Kościół pod wezwaniem św. Anny w Sterdyni (powiat sokołowski)

Kościół pod wezwaniem św. Leonarda w Grzebsku (powiat mławski)

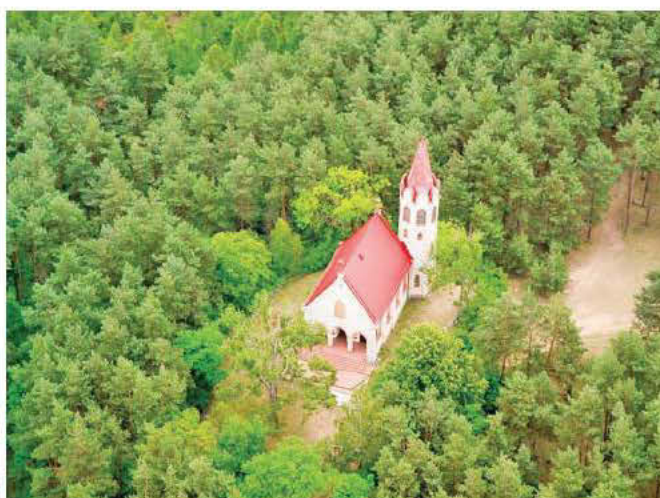
Dzwonnica przy kościele pod wezwaniem św. Jakuba w Świerżach Górnych (powiat kozienicki)

Kościół pod wezwaniem św. Jana Chrzciciela w Cegłowie (powiat miński)

Kościół pod wezwaniem św. Macieja Apostoła w Klwowie (powiat przysuski)

Kapliczka na Górze Krzyżewskiej (powiat makowski)

Świat organizacji społecznych. Media

Mieszkańcy Województwa Mazowieckiego należą do aktywnych społecznie. Na koniec roku 2009 w rejestrze REGON zarejestrowanych było 4293 fundacji i 12 208 stowarzyszeń mających swoją siedzibę na terenie Województwa. Prym wiedzie oczywiście Warszawa, gdzie zarejestrowanych było łącznie 55,8 procent ogólnej liczby mazowieckich fundacji i stowarzyszeń.

Na aktywność społeczną niemalże wpływ mają media obsługujące obszar Województwa Mazowieckiego. Tutaj bowiem mieszczą się siedziby największych polskich spółek telewizyjnych, począwszy od Telewizji Polskiej SA, poprzez TVN SA, na Telewizji Polsat Sp. z o.o. skończywszy. Radiowo-telewizyjne centra nadawcze na terenie Województwa to: Warszawa „Raszyn”, Warszawa PKiN, Przysucha „Kozłowiec”, Płock „Rachocin” oraz Siedlce „Łosice”.

Na terenie Województwa licznie reprezentowana jest również prasa lokalna.

Radiowe stacje nadawcze na terenie Województwa Mazowieckiego

Ciechanów	Katolickie Radio Ciechanów, Program 4 PR – Radio Bis, Radio Maryja, RMF MAXXX Mazowsze
Górzno	Katolickie Radio Podlasie
Grodzisk Mazowiecki	Radio Bogoria
Grójec	Mazowsze, Radio Maryja

Ilża	Radio AM Ilża
Kozienice	Radio AM Mazowsze
Legionowo	Radio Hobby
Lipsko	Radio AM Lipsko
Mława – Szydłówek	RMF MAXXX Mazowsze
Mszczonów	Radio Victoria między Łodzią a Warszawą
Opoczno/Przysucha	Program 1 PR i Program 2 PR
Ostrołęka	Radio Dla Ciebie
Ostrołęka Ławy	Program 1 PR, Program 2 PR, Program 3 PR, Program 4 PR – Radio Bis, Radio Maryja, Radio OKO, Radio ZET, RMF FM
Ostrów Mazowiecka	Radio Maryja
Ostrów Mazowiecka	Radio dla Ciebie
Płock	Katolickie Radio Płock, Radio Eska Płock, Eska Rock
Płock – Rachocin	Program 1 PR, Program 2 PR, Program 3 PR, Radio Maryja, RMF FM, Radio Zet, Radio Dla Ciebie
Płońsk	Radio Maryja, RMF MAXXX Mazowsze
Przasnysz	Polskie Radio Program 1, Polskie Radio Program 2, Radio Maryja
Przysucha – Kozłowiec	Radio Zet
Radom	Program 2 PR, Program 4 PR – Radio Bis, Radio Eska Radom, Radio Maryja, Radio Plus Radom, Radio Rekord FM, Radio Dla Ciebie
Siedlce	Eska Rock, Program 2 PR, Program 4 PR – Radio BIS, Radio ESKA Siedlce, Radio Maryja
Siedlce – Łosice	Katolickie Radio Podlasie, Program 1 PR, Program 3 PR, Radio Maryja, RMF FM, Radio Zet, Radio Dla Ciebie

Skarżysko-Kamienna	Radio AM Skarżysko
Sochaczew	Radio Fama Sochaczew
Warszawa	Program 1 PR, Program 2 PR, Program 3 PR, Program 4 PR – Radio Bis, 103,7 Roxy FM, Radio Bajka, Radio Eska Warszawa, Radio Jutrzenka, Radio Kolor 103 FM, Radio Nostalgia, Radio PiN, Radio Pogoda 100,1 FM, Radio Złote Przeboje, RMF FM, RMF MAXXX, Radio TOK FM – Pierwsze Radio Informacyjne, Radio VOX FM Warszawa, Radio Warszawa, Radio WAWA, Radio Zet, Radio Dla Ciebie
Warszawa PKiN	Radio Maryja, RMF Warszawa, RMF MAXXX Warszawa, Antyradio 94 FM, Chilli Zet, Eska Rock, Planeta FM
Warszawa – Rondo ONZ1	Akademickie Radio Kampus
Warszawa – Raszyn	Program 1 PR, Program 3 PR
Węgrów	Radio Maryja
Wołomin	Radio FAMA Wołomin
Wyszków	Radio Maryja
Zbrosza Duża	Radio Katolickie Zbrosza Duża

Siedziba TVN w Warszawie

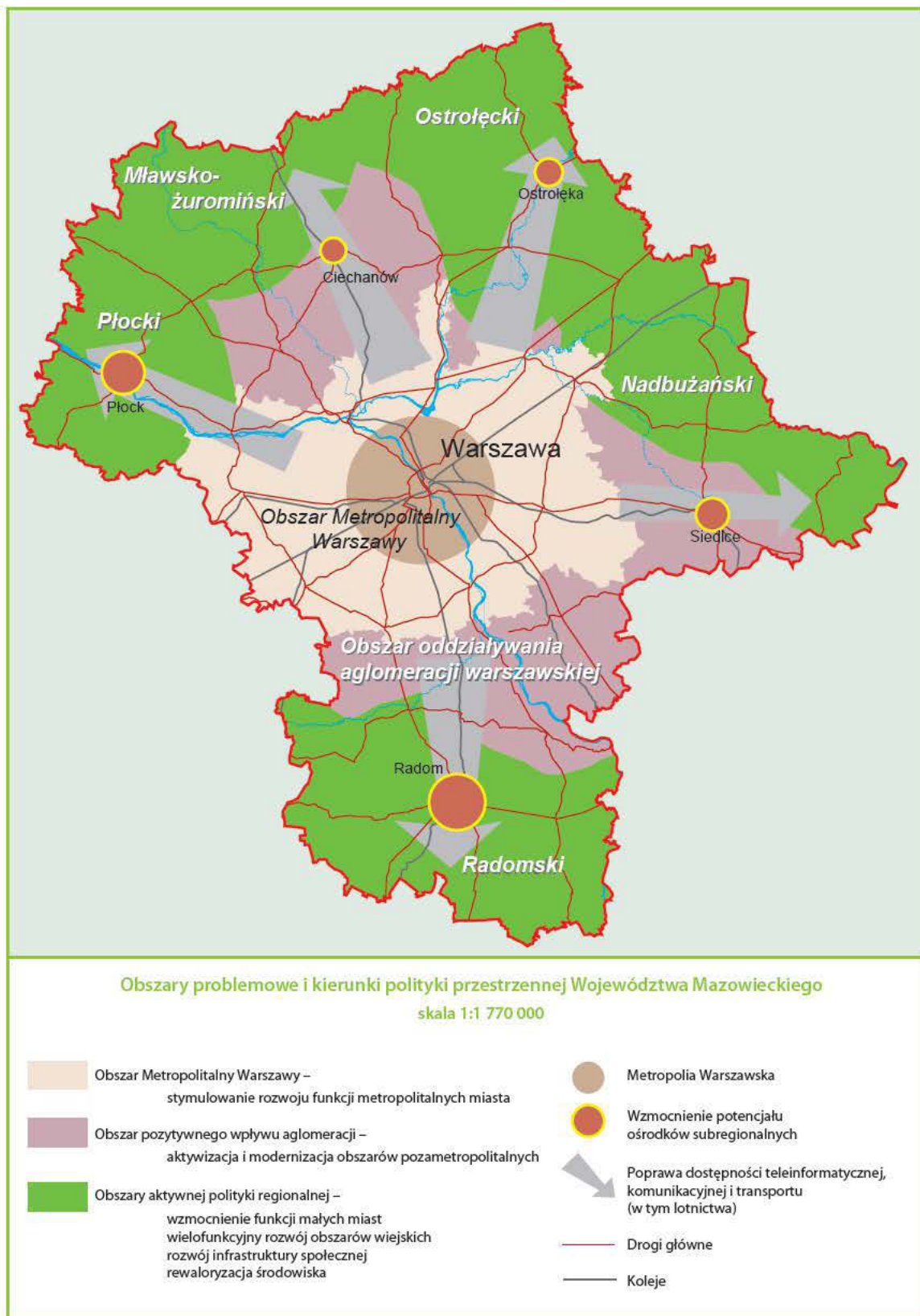
Studia Faktów TVN i TVN24 w Warszawie

Siedziba Telewizji Polskiej w Warszawie

Siedziba Polsatu w Warszawie

Prace drogowe na Moście Łazienkowskim w Warszawie

Uzbrajania Garwolińskiej Strefy Aktywności Gospodarczej

Spółdzielnia Mleczarska w Żurominie

Prom na Wiśle (powiat lipski)

Gospodarka Województwa Mazowieckiego na tle ogólnopolskim

Warto w tym miejscu spojrzeć na gospodarkę Województwa Mazowieckiego na tle sytuacji ogólnopolskiej.

Zgodnie z danymi za rok 2008 Województwo Mazowieckie miało udział 21,5 procent w tworzeniu PKB, co plasowało je na pierwszym miejscu w wojewódzkim rankingu. Wartość wytworzonego PKB na jednego mieszkańca wyniosła 52 770 zł. Dla porównania warto dodać, że wskaźnik ten odniesiony do całej Polski wynosi 33 462 zł na mieszkańca, zaś drugie w kolejności – Województwo Śląskie – wypracowało o ponad 15 tys. zł mniej (36 126 zł), wyprzedzając o kilkakaset złotych dwa kolejne Województwa: Dolnośląskie i Wielkopolskie. Województwo Mazowieckie w istotny sposób wpływa zatem na dobrobyt całego kraju.

Rozdział 9

Instytucje publiczne Województwa Mazowieckiego

Rozdział 9

Instytucje publiczne Województwa Mazowieckiego

Samorząd Województwa Mazowieckiego

Wykonywanie władzy publicznej w Województwie należy – zgodnie z Konstytucją Rzeczypospolitej Polskiej – do samorządu terytorialnego. Samorząd realizuje swoje zadania w ramach ustaw stanowiących przez Parlament. Jak głosi artykuł 163 Konstytucji: „Samorząd terytorialny wykonuje zadania publiczne nie zastrzeżone przez konstytucję lub ustawy dla organów innych władz publicznych”. Dlatego obok samorządu terytorialnego niektóre zadania publiczne na terenie Województwa wykonują także inne instytucje: przede wszystkim administracja rządowa centralna oraz terenowa – z wojewodą na czele, ale również między innymi samorządy zawodowe i gospodarcze; wspomniemy o tym w dalszej części niniejszego rozdziału, gdzie będzie też mowa o działających w Województwie organach ochrony prawnej.

W 1990 roku został odtworzony w naszym kraju samorząd gminy, a w 1998 roku – samorząd powiatowy i wojewódzki. W myśl konstytucji (art. 164 ust. 1) podstawową jednostką samorządu terytorialnego jest gmina.

Gminy razem z powiatami tworzą samorząd lokalny, województwo zaś jako całość stanowi obszar działania samorządu województwa, czyli samorządu regionalnego.

Obywatele z mocy samego prawa stanowią terytorialne wspólnoty samorządowe: gmina i powiat to lokalne wspólnoty samorządowe, województwo zaś stanowi regionalną wspólnotę samorządową. Należymy do tych wspólnot z racji zamieszkania na danym terenie, z tego też tytułu przysługuje nam czynne i bierne prawo wyborcze, a więc możliwość wybierania władz samorządowych oraz bycia wybranym.

Sala posiedzeń w Urzędzie Marszałkowskim Województwa Mazowieckiego

Gubernator Obwodu Moskiewskiego Borys Gromow i Marszałek Województwa Mazowieckiego Adam Struzik w Moskwie

Należy podkreślić, że w polskim samorządzie terytorialnym jedne jednostki samorządu nie podlegają drugim – władze samorządowe mają precyzyjnie rozdzielone zakresy odpowiedzialności i zadania publiczne przypisane im do wykonania ustawami, każdy więc zajmuje się innymi sprawami; w tym sensie wszystkie są sobie równe. Oznacza to, że samorząd gminny nie podlega samorządowi powiatowemu, ten zaś – władzom wojewódzkim. Jest to jedna z podstawowych gwarancji samodzielności samorządu, ale też i największe wyzwanie, bowiem cele ogólne można wtedy osiągać jedynie przy dobrej współpracy między poszczególnymi ogniwami samorządu. Warto dodać, że nadzór ogólny nad wszystkimi samorządami sprawuje przedstawiciel Rady Ministrów w województwie – wojewoda, który czuwa nad tym, aby samorządy działały zgodnie z prawem.

Marszałek Województwa na ścieżce edukacyjno-przyrodniczej w parku dworskim na terenie Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu

Podstawowym aktem prawnym każdej jednostki samorządu terytorialnego jest jej statut. Oprócz tego organy stanowiące samorządu tworzą –

w granicach przewidzianych przez ustawy – prawo miejscowe, obowiązujące na danym terenie. Działalność samorządu opiera się na budżecie danej jednostki, w którym planowane są dochody i wydatki, a także na różnych planach i programach, wśród których trzeba wspomnieć o planach zagospodarowania przestrzennego uchwalanych przez Rady Gmin oraz o Strategii rozwoju Województwa uchwalanej przez Sejmik Województwa.

Samorząd lokalny

Głównym zadaniem samorządu lokalnego jest zaspokajanie zbiorowych potrzeb lokalnych wspólnot samorządowych – gminnych i powiatowych. W Województwie Mazowieckim mamy 314 gmin (w tym 35 gmin miejskich, 50 miejsko-wiejskich oraz 229 wiejskich). Trzysta dziewięć gmin przynależy do 37 powiatów. Zatem statystycznie rzecz biorąc, powiat ziemski na Mazowszu obejmuje prawie 8,5 gminy i liczy przeciętnie około 82 tysięcy mieszkańców. Obok tego jest w Województwie Mazowieckim pięć miast na prawach powiatu (są to największe gminy miejskie Województwa: Warszawa, Radom, Płock, Siedlce, Ostrołęka), co oznacza, że gminy te nie należą do żadnego powiatu ziemskiego, zaś ich władze wykonują zarówno zadania gminne, jak i powiatowe.

Czy wiecie, że... najmniej ludną gminą w Województwie Mazowieckim jest gmina Młynarze w powiecie makowskim licząca 1712 mieszkańców.

Urząd Miasta i Gminy oraz Starostwo Powiatowe w Białobrzegach

Sąd Rejonowy w Ciechanowie

Szpital Powiatowy SPZOZ w Garwolinie

Przedszkole Samorządowe w Sannikach (powiat gostyński)

Warto dodać, że gminy wiejskie na Mazowszu to w większości tak zwane gminy zbiorowe, co oznacza, że na terenie gminy znajduje się nie jedna, lecz – zazwyczaj – kilkanaście wsi. W związku z tym duże znaczenie dla społeczności lokalnych ma organizacja życia wiejskiego. Podstawową jednostkę stanowi w tym zakresie sołectwo, które jest najważniejszą formą jednostek pomocniczych gminy. W sołectwie głos stanowiący ma ogólne zebranie mieszkańców (zebranie wiejskie) lub rada sołecka, zaś funkcje wykonawcze sprawuje sołtys, wybierany przez mieszkańców. W Województwie Mazowieckim znajduje się 7319 sołectw.

W gminach władza należy do Rady Gminy (w miastach Rady Miasta albo Rady Miasta i Gminy) – jest to organ stanowiący i kontrolny gminy, oraz do wójta (w gminie wiejskiej), burmistrza (w gminie miejskiej oraz w gminie miejsko-wiejskiej) albo do prezydenta miasta (w dużej gminie miejskiej) – są to organy wykonawczo-zarządzające gminy. W Województwie Mazowieckim prezydent miasta jest w Warszawie, Radomiu, Płocku, Siedlcach, Pruszkowie, Ostrołęce, Legionowie i Ciechanowie. Zarówno członkowie Rad (radni), jak i wójtowie, burmistrzowie, prezydenci miast są wyłaniany na drodze wyborów bezpośrednich; ich kadencja trwa cztery lata. Od najbliższych wyborów samorządowych (w 2014 roku) w gminach wiejskich i miejskich (z wyjątkiem miast na prawach powiatu) radni wybierani będą według tak zwanej ordynacji większościowej (kto dostanie najwięcej głosów, ten zostaje radnym). W miastach na prawach

powiatu radni – jak dotąd – będą wybierani według ordynacji proporcjonalnej (wskazując kandydata, głosujemy równocześnie na listę jego partii lub innego komitetu wyborczego, a miejsca w radzie rozdziela się według liczby głosów, jakie otrzymały poszczególne listy, dopiero zaś w następnej kolejności ustala się, którzy kandydaci z danej listy – według liczby uzyskanych głosów – dostaną się do rady).

Do gminy należą – jak mówi Ustawa z 8 marca 1990 roku o samorządzie gminnym (art. 6) – „wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, nie zastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów”. Gmina ma zaspokajać „zbiorowe potrzeby wspólnoty samorządowej” (art. 7) – przede wszystkim chodzi o gospodarkę komunalną, w tym usługi użyteczności publicznej.

Są to między innymi sprawy zagospodarowania przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej. Gmina zajmuje się drogami gminnymi i mostami (do dróg gminnych należy większość ulic i placów w miejscowościach), a także organizacją ruchu drogowego. Do gmin należą sprawy lokalnego transportu zbiorowego. Odpowiedzialne są także za wodociągi i zaopatrzenie w wodę, za kanalizację, usuwanie i oczyszczanie ścieków komunalnych, utrzymanie czystości i porządku oraz za urządzenia sanitarne, wysypiska i unieszkodliwianie odpadów komunalnych, zaopatrzenie w energię elektryczną i ciepłą oraz gaz. Do gmin należą też sprawy ochrony zdrowia, pomoc społeczna, w tym ośrodki

Komenda Powiatowa Państwowej Straży Pożarnej w Grodzisku Mazowieckim

Komenda Powiatowa Państwowej Straży Pożarnej i Ratownictwa Medycznego w Błoniu (powiat warszawski zachodni)

Komenda Powiatowa Policji w Koziencicach

Urząd Miasta i Gminy w Serocku (powiat legionowski)

Zespół Szkół w Erminowie

Gminny Ośrodek Kultury i Sportu w Sterdyni

Urząd Miasta i Gminy w Szydłowcu

i zakłady opiekuńcze, gminne budownictwo mieszkaniowe, edukacja publiczna – na poziomie szkół podstawowych i gimnazjów, sprawy kultury, w tym biblioteki gminne i inne instytucje kultury oraz ochrona zabytków i opieka nad nimi, również kultura fizyczna i turystyka, w tym tereny rekreacyjne i urządzenia sportowe, sprawy targowisk i hal targowych, zieleni gminna i zadrzewienia, a także cmentarze gminne. Gmina odpowiada też za porządek publiczny i bezpieczeństwo obywateli na swoim terenie oraz za sprawy ochrony przeciwpożarowej i przeciwpowodziowej.

Z kolei **w powiatach** organem stanowiącym i kontrolnym jest Rada Powiatu, zaś organem wykonawczo-zarządzającym – Zarząd Powiatu, na którego czele stoi starosta. Rada Powiatu jest wybierana w myśl ordynacji proporcjonalnej. Starostę i pozostałych członków Zarządu Powiatu wybiera Rada Powiatu.

W sferze administracji i zarządzania publicznego powiat pełni funkcję uzupełniającą (pomocniczą) w stosunku do gmin: do jego zakresu działania należą te sprawy i instytucje, które – ze względu na swoją skalę – nie mieszczą się w ramach działalności gminnej. Samorząd powiatowy stanowi więc dopełnienie dla samorządu gminnego: stanowi wiązkę specjalistycznych kompetencji oraz lokalnych służb i instytucji administracyjnych o charakterze ponadgminnym. Chodzi tu przede wszystkim o odpowiedzialność za drogi powiatowe, promocję zdrowia i instytucje ochrony zdrowia (zwłaszcza szpitale),

pomoc rodzinie, przeciwdziałanie bezrobociu oraz aktywizację lokalnego rynku pracy, ochronę konsumenta, edukację – w zakresie szkolnictwa ponadgimnazjalnego, sprawy kultury fizycznej i turystyki, sprawy obronne i ochrony porządku publicznego, bezpieczeństwa zbiorowego, a także zarządzania kryzysowego, jak również wiele rodzajów spraw administracyjnych, między innymi w zakresie geodezji, kartografii i katastru, gospodarki nieruchomościami, administracji architektoniczno-budowlanej, gospodarki wodnej, ochrony środowiska i przyrody, także w sprawach komunikacyjnych i wielu innych.

Rozdział zadań między gminą a powiatem jest oparty – co do zasady – na gruncie formuły rozdzielności i uzupełniania, co znaczy, że w danej dziedzinie gmina i powiat wykonują niepokrywające się zadania (jak pisaliśmy wyżej: gmina prowadzi szkoły podstawowe i gimnazja, zaś powiat – szkoły ponadgimnazjalne; gmina odpowiada za drogi gminne, powiat – za drogi powiatowe itp.). Zasada ta przeprowadzona jest w ustawodawstwie konsekwentnie, w wyniku czego między gminą a powiatem rzadko dochodzi do sporów kompetencyjnych. Jedynie w niektórych dziedzinach ustawy dopuszczają możliwość prowadzenia instytucji i podejmowania działań równoległych, a niekiedy nawet konkurencyjnych; dotyczy to dziedzin „miękkich”, takich jak sprawy kultury czy turystyka, w których samorząd pełni jedynie funkcję wspierającą, organizatorską, nie zaś funkcję władczą czy związaną z obowiązkiem dostarczania usług publicznych określonego rodzaju.

Powiatowy Urząd Pracy w Radomiu

Miasteczko uniwersyteckie Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach

Dom Pracy Twórczej Reymontówka w Chlewiskach (powiat siedlecki)

Urząd Miasta i Gminy w Piasecznie

Centrum kultury w Lipsku

Komenda Powiatowa Policji w Łosicach

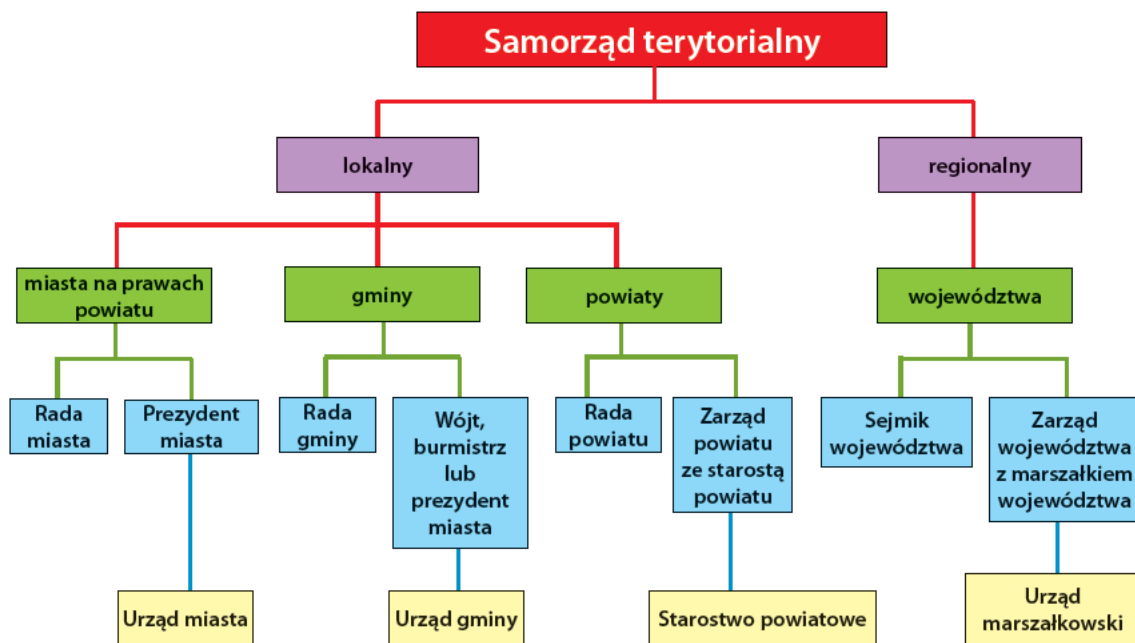
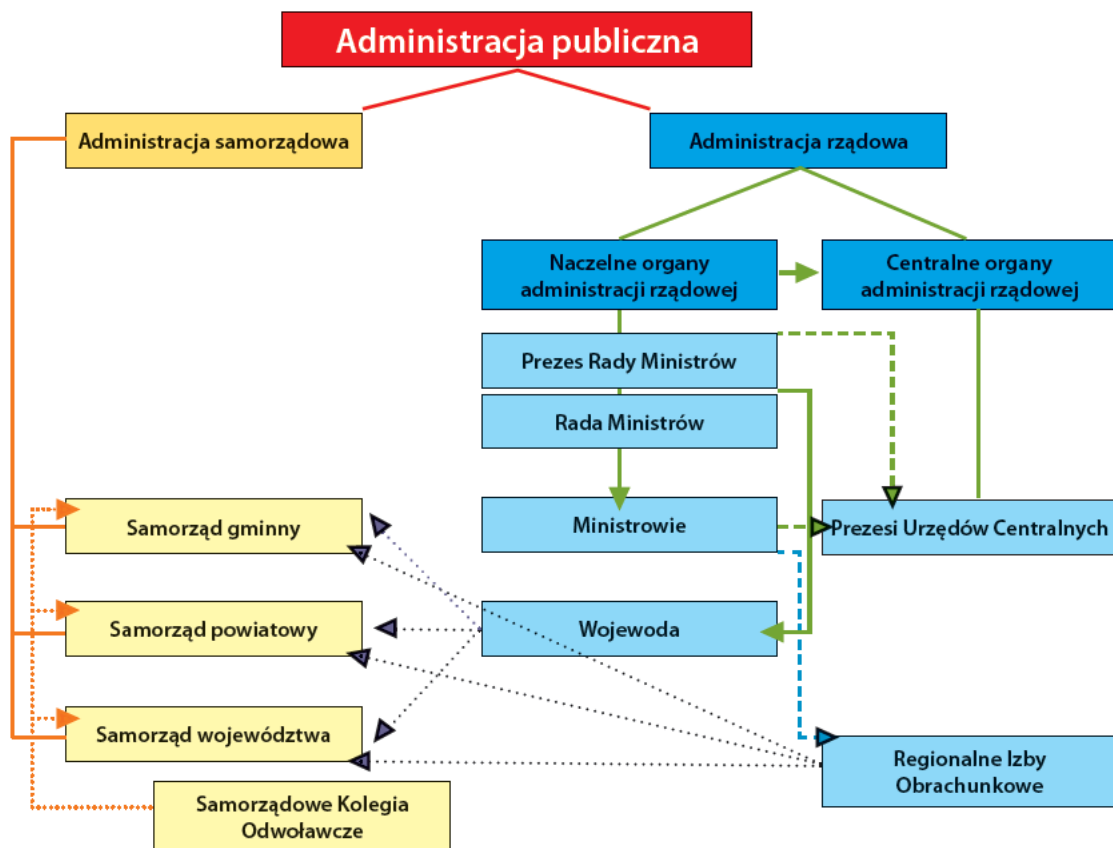
Starostwo Powiatowe w Makowie Mazowieckim

Miejska Biblioteka Publiczna w Mińsku Mazowieckim

Tak więc nasz samorząd lokalny to gminy razem ze swoim powiatem albo duże miasto na prawach powiatu. W tych ramach społeczność lokalna może samodzielnie zarządzać sprawami publicznymi o znaczeniu lokalnym – polski system administracji publicznej jest tak skonstruowany, że prawie wszystkie usługi i świadczenia publiczne obywatele otrzymują właśnie w skali lokalnej od władz samorządowych w gminie i powiecie. Na gruncie lokalnym załatwia się też większość istotnych dla obywateli spraw administracyjnych, co należy do organów administracji publicznej (samorządowych i rządowych). Do władz lokalnych należy też zapewnienie porządku publicznego i bezpieczeństwa zbiorowego, także w warunkach zarządzania kryzysowego – w tym zakresie gmina i powiat korzystają zarówno z instytucji własnych (straż gminna, szpital, transport zbiorowy itp.), jak i ze służb i inspekcji rządowych, które w skali lokalnej działają pod zwierzchnictwem starosty (prezydenta miasta na prawach powiatu). Warto dodać, że w tej skali działają również podstawowe organy wymiaru sprawiedliwości (sąd i prokuratura), dopełniając instytucjonalne wyposażenie społeczności lokalnej, o czym będzie jeszcze mowa.

Rola powiatu w polskim systemie administracyjnym jest szczególna z tego względu, że w 1998 roku właśnie wprowadzenie powiatów pozwoliło z jednej strony odtworzyć w pełni samorząd lokalny, dotąd ograniczony jedynie do gmin, z drugiej zaś – było warunkiem i podstawą utworzenia dużych, silnych województw oraz samorządu regionalnego. Zatem bez powiatów

Szpital ZPZOZ w Otwocku, Oddział Noworodkowy

Zespół Szkół im. Jana Pawła II w Łazach (powiat piaseczyński)

Centrum widowiskowo-sportowe Orlen Arena w Płocku

Tomograf w Szpitalu SPZZOZ w Płońsku

nadal mielibyśmy dzisiaj około 50 małych województw, za dużych na zarządzanie sprawami lokalnymi i równocześnie za małych, by podjąć ciężar prowadzenia polityki regionalnej i zarządzania w całym województwie, a sprawy te nadal leżałyby w gestii rządu i ministerstw. W istocie więc to powiaty odegrały najważniejszą rolę w rozległej (choć wciąż niedoskonałej i niekonsekwentnej) decentralizacji władzy publicznej, jaka dokonała się w Polsce po 1989 roku.

Rola powiatu jest szczególna także dlatego, że stanowi on historycznie najstarszą jednostkę administracji polskiej, której początki sięgają XIV wieku, kiedy to król Wacław II z dynastii Przemyślidów wprowadził urząd starosty. Starosta był urzędnikiem królewskim, sprawował w imieniu władcy administrację i sądownictwo na terenie powiatu. Od początku XVII wieku był to urząd ziemski. Obecna siatka powiatowa ma swoje źródło w ostatnich dziesięcioleciach XIX wieku, kiedy na ziemiach polskich wykształciły się czynne do dzisiaj ośrodki miejskie stanowiące centra powiatów, z ich wyposażeniem instytucjonalnym w zakresie administracji i użyteczności publicznej oraz obiektami domeny publicznej (jak starostwo, sąd, szpital, komendantura policji itp.), a także – co szczególnie silnie zintegrowało przestrzeń powiatową – z siecią dróg łączących okoliczne miejscowości z miastem. Dzisiejsze powiaty w znacznym stopniu opierają się na tej trwałej sieci ośrodków miejskich pełniących od dziesięcioleci (a w niejednym przypadku – od wieków) funkcję ośrodka władzy, a także lokalnego centrum życia publicznego, administracji, usług itp.

Jak wspomniano, przeciętny powiat na Mazowszu liczy dzisiaj ponad 80 tysięcy mieszkańców i obejmuje (statystycznie) nieco ponad osiem gmin. Należy podkreślić, że jest to idealna wielkość powiatu z punktu widzenia spójności społecznej i wymagań systemu zarządzania publicznego (także w porównaniu z innymi krajami europejskimi), tym bardziej że polski powiat jest głęboko osadzony w historii i stanowi silny nośnik lokalnej tożsamości i więzi społecznych. W tej skali działają dziś w Polsce i na Mazowszu wszystkie instytucje stanowiące konieczne podstawy organizacji życia zbiorowego: społeczne, administracyjne, polityczne, sportowe, turystyczne, kulturalne, religijne, komunikacyjne (media lokalne), edukacyjne, usługowe, gospodarcze itp., tworząc szkielet instytucjonalny dla funkcjonowania lokalnych wspólnot samorządowych, mniejszych społeczności i środowisk społecznych, firm, parafii, organizacji pozarządowych, rodzin i wreszcie indywidualnych obywateli. O tym zaś, czy samorząd lokalny działa prawidłowo, mówi nam poziom satysfakcji społecznej, odczuwanej i wyrażanej przez mieszkańców. W istocie nie ma innego kryterium oceny pracy władz samorządowych.

Samorząd regionalny

Województwo to regionalna wspólnota samorządowa. W roku 1998 Polska została podzielona na 16 województw. Województwo Mazowieckie graniczy z następującymi Województwami (kolejność według długości granicy): Lubelskim (372,3 km granicy), Podlaskim (357,8 km),

Nowa siedziba Komendy Powiatowej Państwowej Straży Pożarnej w Pruszkowie

Siedziba Sądu Rejonowego w Przasnyszu

Młodzieżowy Ośrodek Wychowawczy w Kolonii Ossa (powiat przysuski)

Nowo wybudowany Szpital SPZOZ w Pułtusk

Szpital Powiatowy SPZZOZ w Żurominie

Muzeum Mazowsza Zachodniego w Willi Dittricha w Żyrardowie

Szpital Dziecięcy im. prof. dr med. Jana Bogdanowicza w Warszawie

Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych w Solcu nad Wisłą (powiat lipski)

Łódzkim (322,9 km), Warmińsko-Mazurskim (218 km), Świętokrzyskim (203,5 km), Kujawsko-Pomorskim (194,9 km). Łączna długość granic Województwa Mazowieckiego wynosi 1669,4 km. Choć nie styka się ono z granicą państwa, to na wschodzie, w powiecie łosickim, jego teren znajduje się w odległości zaledwie kilku kilometrów od niej.

Zadania Samorządu Województwa jako samorządu regionalnego mają inny charakter niż samorządu lokalnego. Jego podstawowym zadaniem jest dbałość o rozwój regionalny, co znajduje swoje odbicie w obowiązku prowadzenia polityki rozwoju, na którą składa się przede wszystkim:

- 1) tworzenie warunków rozwoju gospodarczego, w tym kreowanie rynku pracy;
- 2) utrzymanie i rozbudowa infrastruktury społecznej i technicznej o znaczeniu wojewódzkim;
- 3) pozyskiwanie i łączenie środków finansowych: publicznych i prywatnych, w celu realizacji zadań z zakresu użyteczności publicznej;
- 4) wspieranie i prowadzenie działań na rzecz podnoszenia poziomu wykształcenia obywateli;
- 5) racjonalne korzystanie z zasobów przyrody oraz kształtowanie środowiska naturalnego, zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju;
- 6) wspieranie rozwoju nauki i współpracy między sferami nauki i gospodarki, popieranie postępu technologicznego oraz innowacji;

- 7) wspieranie rozwoju kultury oraz sprawowanie opieki nad dziedzictwem kulturowym i jego racjonalne wykorzystywanie;
- 8) promocja walorów i możliwości rozwojowych województwa;
- 9) wspieranie i prowadzenie działań na rzecz integracji społecznej i przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu.

Dokumentem wyznaczającym podstawowe kierunki polityki rozwoju jest Strategia rozwoju Województwa uchwalana przez Sejmik Województwa. Zgodnie z przepisami prawa strategia taka powinna uwzględniać:

- 1) pielęgnowanie polskości oraz rozwój i kształtowanie świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej mieszkańców, a także pielęgnowanie i rozwijanie tożsamości lokalnej;
- 2) pobudzanie aktywności gospodarczej;
- 3) podnoszenie poziomu konkurencyjności i innowacyjności gospodarki województwa;
- 4) zachowanie wartości środowiska kulturowego i przyrodniczego przy uwzględnieniu potrzeb przyszłych pokoleń;
- 5) kształtowanie i utrzymanie ładu przestrzennego.

Województwo realizuje również określone ustawami zadania o charakterze wojewódzkim. Dotyczy to w szczególności takich obszarów jak: edukacja publiczna, w tym szkolnictwo wyższe, promocja i ochrona zdrowia, kultura oraz ochrona zabytków i opieka nad nimi, pomoc społeczna, polityka prorodzinna, modernizacja terenów

Integracyjne Centrum Dydaktyczno Sportowe im. Jana Pawła II w Łomiankach (powiat warszawski zachodni)

I Liceum Ogólnokształcące im. Adama Mickiewicza w Węgrowie

Szkoła Podstawowa nr 1 i Liceum Ogólnokształcące w Wyszkowie

Muzeum Jana Kochanowskiego w Czarnolesie (powiat zwoleński)

Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu

Teatr Dramatyczny im. Jerzego Szaniawskiego w Płocku

Biblioteka Publiczna Miasta Stołecznego Warszawy

wiejskich, zagospodarowanie przestrzenne, ochrona środowiska, gospodarka wodna, w tym ochrona przeciwpowodziowa, a w szczególności wyposażenie i utrzymanie wojewódzkich magazynów przeciwpowodziowych, transport zbiorowy i drogi publiczne. Dobrą ilustracją zakresu działania województwa jako jednostki samorządu terytorialnego jest przegląd podległych Województwu Mazowieckiemu jednostek organizacyjnych. Według stanu na koniec pierwszego kwartału 2011 roku jest ich łącznie 126, w tym:

- 24 instytucje ochrony zdrowia (część z nich w likwidacji). Są to przede wszystkim szpitale oraz jednostki pogotowia ratunkowego. Za przykład mogą tu służyć: Szpital Dziecięcy im. prof. dr. med. Jana Bogdanowicza w Warszawie, Szpital Kolejowy im. Włodzimierza Roeflera w Pruszkowie, Wojewódzki Szpital Chirurgii Urazowej św. Anny w Warszawie, Wojewódzki Szpital Zespolony im. Marcina Kacprzaka w Płocku, Mazowiecki Szpital Wojewódzki w Siedlcach Sp. z o.o. (w likwidacji) oraz Wojewódzki Szpital Specjalistyczny w Radomiu;
- 47 instytucji oświatowych. Są to głównie policealne szkoły medyczne, kolegia nauczycielskie oraz szkoły przy instytucjach długotrwałej opieki medycznej;
- 29 instytucji kultury. Wśród nich mieści się Europejskie Centrum Artystyczne im. Fryderyka Chopina w Sannikach, Mazowieckie

Centrum Kultury i Sztuki w Warszawie, Mazowieckie Centrum Sztuki Współczesnej „Elektrownia” w Radomiu, 18 muzeów: w Warszawie – Muzeum Azji i Pacyfiku, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Muzeum Kolejnictwa, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza, Muzeum Niepodległości, Muzeum Sportu i Turystyki, Państwowe Muzeum Archeologiczne, Państwowe Muzeum Etnograficzne oraz Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce, Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu, Muzeum Mazowieckie w Płocku, Muzeum Regionalne w Siedlcach, Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie, Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu, Muzeum Wsi Radomskiej w Radomiu, Muzeum Zbrojownia na Zamku w Liwie, poza tym trzy teatry – Teatr Dramatyczny im. Jerzego Szaniawskiego w Płocku, Teatr Polski i Teatr Praga w Warszawie oraz Warszawska Opera Kameralna, Mazowiecki Teatr Muzyczny „Operetka” im. Jana Kiepury w Warszawie, Instytucja Filmowa „Max-Film” SA w Warszawie, Państwowy Zespół Ludowy Pieśni i Tańca „Mazowsze” im. Tadeusza Sygietyńskiego w Karolinie, Instytut Papieża Jana Pawła II w Warszawie;

- 7 bibliotek z Biblioteką na Koszykowej w Warszawie (Biblioteką Publiczną Miasta Stołecznego Warszawy – Biblioteką Główną Województwa Mazowieckiego) na czele;

Urząd Gminy w Wiśniewie (powiat mławski)

Liceum Ogólnokształcące im. Wojska Polskiego w Nowym Dworze Mazowieckim

Park wodny Aquarium w Ostrołęce

Urząd Miasta w Ostrowi Mazowieckiej

- 22 inne instytucje, w tym instytucje realizujące zadania ogólnoadministracyjne (na przykład Mazowiecka Jednostka Wdrażania Programów Unijnych) i jednostki pomocy społecznej.

Samorząd Województwa Mazowieckiego jest również udziałowcem 18 spółek prawa handlowego, w tym: Agencji Rozwoju Mazowsza SA, Kolei Mazowieckich – KM Sp. z o.o., Mazowieckiego Portu Lotniczego Warszawa-Modlin Sp. z o.o. oraz Mazowieckiego Regionalnego Funduszu Pożyczkowego Sp. z o.o.

Organem stanowiącym i kontrolnym w województwie jest Sejmik Województwa, zaś organem wykonawczo-zarządzającym – Zarząd Województwa, na którego czele stoi Marszałek Województwa. Sejmik Województwa jest wybierany zgodnie z ordynacją proporcjonalną. Marszałka Województwa i pozostałych członków Zarządu Województwa wybiera Sejmik Województwa.

Administracja rządowa w Województwie

Kancelaria Prezesa Rady Ministrów w Warszawie

Warto też przypomnieć, że w ramach województwa występuje dualizm administracji publicznej. Obok samorządu, o którym była już mowa, w województwie działają również liczne organy administracji rządowej, którymi są:

Sejm Rzeczypospolitej w Warszawie

- wojewoda jako przedstawiciel Rady Ministrów w województwie i zwierzchnik zespolonej administracji rządowej;
- organy administracji niezespolonej, między innymi urzędy i izby skarbowe, urzędy probiercze.

Pałac Prezydencki w Warszawie

Warto dodać, że także na poziomie powiatu występują pewne organy administracji rządowej.

Część z nich jest zespolona pod zwierzchnictwem starosty będącego – jak już wcześniej pisaliśmy – organem administracji samorządowej.

Przedstawiając panoramę władz i podmiotów administracji mających swoją siedzibę na terenie Województwa, nie sposób nie wspomnieć o tym, że Warszawa jako stolica Polski jest siedzibą większości władz centralnych. Tutaj ma swoją siedzibę Parlament RP złożony z Sejmu i Senatu, Prezydent RP i władze rządowe z Prezesem Rady Ministrów na czele. Tutaj też mieści się wiele centralnych organów i urzędów administracji oraz instytucji państwowych.

Sądownictwo i prokuratura

Zgodnie z konstytucją wymiar sprawiedliwości w Rzeczypospolitej Polskiej sprawują: Sąd Najwyższy, sądy powszechne, sądy administracyjne i sądy wojskowe. Sąd Najwyższy ma swoją siedzibę w Warszawie.

Sądy administracyjne sprawują kontrolę nad działalnością administracji publicznej oraz rozstrzygają spory kompetencyjne i o właściwość między organami jednostek samorządu terytorialnego, samorządowymi kolegiami odwoławczymi oraz między tymi organami a organami administracji rządowej. Sądy te funkcjonują w strukturze pokrywającej się z granicami województw. Województwo Mazowieckie należy do zakresu właściwości Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie. Sądem II instancji jest Naczelny Sąd Administracyjny z siedzibą w stolicy.

Sądy powszechne rozpatrują sprawy sporne z zakresu prawa karnego, cywilnego, rodzinnego i opiekuńczego oraz pracy i ubezpieczeń społecznych, chyba że sprawy te zostały przekazane ustawowo na rzecz innych sądów. Sądy powszechne rozpoznają ponadto sprawy przekazane do ich właściwości odrębnymi ustawami. Struktura sądów rejonowych opiera się na podstawowym podziale terytorialnym – jednak z pewnymi odchyleniami prowadzącymi do przecinania granic powiatów przez okręgi sądowe sądów rejonowych i granic województw przez okręgi sądowe sądów okręgowych i apelacyjnych. Województwo Mazowieckie znajduje się w obszarze właściwości dwóch sądów apelacyjnych:

- 1) Sądu Apelacyjnego w Warszawie, właściwego dla okręgów sądowych sądów okręgowych w Ostrołęce, Płocku, Warszawie oraz Sądu Okręgowego Warszawa-Praga w Warszawie;
- 2) Sądu Apelacyjnego w Lublinie. Z Województwa Mazowieckiego należą tu okręgi sądów okręgowych w Radomiu i Siedlcach.

W strukturze odpowiadającej strukturze sądownictwa powszechnego funkcjonują inne organy ochrony prawnej, w szczególności prokuratura.

Sądownictwo powszechne w Województwie Mazowieckim
skala 1:1 770 000

Obszary właściwości sądów i prokuratur apelacyjnych

APELACJA WARSZAWSKA

APELACJA LUBELSKA

Siedziby sądów

apelacyjnych

okręgowych

rejonowych

Siedziby prokuratur

WARSZAWA

LUBLIN apelacyjnych

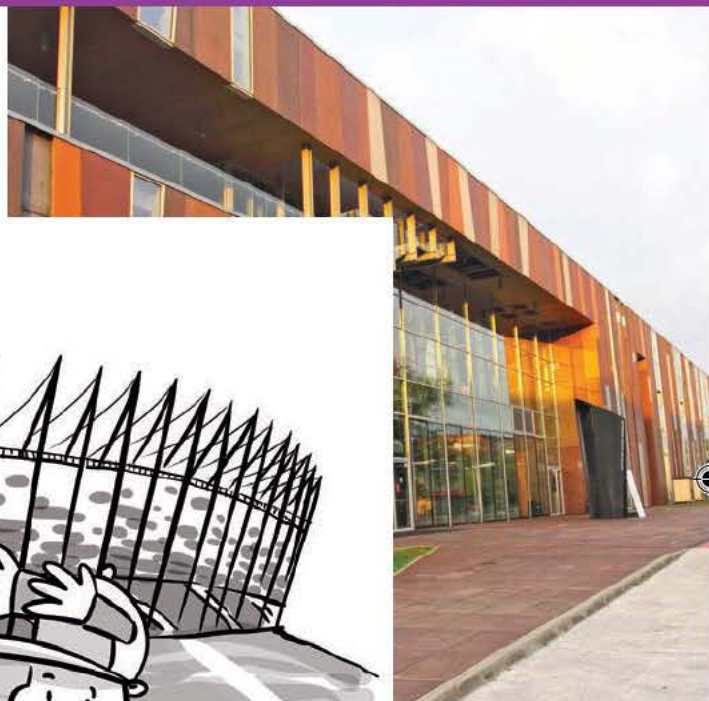
okręgowych

rejonowych

Granica Województwa Mazowieckiego

Rozdział 10

Mazowsze – ku przyszłości

Rozdział 10

Mazowsze – ku przyszłości

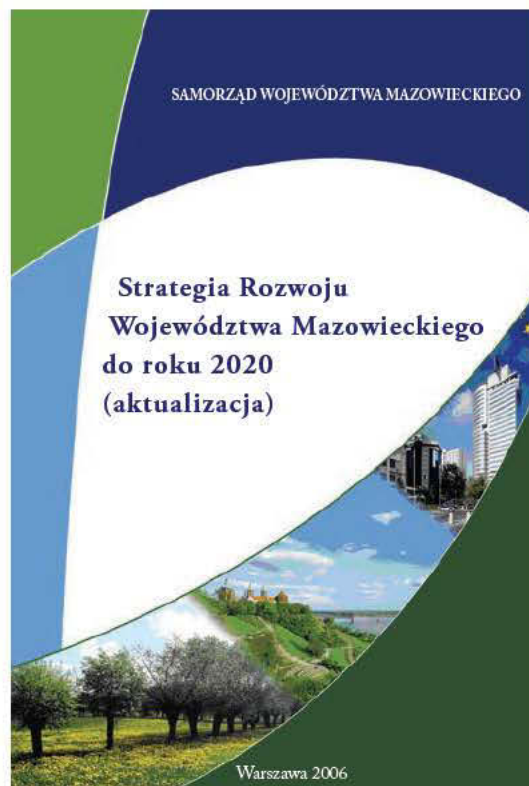
Jednym z głównych zadań Samorządu Województwa Mazowieckiego jest troska o rozwój regionu. Narzędziem służącym do tego celu jest strategia rozwoju. Taka strategia – w zaktualizowanej postaci – została przygotowana przez władze Województwa Mazowieckiego w maju 2006 roku i sięga do roku 2020.

W przypadku każdej strategii jej skuteczność jest uzależniona od wcześniejszego dobrego poznania obszaru, dla którego się ją sporządza, i rozpoznania elementów kluczowych dla zamierzonych działań. Brak rozeznania w realnych warunkach prowadzi bowiem do nietrafnych decyzji i działań, a w konsekwencji – do fiaska całej strategii.

Aby zdiagnozować aktualny stan rzeczy, korzysta się z tak zwanej analizy SWOT. Nazwa pochodzi od pierwszych liter angielskich słów oznaczających: mocne strony (*Strengths*), słabe strony (*Weaknesses*), szanse (*Opportunities*) i zagrożenia (*Threats*).

Cztery powyższe grupy czynników zostają wyróżnione w oparciu o dwa kryteria:

- potencjalny charakter wpływu (pozytywny/negatywny);
- możliwość wpływu na dany czynnik.

Analiza SWOT przeprowadzona dla Województwa Mazowieckiego na potrzeby opracowania Strategii rozwoju Województwa wskazała, że za silne strony (atuty) regionu można uznać:

- duży potencjał demograficzny i społeczno-gospodarczy Województwa, dający podstawy rozwoju gospodarki oraz podjęcia konkurencji z wysoko rozwiniętymi regionami;
- silna i dynamicznie rozwijająca się metropolia stołeczna;

- rozwinięte nowoczesne branże produkcji i przodująca pozycja w sektorze badawczo-rozwojowym;
- policentryczna sieć osadnicza z rozwiniętymi ośrodkami subregionalnymi;
- zasoby środowiskowe umożliwiające zrównoważony rozwój.

Słabą stroną regionu jest głębokie zróżnicowanie społeczno-gospodarcze, co powoduje marginalizację znacznych obszarów i co może prowadzić do destabilizacji i zakłóceń procesów rozwojowych.

Za szanse rozwojowe Województwa Mazowieckiego uznane zostały:

- realizacja inwestycji infrastrukturalnych oraz wykorzystanie unijnych funduszy;
- rozwój gospodarki opartej na wiedzy społeczeństwa obywatelskiego;
- włączenie się regionu w procesy rozwojowe (obszary: nauka, wiedza, badania);
- wykorzystanie walorów środowiska naturalnego oraz rozwój ekologicznego rolnictwa;
- umocnienie pozycji Warszawy jako metropolii europejskiej oraz zwiększenie jej oddziaływania na obszary pozametropolitalne.

Zaś za główne zagrożenia uznano utratę spójności przestrzennej, gospodarczej i społecznej regionu oraz ograniczone możliwości finansowe samorządów.

W oparciu o ustalenia analizy SWOT przyjęto wizję Mazowsza jako konkurencyjnego regionu w układzie europejskim i globalnym oraz misję rozwoju, wyrażoną w Strategii słowami:

„Mazowsze jako najbardziej rozwinięty gospodarczo region w Polsce podejmuje uczestnictwo w rywalizacji z innymi rozwiniętymi regionami poprzez eliminowanie dysproporcji rozwojowych, rozwój nowoczesnej gospodarki opartej na wiedzy oraz zapewnienie mieszkańcom Mazowsza optymalnych warunków do rozwoju jednostki, rodziny, jak i całej społeczności, przy jednoczesnym zachowaniu spójnego i zrównoważonego rozwoju”.

Realizacji tak wyznaczonej misji mają służyć takie cele strategiczne jak:

1. Budowa społeczeństwa informacyjnego i poprawa jakości życia mieszkańców Województwa.
2. Zwiększenie konkurencyjności regionu w układzie międzynarodowym.
3. Poprawa spójności społecznej, gospodarczej i przestrzennej regionu w warunkach zrównoważonego rozwoju.

Majowe Dni (powiat białobrzegi)

Mazowieckie Zawody Sławek Strażackich w Garwolinie

Rekonstrukcja bitwy pod Dąbrową (powiat lipski)

Rekonstrukcja bitwy pod Dąbrową (powiat lipski)

Z kolei osiągnięcie celów strategicznych rozwoju Mazowsza będzie możliwe poprzez realizację pięciu celów pośrednich, wyznaczających jednocześnie kierunki działań na poszczególnych polach:

1. Rozwój kapitału społecznego obejmujący takie kierunki działań jak:

- 1) Rozwój społeczeństwa informacyjnego i teleinformatyzacji.
- 2) Wzrost poziomu wykształcenia i poprawa jakości kadr.
- 3) Wzrost zatrudnienia w regionie i przeciwdziałanie bezrobociu.
- 4) Podniesienie standardów ochrony zdrowia i zmniejszenie różnic w dostępie do świadczeń zdrowotnych.
- 5) Dążenie do poprawy warunków i zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych.
- 6) Intensyfikacja działań na rzecz rozwiązywania problemów społecznych.
- 7) Poprawa bezpieczeństwa publicznego.

2. Wzrost innowacyjności i konkurencyjności gospodarki regionu, z następującymi kierunkami działań:

- 1) Rozwój małych i średnich przedsiębiorstw (MSP) oraz wzrost ich innowacyjności i konkurencyjności.
- 2) Wspieranie instytucji rozwoju biznesu.
- 3) Rozwój nowoczesnych technologii z wykorzystaniem własnego potencjału badawczo-rozwojowego.

- 4) Rozwój regionalnych sieci kooperacyjnych i przepływu nowoczesnych technologii.
- 5) Budowa systemu innowacyjnego w regionie.

3. Stymulowanie rozwoju funkcji metropolitalnych Warszawy. Planowane kierunki działań w tym zakresie to:

- 1) Wzmocnienie powiązań Warszawy z otoczeniem regionalnym, krajowym i międzynarodowym.
- 2) Rozwój i poprawa standardów infrastruktury technicznej.
- 3) Przeciwdziałanie degradacji krajobrazu i środowiska przyrodniczego Obszaru Metropolitalnego Warszawy.
- 4) Zahamowanie narastania chaosu w przestrzennym zagospodarowaniu stolicy i jej otoczeniu.
- 5) Stymulowanie rozwoju m.st. Warszawy i obszaru metropolitalnego poprzez policentryczny rozwój przestrzenny i ożywienie funkcji centrowalnych.

4. Aktywizację i modernizację obszarów pozametropolitalnych. Przewidywane kierunki działań to:

- 1) Poprawa dostępności komunikacyjnej i transportu w regionie, w tym lotnictwa cywilnego.
- 2) Wzmocnienie potencjału rozwojowego ośrodków subregionalnych i małych miast.

Festyn integracyjny w Niestumiu (powiat ciechanowski)

Gminne Dożynki Ekologiczne (powiat gostyniński)

Przedstawienie dla dzieci w Gminnym Centrum Kultury i Sportu w Chotomowie (powiat legionowski)

Festyn Nadbużański (powiat łosicki)

Bieg Tumski w Płocku

Wyścig łódek pychówek na Wiśle w Czerwińsku nad Wisłą (powiat płoński)

Inscenizacja bitwy pod Chojnowem (powiat przasnyski)

Obchody Święta Ludowego (powiat pułtuski)

Sześćsetlecie bitwy pod Grunwaldem w Jedlni (powiat radomski)

Ogólnopolskie Targi Papryki w Przytyku (powiat radomski)

Jarmark św. Stanisława w Siedlcach

Zawody zapaśnicze kobiet w Siedlcach

Międzynarodowy Festiwal Ognia Zbliżenia (powiat makowski)

Festyn Rodzinny Majówka (powiat miński)

Zawkrzeński Rajd Rowerowy (powiat mławski)

Wesele Kurpiowskie (powiat ostrołęcki)

Ogólnopolski Festiwal Tańca Wirujący Krąg (powiat ostrowski)

Mazowiecki Festiwal Orkiestr Dętych w Otwocku

Obchody Święta Niepodległości w Piasecznie

Jarmark Norbertański w Bodzanowie (powiat plocki)

- 3) Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich.
- 4) Budowa i rozwój infrastruktury społecznej.
- 5) Ochrona i rewaloryzacja środowiska przyrodniczego dla zapewniania trwałego i zrównoważonego rozwoju.
- 6) Wykorzystanie potencjału endogenicznego Obszaru Metropolitalnego Warszawy do stymulowania rozwoju całego regionu.

5. Rozwój społeczeństwa obywatelskiego oraz kształtowanie wizerunku regionu:

- 1) Rozwój społeczeństwa obywatelskiego i integracji regionalnej.
- 2) Poprawa i promocja aktywności inwestycyjnej w regionie.
- 3) Promocja i zwiększanie atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej regionu w oparciu o walory środowiska przyrodniczego i dziedzictwa kulturowego.
- 4) Kształtowanie tożsamości regionu oraz kreowanie i promocja jego produktu.
- 5) Współpraca międzyregionalna i międzynarodowa.

Jednym z podstawowych źródeł finansowania inwestycji niezbędnych dla prowadzenia regionalnej polityki rozwoju będą środki z Unii Europejskiej. W okresie budżetowania 2007–2013 na ten cel w Województwie Mazowieckim możliwe jest wykorzystanie środków pochodzących z czterech programów operacyjnych:

- Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Mazowieckiego;
- Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013;
- Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki;
- Sektorowego Programu Operacyjnego – Restrukturyzacja i modernizacja sektora żywnościowego oraz rozwój obszarów wiejskich.

Skupiając się na Regionalnym Programie Operacyjnym Województwa Mazowieckiego, wśród do tej pory zakończonych projektów o najwyższej całkowitej wartości warto wymienić:

- budowę drugiej jezdni Alei Wilanowskiej w Warszawie na odcinku od ulicy Sobieskiego do ulicy Dolina Służewiecka. Beneficjentem projektu było m.st. Warszawa, a całkowita wartość projektu przekraczała 62 mln zł;

Aleja Wilanowska w Warszawie
(od ulicy Sobieskiego do ulicy Dolina Służewiecka)

- stworzenie Europejskiego Centrum Matecznik Mazowsze. Beneficjentem projektu był Państwowy Zespół Ludowy Pieśni i Tańca „Mazowsze” im. Tadeusza Sygietyńskiego w Karolinie, a wartość projektu opiewała na 58,8 mln zł;

Europejskie Centrum Matecznik Mazowsze w Otrębusach (powiat pruszkowski)

- renowację kościoła pod wezwaniem Świętego Krzyża wraz z zabudowaniami poklasztornymi w Warszawie jako ważnego obiektu dziedzictwa kultury narodowej. Beneficjentem projektu była Parafia Rzymskokatolicka Świętego Krzyża, a wartość projektu wyniosła 19,2 mln zł;

Kościół pod wezwaniem Świętego Krzyża z zabudowaniami poklasztornymi w Warszawie

- budowę Regionalnego Centrum Sportu i Aktywnej Rekreacji wraz ze zintegrowanym systemem ścieżek rowerowych w Legionowie. Beneficjentem projektu była gmina miejska Legionowo, a wartość projektu wynosiła 34,2 mln zł;

Regionalne Centrum Sportu i Aktywnej Rekreacji z systemem ścieżek rowerowych w Legionowie

Szpital SPZOZ w Mławie

- rozbudowę i doposażenie do wymogów prawa oddziałów szpitalnych wraz z blokiem operacyjnym Szpitala SPZOZ w Mławie za 16,5 mln zł.

Wśród projektów w trakcie realizacji wymienić można:

- budowę tunelu drogowego pod torami kolejowymi w ciągu ulic Wojska Polskiego – Orla w Żąbkach. Beneficjentem było miasto Żąbki, zaś wartość projektu wyniosła 24,6 mln zł;
- zakup 11 nowych, dwukabinowych lokomotyw elektrycznych przeznaczonych do prowadzenia składów pociągów pasażerskich zmiennokierunkowych, złożonych z wagonów typu push-pull ze świadczeniem usług serwisowych w okresie czterech lat od daty przekazania. Beneficjentem są Koleje Mazowieckie – KM Sp. z o.o., a wartość całkowita projektu wynosi 204,5 mln zł;
- realizację Płockiego Parku Przemysłowo-Technologicznego SA na łączną kwotę 196,8 mln zł;
- poprawę regionalnego systemu transportowego poprzez budowę w Ciechanowie pętli łączącej drogi krajowe numer 50 i 60, drogi wojewódzkie numer 617 i 615 oraz siedem dróg powiatowych. Beneficjentem projektu jest Gmina Miejska Ciechanów, a całkowita wartość projektu to 195,8 mln zł;
- Pierwszy etap budowy budynku dydaktycznego dla potrzeb Wydziału Lingwistyki Stosowanej oraz Wydziału Neofilologii Uniwersytetu Warszawskiego w rejonie ulic Lipowej – Dobrej – Wiślanej – Browarnej w Warszawie.

Beneficjentem jest Uniwersytet Warszawski, a wartość projektu to 88,9 mln zł;

- rozbudowę Wojewódzkiego Szpitala Zespolonego im. Marcina Kacprzaka w Płocku wraz z wyposażeniem za łączną kwotę 70,2 mln zł.

Dla porównania warto przytoczyć przykłady projektów zrealizowanych w ramach Zintegrowanego Programu Operacyjnego Rozwoju Regionalnego 2004–2006. Były to między innymi:

Obwodnica Ostrołęki

- budowa obwodnicy Ostrołęki – ciągu ulic Bohaterów Warszawy i Bohaterów Westerplatte – dofinansowanie z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR) w wysokości 25,69 mln zł;
- budowa oczyszczalni ścieków i kanalizacji – w gminie Stoczek, we wsi Gajówka Wschodnia – dofinansowanie z EFRR w wysokości 4,90 mln zł;
- rozbudowa bazy dydaktycznej Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Ciechanowie –

Dożynki powiatowo-gminne w Zawidzu (powiat sierpecki)

Przeegląd Zespołów Folklorystycznych w Sterdyni (powiat sokołowski)

Zawody strażackie w Repkach (powiat sokołowski)

Festyn gminny w Bielana (powiat sokołowski)

Wianki – Noc Sobótkowa w Szydłowiecu

Korowód Dożynkowy podczas Festiwalu Chleba (powiat zwoleński)

Młodzieżowa Orkiestra Dęta w Wyszkowie

Powiatowy półmaraton im. J. Kusocińskiego (powiat warszawski zachodni)

dofinansowanie z EFRR w wysokości 13,96 mln zł;

- restauracja wnętrza pierwszego w Polsce muzeum sztuki – Muzeum Pałac w Wilanowie – dofinansowanie z EFRR w wysokości 4,10 mln zł;

Muzeum Pałac w Wilanowie w Warszawie

- rewitalizacja Parku Dittricha w Żyrardowie – dofinansowanie z EFRR w wysokości 3,20 mln zł;

Muzeum Mazowsza Zachodniego w Parku Krajobrazowym im. Karola Dittricha w Żyrardowie

- budowa hali sportowej przy Zespole Szkół nr 2 im. Ludwika Skowry w Przysusze – dofinansowanie z EFRR w wysokości 4,16 mln zł;

Hala sportowa przy Zespole Szkół nr 2 im. Ludwika Skowry w Przysusze

- przebudowa bloku operacyjnego w Szpitalu Powiatowym SZPZOZ w Wołominie – dofinansowanie z EFRR w wysokości 2,29 mln zł.

Kalendarium Mazowsza

Kalendarium Mazowsza

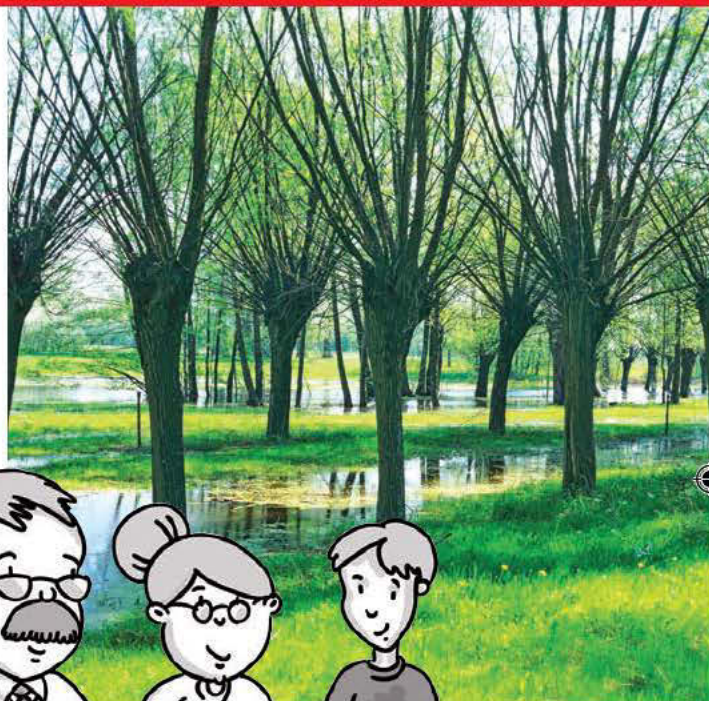
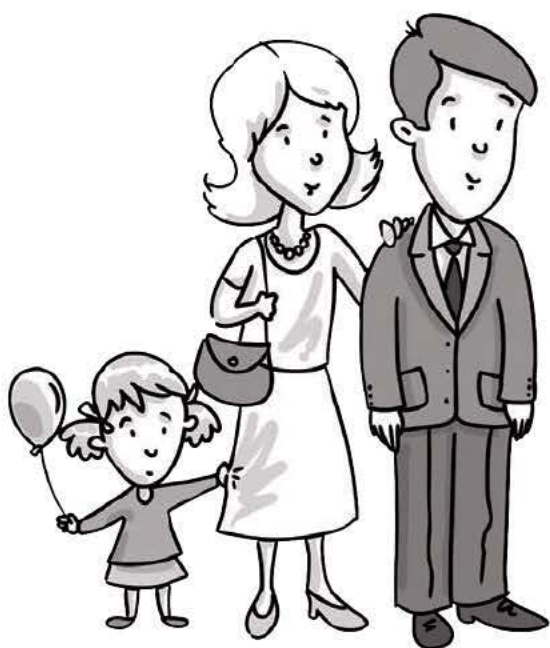
966	Mieszko I przyjmuje chrzest, rozpoczynając długotrwałą akcję chrystianizacji ziem polskich, w tym także Mazowsza
968	biskupstwo w Poznaniu rozpoczyna swoją działalność
1000	Cesarz Otton III przybywa do grobu świętego Wojciecha w Gnieźnie; na mocy decyzji tzw. zjazdu gnieźnieńskiego, w którym uczestniczy także Bolesław Chrobry, zostaje utworzona metropolia kościelna z siedzibą w Gnieźnie oraz biskupstwa w Krakowie, Wrocławiu i Kołobrzegu
1034–1039	w czasie kryzysu państwa piastowskiego Mazowsze rządzone przez Miecława uzyskuje niezależność; po klęsce Miecława w bitwie pod Grotnikami (1047) Mazowsze wraca w ręce Piastów
1138	na mocy testamentu Bolesława Krzywoustego państwo polskie zostaje podzielone na dzielnice, a władzę na Mazowszu przejmuje Bolesław IV Kędzierzawy
1320	koronacja Władysława Łokietka kończy okres rozbicia dzielnicowego, Mazowsze pozostaje poza granicami odnowionego Królestwa Polskiego
1339	Stara Warszawa zostaje wybrana na miejsce sądu papieskiego w sporze polsko-krzyżackim (był to tzw. proces warszawski)
1364	Kazimierz Wielki wydaje akt fundacyjny Akademii Krakowskiej
1385	unia w Krewie pomiędzy Królestwem Polskim i Wielkim Księstwem Litewskim
1462	po śmierci książąt Władysława II i Siemowita IV Mazowsze rawskie zostaje włączone do Królestwa Polskiego
1495	po śmierci księcia Janusza II Mazowsze płockie zostaje przyłączone do Królestwa Polskiego
1505	na sejmie w Radomiu zostaje uchwalona konstytucja <i>nihil novi</i> , na której mocy sejm stał się głównym organem władzy ustawodawczej
1525	traktat w Krakowie kończy konflikt polsko-krzyżacki. Książę pruski Albrecht Hohenzollern składa hołd lenny królowi polskiemu, a Prusy Książęce stają się lennem Polski
1526–1529	po śmierci książąt Janusza i Stanisława Księstwo Mazowieckie zostaje włączone do Królestwa Polskiego
1536	w Grójcu przychodzi na świat Piotr Skarga przyszły jezuita, wybitny kaznodzieja, pisarz i teolog
1566	do Pułtusza przybywają pierwsi jezuita, by poprowadzić ufundowane rok wcześniej przez biskupa płockiego, Noskowskiego, kolegium dla szlachty
1569	Polska i Litwa zawierają unię realną w Lublinie, a Warszawa zostaje wyznaczona na miejsce wspólnych sejmów Rzeczypospolitej Obojga Narodów
1573	na polach pod Warszawą odbywa się pierwsza wolna elekcja
1610	wojska polskie pod wodzą Stanisława Żółkiewskiego wkraczają do Moskwy, polskie oddziały stacjonują na Kremlu do 1612 roku
1643	Adam Jarzębski, urodzony w Warce, wybitny kompozytor, poeta i administrator wydaje <i>Gościniec, albo krótkie opisanie Warszawy</i> , pisany wierszem, pierwszy przewodnik po mieście

1648	wybuch powstanie kozackie pod wodzą Bohdana Chmielnickiego
1673	Jan Sobieski zwycięża wojska tureckie pod Chocimiem i dzięki temu w następnym roku zostaje królem Polski
1767	w Radomiu zostaje zawiązana konfederacja w obronie zasad ustrojowych i pozycji religii katolickiej w państwie, a przeciwko nadaniu praw innowiercom
1789	delegaci ponad 140 miast królewskich na czele z burmistrzem Starej Warszawy Janem Dekertem udają się na Zamek Królewski, gdzie obraduje Sejm Czteroletni, żądając praw dla mieszczan (tzw. czarna procesja)
1791	Sejm Czteroletni, zwany inaczej Wielkim, uchwała Konstytucję 3 maja, reformując ustrój Rzeczypospolitej; uchwała również prawo o miastach
1794	Tadeusz Kościuszko dostaje się do niewoli rosyjskiej po przegranej bitwie pod Maciejowicami
1795	trzeci rozbiór Polski
1807	na mocy pokoju w Tylży pomiędzy Francją a Rosją zostaje utworzone Księstwo Warszawskie
1810	w Żelazowej Woli przychodzi na świat Fryderyk Chopin
1815	na kongresie w Wiedniu zapada decyzja o utworzeniu Królestwa Polskiego i powierzeniu korony polskiej carowi Rosji
1816	w Warszawie powstaje Uniwersytet
1820	z inicjatywy Kajetana Morykoniego zostaje utworzone w Płocku Towarzystwo Naukowe, jedno z najstarszych na ziemiach polskich
1830	w Warszawie wybucha antyrosyjskie powstanie, rozprzestrzeniając się szybko na ziemie całego Królestwa
1831	po zajęciu Warszawy przez Rosjan Rząd Narodowy i sejm przenoszą się do Zakroczymia; ostatnia sesja sejmku odbywa się w Płocku
1845	zostaje oficjalnie otwarty pierwszy odcinek kolei warszawsko-wiedeńskiej łączący Warszawę z Grodziskiem Mazowieckim
1863	wybuch powstanie styczniowe, ogarniając większą część dzisiejszego Województwa Mazowieckiego
1865	w Krasnodębach-Sypytkach zostaje rozbity najdłużej walczący oddział powstańczy pod wodzą księdza Stanisława Brzóska, który w kilka tygodni później zostaje publicznie powieszony w Sokołowie Podlaskim
1876	umiera w Warszawie Narcyza Żmichowska, powieściopisarka i poetka, jedna z prekursorów feminizmu na ziemiach polskich
1885	w Gąbinie przychodzi na świat Felicjan Sławoj Składkowski, ostatni premier II Rzeczypospolitej
1893	dr Józef Marian Geisler otwiera w Otwocku pierwsze w Polsce stałe nizinne sanatorium chorób płuc
1895	prapremiera opery Stanisława Moniuszki <i>Straszny Dwór</i> w Teatrze Wielkim w Warszawie

1901	w Zuzeli nad Bugiem przychodzi na świat Stefan Wyszyński, Prymas Tysiąclecia
1916	w Wyszogrodzie saperzy niemieccy budują drewniany most przez Wisłę; wielokrotnie przebudowywany, aż do 1999 roku będzie on najdłuższym drewnianym mostem w Europie
1918	po 123 latach zaborów Polska odzyskuje niepodległość
1920	nacierające na Warszawę wojska bolszewickie zostają rozgromione na przedpolach miasta, w okolicach Ossowa i Radzymina
1931	w Łazach koło Raszyna powstaje pierwsza w Polsce długofalowa radiostacja radiofoniczna, której nadajnik należy do najsilniejszych w ówczesnej Europie
1939	atak niemiecki na Polskę rozpoczyna drugą wojnę światową
1943	w getcie warszawskim wybucha powstanie
1944	powstaje Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego w Lublinie; w Warszawie wybucha powstanie, a po jego upadku Niemcy rozpoczynają systematyczne burzenie miasta
1952	sejm uchwala nową konstytucję, na której mocy powstaje Polska Rzeczpospolita Ludowa
1955	w Warszawie oficjalnie otwarto Stadion Dziesięciolecia oraz Pałac Kultury i Nauki
1956	wybuchają protesty społeczne (tzw. polski październik), m.in. w zakładach przemysłowych Mazowsza, które doprowadzają do zmiany na szczytach władzy – I sekretarzem PZPR zostaje Władysław Gomułka
1968	strajki studenckie stają się pretekstem do antyinteligentkich represji; władze rozpoczynają antysemicką kampanię, której skutkiem jest fala emigracji z Polski osób pochodzenia żydowskiego
1975	w ramach reformy administracyjnej ulegają likwidacji powiaty i duże województwa (17 województw oraz 5 miast wydzielonych na prawach województwa), w tym także Województwo Warszawskie i m.st. Warszawa, a w to miejsce powstaje 49 małych województw. Na terenie obecnego Województwa Mazowieckiego powstają województwa z siedzibami wojewodów w Ciechanowie, Płocku, Ostrołęce, Radomiu i Siedlcach oraz województwo stołeczne, w którym urząd wojewody sprawuje prezydent m.st. Warszawy
1976	w Radomiu i Ursusie wybucha strajki robotnicze, w Warszawie powołany zostaje do życia Komitet Obrony Robotników (KOR), udzielający pomocy represjonowanym i ich rodzinom
1980	masowe protesty społeczne, szczególnie silne na Wybrzeżu i Śląsku, zmuszają władze do ustępstw, których efektem są tzw. Porozumienia sierpniowe oraz powstanie NSZZ „Solidarność”
1989	po Okrągłym Stole i wyborach w czerwcu 1989 roku rodzi się III Rzeczpospolita
1990	reforma gminna – przywrócenie samorządu terytorialnego
1997	Parlament przyjmuje Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej
1999	restytucja powiatów i dużych województw. Powstaje Województwo Mazowieckie, a w jego granicach 37 powiatów ziemskich oraz 5 miast na prawach powiatu: Warszawa, Płock, Ostrołęka, Radom i Siedlce
2004	Polska przystępuje do Unii Europejskiej

Samorząd Województwa Mazowieckiego

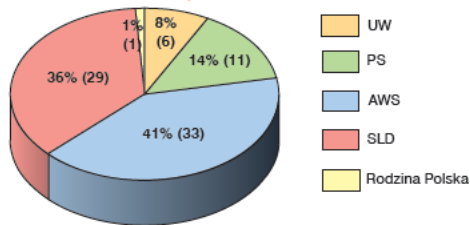
(opracował Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego
w Warszawie)

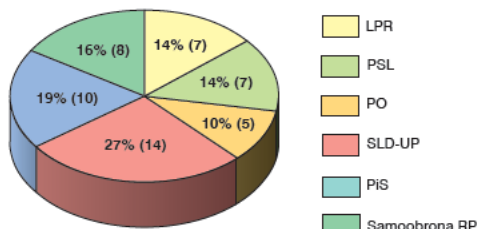
Samorząd Województwa Mazowieckiego

Układ sił politycznych i podział mandatów w Sejmiku Województwa w poszczególnych kadencjach przedstawiają wykresy zamieszczone poniżej:

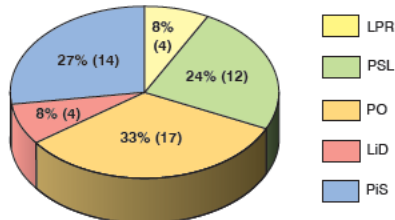
I kadencja 1998–2002

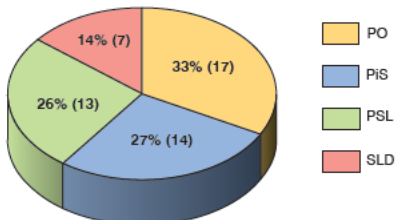
II kadencja 2002–2006

III kadencja 2006–2010

IV kadencja 2010–trwa nadal

* w nawiasie podano liczbę mandatów

Dziesięć lat funkcjonowania Samorządu Mazowsza to cztery kadencje organów Województwa.

W pierwszej kadencji w skład Sejmu Województwa wchodziło 80 radnych, w kolejnych kadencjach liczba radnych wynosiła 51. W skład Zarządu Województwa od początku funkcjonowania wchodziło pięć osób. Pierwotnie byli to: Marszałek Województwa, dwóch Wiceprzewodniczących Zarządu oraz dwóch Członków Zarządu. Od 2001 roku Wiceprzewodniczących Zarządu zastąpili Wicemarszałkowie.

Sejmik Województwa Mazowieckiego

Władzę w organach Województwa sprawowali przedstawiciele różnych ugrupowań politycznych. W Sejmiku Województwa w poszczególnych kadencjach tworzone koalicje:

- I kadencja (1998–2002):
SLD – Przymierze Społeczne Koalicja Wyborcza PSL–UP–KPEiR
- II kadencja (2002–2006):
PSL–PO–PiS–LPR
- III kadencja (2006–2010):
PO–PSL
- IV kadencja (2010–obecnie):
PO–PSL

Przewodniczącymi Sejmiku Województwa Mazowieckiego w kolejnych kadencjach byli:

- I kadencja – Włodzimierz Nieporęt
- II kadencja – Piotr Fogler
- III kadencja – Robert Soszyński
- IV kadencja – Ludwik Rakowski

Wiceprzewodniczącymi Sejmiku w kolejnych kadencjach byli:

- I kadencja:
Danuta Grabowska (1998–2001)
Andrzej Łuszczewski (1998–2002)
Aleksander Sopliński (1998–2002)
- II kadencja:
Olga Johann (2002–2006)
Paweł Połanecki (2002–2006)
Aleksander Sopliński (2002–2005)
Witold Chrzanowski (2002–2006)
- III kadencja:
Marek Balicki (2006–2007)
Krzysztof Borkowski (2006–2010)
Bożenna Pacholczak (2006–2010)
Marek Papuga (2006–2010)
- IV kadencja:
Bożenna Pacholczak (2010–obecnie)
Katarzyna Piekarska (2010–obecnie)
Tomasz Kucharski (2010–obecnie)

Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego w Warszawie

Starostwo Powiatowe w Żwoleniu

Starostwo Powiatowe w Pruszkowie

Starostwo Powiatowe w Lipsku

Zarząd Województwa Mazowieckiego

Pierwszym Marszałkiem Województwa Mazowieckiego w latach 1998–2001 był Zbigniew Kuźmiuk, wówczas członek PSL. Od 2001 roku nieprzerwanie przez cztery kolejne kadencje Marszałkiem Województwa Mazowieckiego jest Adam Struzik – polityk wywodzący się z PSL.

Zarząd Województwa w kolejnych latach tworzyli:

- I kadencja (1998–2002):

Przewodniczący Zarządu – Marszałek

Zbigniew Kuźmiuk (1998–2001)

Adam Struzik (2001–2002)

Wiceprzewodniczący Zarządu

(od 2001 roku Wicemarszałkowie):

Jerzy Dobek (1998–2002)

Leszek Mizieliński (1998–2001)

Marek Lejk (2001–2002)

Członkowie Zarządu:

Henryk Kisielewski (1999–2001)

Leszek Kwiatek (1999–2001)

Jolanta Gontarczyk (2001–2002)

Zbigniew Stasiewicz (2001–2002)

- II kadencja (2002–2006):

Przewodniczący Zarządu – Marszałek

Adam Struzik (2002–2006)

Wicemarszałkowie:

Antoni Pietkiewicz (2002–2003)

Wojciech Wierzejski (2002–2004)

Bogusław Kowalski (2003–2005)

Arkadiusz Czarторыski (2004–2005)

Janusz Kotowski (2005–2006)

Waldemar Roszkiewicz (2005–2006)

Członkowie Zarządu:

Bogusław Kowalski (2002–2003)

Paweł Zalewski (2002–2003)

Arkadiusz Czarторыski (2003–2004)

Tomasz Sieradz (2003–2006)

Waldemar Roszkiewicz (2004–2005)

Jan Engelgard (2005–2006)

- III kadencja (2006–2010):

Przewodniczący Zarządu – Marszałek

Adam Struzik (2002–2010)

Wicemarszałkowie:

Jacek Kozłowski (2006–2007)

Tomasz Siemoniak (2006–2007)

Stefan Kotlewski (2007–2010)

Ludwik Rakowski (2008–2010)

Marcin Kierwiński (2010)

Członkowie Zarządu:

Waldemar Roszkiewicz (2006–2010)

Piotr Szprendałowicz (2006–2010)

- IV kadencja (od 2010):

Przewodniczący Zarządu – Marszałek

Adam Struzik (2002–obecnie)

Wicemarszałkowie:

Krzysztof Grzegorz Strzałkowski (2010–obecnie)

Marcin Kierwiński (2010–2011)

Leszek Ruszczyk (2011–obecnie)

Członkowie Zarządu:

Janina Ewa Orzełowska (2010–obecnie)

Leszek Ruszczyk (2010–2011)

Wiesław Mariusz Raboszuk (2011–obecnie)

Ciągłość władzy na szczeblu samorządu stanowi gwarancję stabilności i kontynuacji pozytywnych przemian. Zapewne nie bez znaczenia dla rozwoju Województwa jest fakt, że od samego początku funkcjonowania jego Samorządu jedno z ugrupowań politycznych – PSL – nieprzerwanie uczestniczyło w sprawowaniu władzy na Mazowszu. Z tego też ugrupowania desygnowany był Marszałek Województwa Mazowieckiego. Od ponad dekady urząd ten sprawuje Adam Struzik.

Mazowsze, dzięki działaniom prowadzonym przez Samorząd Województwa, stało się liderem przemian gospodarczych w Polsce, atrakcyjnym obszarem dla inwestorów zagranicznych doceniających chłonność rynku, poziom wykształcenia społeczeństwa i dostępność pracowników. Obecnie funkcjonuje tu około 600 tysięcy firm reprezentujących wszystkie gałęzie gospodarki. Swoje siedziby stale otwierają nowe firmy i przedstawicielstwa największych światowych korporacji i banków. Dobrze prosperujące i nastawione na współpracę przedsiębiorstwa są najlepszą wizytówką Województwa i siłą napędową rozwoju gospodarczego. To na

Starostwo Powiatowe w Grójcu

Starostwo Powiatowe i Urząd Miasta w Garwolinie

Starostwo Powiatowe w Przysusze

Starostwo Powiatowe w Koźniewicach

Mazowszu generowane jest około 20 procent krajowego PKB (produktu krajowego brutto*). Mazowsze to także największy i najprężniejszy w kraju ośrodek życia kulturalnego oraz naukowo-dydaktycznego.

Warto również podkreślić, że Samorząd Województwa, aby niwelować dysproporcje społeczne, dba o równomierny i spójny rozwój gospodarczy regionu. Dowodem na to było między innymi podjęcie decyzji o dofinansowaniu gmin i powiatów Województwa w ramach Samorządowego Instrumentu Wsparcia Rozwoju Mazowsza. To pionierski w skali całego kraju program pomocowy opracowany właśnie przez Samorząd Województwa Mazowieckiego. Jego podstawowym celem jest wsparcie gmin posiadających niewystarczający potencjał infrastruktury technicznej i społecznej, które miały ograniczone możliwości w pozyskiwaniu środków unijnych na konieczne inwestycje. Za realizację Programu w 2008 roku w Strasburgu Marszałek Adam Struzik odebrał nagrodę przyznaną Województwu Mazowieckiemu przez Międzynarodowy Kongres Lokalnych i Regionalnych Władz Rady Europy.

Bez samorządności i zaangażowania społecznego rozwój kraju nie jest możliwy. Dekada działalności samorządów wojewódzkich potwierdziła słuszność pierwotnych założeń i zrealizowanych reform. Sukces samorządności jest sukcesem nas wszystkich. I nam wszystkim powinno zależeć na jej postępie.

Symbole Województwa Mazowieckiego

Władze Województwa Mazowieckiego od początku utworzenia samorządu regionalnego miały świadomość, że poza dbałością o rozwój ekonomiczny i kulturowy regionu niezwykle istotną rolę odgrywają działania mające na celu budowanie i umacnianie lokalnej tożsamości.

Okresy zaborów i dwóch wojen światowych były ciągłą walką Polaków o przetrwanie narodu i jego odrębności. W czasach współczesnych aktualne pozostają uniwersalne wartości, takie jak patriotyzm i dumą z przynależności narodowej, historii i dorobku ojczyzny, także tej lokalnej, najbliższej sercom mieszkańców regionu oraz wartości, za które cierpiały i ginęły całe pokolenia naszych rodaków.

Istotne znaczenie dla budowania i umacniania poczucia wspólnoty i przynależności do niej mają symbole. Ich widok budzi poczucie dumy, świadomość ciągłości i stabilności określonych wartości.

Symbole Województwa Mazowieckiego

Herb

Flaga

Dla Samorządu Mazowsza oczywisty był fakt, że przemyślany i spójny zespół symboli dobrze identyfikujących Województwo i mocno

osadzonych w historii da mieszkańcom regionu możliwość wyrażania patriotycznych uczuć, wzmocni poczucie wspólnoty i tradycji.

Samorząd Województwa Mazowieckiego posiada symbole wojewódzkie ustanowione przez Sejmik Województwa Mazowieckiego.

Są nimi herb oraz flaga. Symbole w obecnym kształcie zostały przyjęte przez Sejmik w 2006 roku. Warto wspomnieć, że symbole te stanowią własność Województwa i podlegają ochronie prawnej. Wszystkie symbole zespala wizerunek białego orła bez korony, o dziobie i złotych szponach, wywodzący się z historycznego herbu książąt mazowieckich z dynastii Piastów. Herbu w tej postaci używało Województwo Mazowieckie od 1526 roku aż do trzeciego rozbioru Polski w 1796 roku.

Prawo używania herbu Województwa Mazowieckiego mają przede wszystkim organy Województwa oraz wojewódzkie samorządowe jednostki organizacyjne. Prawo takie posiadają również inne podmioty, jednak wyłącznie gdy wykorzystują herb w celach identyfikacyjnych bądź promocji Województwa, po uprzednim wystąpieniu z pisemnym wnioskiem o zgodę do Zarządu.

Prawo używania flagi mają organy Województwa, wojewódzkie samorządowe jednostki organizacyjne oraz inne podmioty i osoby, jednak wyłącznie w celu podkreślenia doniosłego charakteru uroczystości oraz świąt lub rocznic

Sala konferencyjna w Starostwie Powiatowym w Sochaczewie

Starostwo Powiatowe w Mińsku Mazowieckim

Spotkanie w Starostwie Powiatowym w Makowie Mazowieckim

Sala konferencyjna w Starostwie Powiatowym w Mławie

Starostwo Powiatowe w Węgrowie

Starostwo Powiatowe w Nowym Dworze Mazowieckim

Sala konferencyjna w Urzędzie Miejskim w Ostrowi Mazowieckiej

Obrady VII Konwentu Wójtów, Burmistrzów i Starosty powiatu piaseczyńskiego

państwowych i wojewódzkich. Flaga umieszczana jest przy lub na budynkach, w których znajdują się siedziby organów samorządu Województwa oraz wojewódzkich samorządowych jednostek organizacyjnych. Ekspozowana jest również zawsze dla podkreślenia doniosłego charakteru uroczystości oraz świąt i rocznic państwowych i wojewódzkich. Mieszkańcy Mazowsza wywieszając flagę, na przykład w czasie świąt państwowych, wyrażają w ten sposób swoją więź z regionem.

Opisane symbole wyróżniają Województwo Mazowieckie spośród innych województw. Warto podkreślić, że działająca przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji Komisja Heraldyczna doceniła i uznała za godną naśladowania troskę Zarządu Województwa o poprawność symboli oraz ich walory artystyczne.

Herb i flaga Mazowsza przyczyniają się do budowy i umacniania lokalnej tożsamości, poczucia wspólnoty i międzypokoleniowej więzi. Dlatego tak ważne jest, byśmy wszyscy darzyli je należną czią i szacunkiem.

Leksikon powiatów

Legenda do map administracyjnych powiatów

skala 1:700 000

(mapa Warszawy – skala 1:450 000)

- ■ ■ ■ ■ Granice państwowe
- Granice województw
- Granice powiatów i miast na prawach powiatów
- Granice gmin
- Granice miast w gminach
- Granice dzielnic Warszawy

WARSZAWA

Stolica państwa,
siedziba Mazowieckiego Urzędu Wojewódzkiego,
Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego
i Sejmiku Województwa Mazowieckiego

OSTROŁĘKA

Siedziby miast na prawach powiatów

OTWOCK

Siedziby powiatów

GABIN Osieck

Miasta i wsie z siedzibami urzędów gminnych

Miasta powyżej 25 000 mieszkańców

Miasta 10 000-25 000 mieszkańców

Miejscowości 1000-10 000 mieszkańców

Miejscowości poniżej 1000 mieszkańców

(*1500 rok)

Data nadania praw miejskich

Dane na 2011 rok

miasto stołeczne Warszawa – gmina miejska
miasto na prawach powiatu (*1300, 1408 rok)
www.um.warszawa.pl

liczba ludności 1 714 446
powierzchnia w km² 517

Rynek Starego Miasta w Warszawie

Dzielnica Bemowo www.bemowo.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	113 066 24,95
Dzielnica Białołęka www.bialoleka.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	89 324 73,04
Dzielnica Bielany www.bielany.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	133 778 32,34
Dzielnica Mokotów www.mokotow.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	225 571 35,42
Dzielnica Ochota www.urzadochota.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	89 383 9,72

Dzielnica Praga Południe www.pragapld.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	182 588 22,38
Dzielnica Praga Północ www.praga-pn.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	71 675 11,42
Dzielnica Rembertów www.rembertow.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	23 230 19,30
Dzielnica Śródmieście www.srodmiescie.warszawa.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	126 143 15,57
Dzielnica Targówek www.targowek.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	123 214 24,22

Dzielnica Ursus www.ursus.warszawa.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	50 355 9,36
Dzielnica Ursynów www.ursynow.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	148 876 43,79
Dzielnica Wawer www.wawer.warszawa.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	69 898 79,70
Dzielnica Wesoła www.wesola.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	22 757 22,94

Dzielnica Wilanów www.wilanow.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	19 146 36,73
Dzielnica Włochy www.ud-wlochy.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	39 690 28,63
Dzielnica Wola www.wola.waw.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	137 692 19,26
Dzielnica Żoliborz www.zoliborz.org.pl	liczba ludności powierzchnia w km ²	48 060 8,47

Powiat białobrzegi
www.bialobrzegipowiat.pl

liczba ludności 33 701
powierzchnia w km² 639

Białobrzegi – gmina miejsko-wiejska
www.bialobrzegi.pl

liczba ludności 10 472
powierzchnia w km² 78

w tym miasto Białobrzegi (*1540 rok)

liczba ludności 7 338
powierzchnia w km² 7

Wyśmierzyce – gmina miejsko-wiejska
www.wysmierzyce.pl

liczba ludności 2 842
powierzchnia w km² 106

w tym miasto Wyśmierzyce – miasto (*1338 rok)

liczba ludności 859
powierzchnia w km² 17

Promna – gmina wiejska
www.promna.pl

liczba ludności 5 619
powierzchnia w km² 120

Kościół pod wezwaniem Świętej Trójcy w Białobrzegach

Radzanów – gmina wiejska
www.radzanow.pl

liczba ludności 3 873
powierzchnia w km² 83

Stara Błotnica – gmina wiejska
www.starablotnica.pl

liczba ludności 5 284
powierzchnia w km² 96

Stromiec – gmina wiejska
www.ugstromiec.pl

liczba ludności 5 611
powierzchnia w km² 156

Powiat ciechanowski
www.ciechanow.powiat.pl

liczba ludności 90 249
powierzchnia w km² 1060

Ciechanów – gmina miejska (*1400 rok)
www.umciechanow.pl

liczba ludności 45 270
powierzchnia w km² 33

Głinojeck – gmina miejsko-wiejska
www.glinojeck.net

liczba ludności 7935
powierzchnia w km² 154

w tym miasto Głinojeck (*1993 rok)

liczba ludności 3098
powierzchnia w km² 7

Ciechanów – gmina wiejska
www.gminaciechanow.pl

liczba ludności 6227
powierzchnia w km² 141

Gołymin-Ośrodek – gmina wiejska
www.golym-in-osrodek.pl

liczba ludności 3949
powierzchnia w km² 110

Grudusk – gmina wiejska
www.grudusk.com

liczba ludności 3820
powierzchnia w km² 97

Ojrzeń – gmina wiejska
www.ojrzen.pl

liczba ludności 4357
powierzchnia w km² 120

Pałac Krasieńskich w Opinogórze Górnej, siedziba Muzeum Romantyzmu

Opinogóra Górna – gmina wiejska
www.opinogora.home.pl

liczba ludności 5860
powierzchnia w km² 139

Regimin – gmina wiejska
www.regimin.pl

liczba ludności 4917
powierzchnia w km² 111

Sońsk – gmina wiejska
www.sonsk.pl

liczba ludności 7914
powierzchnia w km² 154

Powiat garwoliński
www.garwolin-starostwo.pl

liczba ludności 106 927
powierzchnia w km² 1285

Najstarszy na Mazowszu spichlerz drewniany z XVIII wieku z Górznie

Garwolin – gmina miejska (*1423 rok)
www.garwolin.pl

liczba ludności 16 640
powierzchnia w km² 22

Łaskarzew – gmina miejska (*1418 rok)
www.miasto.laskarzew.pl

liczba ludności 4893
powierzchnia w km² 15

Piława – gmina miejsko-wiejska
www.pilawa.com.pl

liczba ludności 10 571
powierzchnia w km² 77

w tym miasto Piława – miasto (*1984 rok)

liczba ludności 4337
powierzchnia w km² 7

Żelechów – gmina miejsko-wiejska
www.zelechow.pl

liczba ludności 8386
powierzchnia w km² 87

w tym miasto Żelechów – miasto (*1447 rok)

liczba ludności 4123
powierzchnia w km² 12

Borowie – gmina wiejska
www.borowie.pl

liczba ludności 5124
powierzchnia w km² 80

Garwolin – gmina wiejska
www.garwolin-gmina.pl

liczba ludności 12 187
powierzchnia w km² 136

Górzno – gmina wiejska
www.gorzno.ugm.pl

liczba ludności 6124
powierzchnia w km² 91

Łaskarzew – gmina wiejska
www.laskarzew.pl

liczba ludności 5511
powierzchnia w km² 88

Maciejowice – gmina wiejska
www.maciejowice.pl

liczba ludności 7150
powierzchnia w km² 175

Miastków Kościelny – gmina wiejska
www.miastkowkoscielny.pl

liczba ludności 4942
powierzchnia w km² 85

Parysów – gmina wiejska
www.parysow.pl

liczba ludności 4136
powierzchnia w km² 64

Sobolew – gmina wiejska
www.sobolew.pl

liczba ludności 8322
powierzchnia w km² 95

Trojanów – gmina wiejska
www.trojanow.pl

liczba ludności 7656
powierzchnia w km² 152

Wilga – gmina wiejska
www.ugwilga.pl

liczba ludności 5285
powierzchnia w km² 118

Powiat gostyniński
www.gostynin.samorzady.pl

liczba ludności 46 766
powierzchnia w km² 615

Pałac w Sannikach, Europejskie Centrum Artystyczne im. Fryderyka Chopina

Gostynin – gmina miejska (*1382 rok)
www.gostynin.pl

liczba ludności 18 976
powierzchnia w km² 32

Gostynin – gmina wiejska
www.gminagostynin.pl

liczba ludności 12 427
powierzchnia w km² 271

Pacyna – gmina wiejska
www.pacyna.mazowsze.pl

liczba ludności 3817
powierzchnia w km² 90

Sanniki – gmina wiejska
www.sanniki.pl

liczba ludności 6501
powierzchnia w km² 95

Szczawin Kościelny – gmina wiejska
www.szczawin.pl

liczba ludności 5045
powierzchnia w km² 127

Powiat grodziski
www.powiat-grodziski.pl

liczba ludności 81 923
powierzchnia w km² 367

Muzeum Anny i Jarosława Iwaszkiewiczów w Stawisku
(gmina Podkowa Leśna)

Grodzisk Mazowiecki – gmina miejsko-wiejska
www.grodzisk.pl

liczba ludności 39 568
powierzchnia w km² 107

w tym miasto Grodzisk Mazowiecki (*1522 rok)

liczba ludności 28 053
powierzchnia w km² 14

Milanówek – gmina miejska (*1951 rok)
www.milanowek.pl

liczba ludności 16 056
 powierzchnia w km² 13

Podkowa Leśna – gmina miejska (*1968 rok)
www.podkowalesna.pl

liczba ludności 3842
 powierzchnia w km² 10

Baranów – gmina wiejska
www.gmina-baranow.pl

liczba ludności 4906
 powierzchnia w km² 76

Jaktorów – gmina wiejska
www.jaktorow.pl

liczba ludności 10 572
 powierzchnia w km² 55

Żabia Wola – gmina wiejska
www.zablawola.pl

liczba ludności 6979
 powierzchnia w km² 106

Powiat grójecki
www.grojec.pl

liczba ludności 96 957
 powierzchnia w km² 1268

Ratusz w Grójcu, Urząd Miasta i Gminy

Grójec – gmina miejsko-wiejska
www.grojecmiasto.pl

liczba ludności 23 842
 powierzchnia w km² 121

w tym miasto Grójec (*1419 rok)

liczba ludności 15 453
 powierzchnia w km² 8

Mogielnica – gmina miejsko-wiejska
www.mogielnica.pl

liczba ludności 9010
 powierzchnia w km² 141

w tym miasto Mogielnica (*1317 rok)

liczba ludności 2411
 powierzchnia w km² 13

Nowe Miasto nad Pilicą – gmina miejsko-wiejska
www.nowemiasto.pl

liczba ludności 8134
powierzchnia w km² 159

w tym miasto Nowe Miasto nad Pilicą (*1400 rok)

liczba ludności 3870
powierzchnia w km² 11

Warka – gmina miejsko-wiejska
www.warka.pl

liczba ludności 18 788
powierzchnia w km² 202

w tym miasto Warka (*1321 rok)

liczba ludności 11 392
powierzchnia w km² 27

Belsk Duży – gmina wiejska
www.belskduzy.pl

liczba ludności 6749
powierzchnia w km² 108

Błędów – gmina wiejska
www.bledow.pl

liczba ludności 7772
powierzchnia w km² 134

Chynów – gmina wiejska
www.chynow.pl

liczba ludności 9627
powierzchnia w km² 135

Goszczyn – gmina wiejska
www.goszczyn.com.pl

liczba ludności 3003
powierzchnia w km² 58

Jasieniec – gmina wiejska
www.jasieniec.pl

liczba ludności 5380
powierzchnia w km² 108

Pniewy – gmina wiejska
www.pniewy.pl

liczba ludności 4652
powierzchnia w km² 102

Powiat kozienicki
www.kozienicepowiat.pl

liczba ludności 61 199
powierzchnia w km² 916

Pałac w Kozienicach, Urząd Miejski

w tym miasto Kozienice (*1550 rok)

liczba ludności 17 997
powierzchnia w km² 10

Garbatka-Letnisko – gmina wiejska
www.garbatkaletnisko.pl

liczba ludności 5312
powierzchnia w km² 74

Głowaczów – gmina wiejska
www.glowaczow.pl

liczba ludności 7251
powierzchnia w km² 186

Kozienice – gmina miejsko-wiejska
www.kozienice.pl

liczba ludności 29 827
powierzchnia w km² 244

Gniewoszków – gmina wiejska

www.zorkan.aplus.pl

liczba ludności 4118
powierzchnia w km² 84

Grabów nad Pilicą – gmina wiejska

www.grabow.pl

liczba ludności 3857
powierzchnia w km² 125

Magnuszew – gmina wiejska

www.magnuszew.pl

liczba ludności 6616
powierzchnia w km² 141

Sieciechów – gmina wiejska

www.sieciechow.pl

liczba ludności 4218
powierzchnia w km² 62

Powiat legionowski
www.powiat-legionowski.pl

liczba ludności 103 038
powierzchnia w km² 390

Pałac w Jabłonninie, Dom Zjazdów i Konferencji PAN

Legionowo – gmina miejska (*1952 rok)

www.legionowo.pl

liczba ludności 51 646
powierzchnia w km² 14

Serock – gmina miejsko-wiejska

www.serock.pl

liczba ludności 12 323
powierzchnia w km² 110

w tym miasto Serock (*1417 rok)

liczba ludności 4023
powierzchnia w km² 13

Jabłonna – gmina wiejska

www.jablonna.pl

liczba ludności 15 528
powierzchnia w km² 65

Nieporęt – gmina wiejska

www.bip.nieporet.pl

liczba ludności 12 686
powierzchnia w km² 69

Wieliszew – gmina wiejska

www.wieliszew.pl

liczba ludności 10 856
powierzchnia w km² 105

Powiat lipski
www.powiatlipsko.pl

liczba ludności 36 033
powierzchnia w km² 740

Lipisko – gmina miejsko-wiejska

www.lipisko.eu

liczba ludności 11 383
powierzchnia w km² 135

w tym miasto Lipsko (*1613 rok)

liczba ludności 5719
powierzchnia w km² 16

Chotcza (Chotcza – Józefów) – gmina wiejska
www.chotcza.pl

liczba ludności 2488
powierzchnia w km² 90

Ciepielów – gmina wiejska
www.ciepielow.pl

liczba ludności 5699
powierzchnia w km² 135

Rzeczniów – gmina wiejska
www.rzeczniow.pl

liczba ludności 4618
powierzchnia w km² 103

Sienno – gmina wiejska
www.sienno.pl

liczba ludności 6272
powierzchnia w km² 147

Solec nad Wisłą – gmina wiejska
www.solec.pl

liczba ludności 5573
powierzchnia w km² 130

Panorama Lipska

Powiat łosicki
www.powiat.losice.pl

liczba ludności 32 072
powierzchnia w km² 772

Kościół pod wezwaniem św. Antoniego Padewskiego w Huszlewie

Łosice – gmina miejsko-wiejska
www.losicegmw.e.-bip.pl

liczba ludności 11 126
powierzchnia w km² 121

w tym miasto Łosice (*1505 rok)

liczba ludności 7200
powierzchnia w km² 24

Husław – gmina wiejska
www.huslaw.pl

liczba ludności 2863
powierzchnia w km² 118

Olszanka – gmina wiejska
www.olszanka.gminarp.pl

liczba ludności 3109
powierzchnia w km² 88

Platerów – gmina wiejska
www.platerow.com.pl

liczba ludności 5075
powierzchnia w km² 129

Sarnaki – gmina wiejska
www.sarnaki.pl

liczba ludności 5047
powierzchnia w km² 197

Stara Kornica – gmina wiejska
www.kornica.org

liczba ludności 4852
powierzchnia w km² 119

Powiat makowski
www.powiat-makowski.pl

liczba ludności 46 068
powierzchnia w km² 1065

Maków Mazowiecki – gmina miejska (*1421 rok)
www.makowmazowiecki.pl

liczba ludności 9818
powierzchnia w km² 10

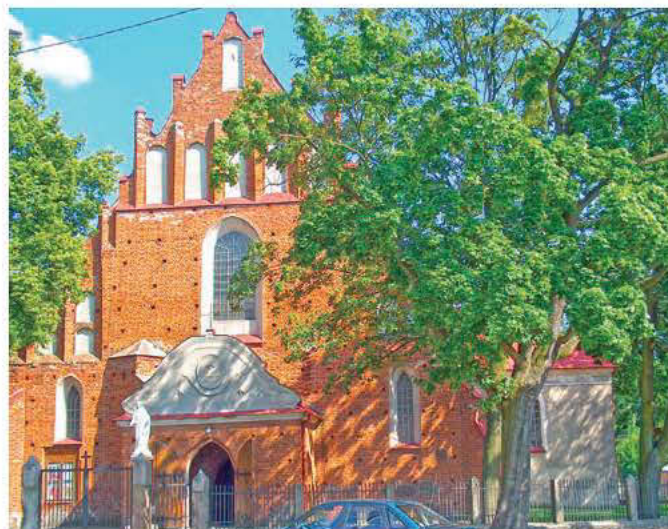
Różan – gmina miejsko-wiejska
www.rozan.eur.pl

liczba ludności 4397
powierzchnia w km² 85

w tym miasto Różan (*1378 rok)

liczba ludności 2638
powierzchnia w km² 7

Kościół pod wezwaniem Bożego Ciała w Makowie Mazowieckim

Czerwonka (Czerwonka Włosciańska) – gmina wiejska
www.czerwonka.pl

liczba ludności 2663
powierzchnia w km² 110

Karniewo – gmina wiejska
www.karniewo.pl

liczba ludności 5397
powierzchnia w km² 129

Krasnosielc – gmina wiejska
www.gminakrasnosielc.pl

liczba ludności 6424
powierzchnia w km² 168

Młynarze – gmina wiejska
www.gminamlynarze.pl

liczba ludności 1712
powierzchnia w km² 75

Płońawy-Bramura – gmina wiejska
www.ploniawy-bramura.pl

liczba ludności 5794
powierzchnia w km² 135

Rzewnie – gmina wiejska
http://rzewnie.bipgminy.pl

liczba ludności 2676
powierzchnia w km² 112

Sypniewo – gmina wiejska
www.sypniewo.pl

liczba ludności 3463
powierzchnia w km² 128

Szelków (Stary Szelków) – gmina wiejska
www.szelkow.pl

liczba ludności 3724
powierzchnia w km² 113

Powiat miński
www.powiatminski.pl

liczba ludności 144 294
powierzchnia w km² 1164

Kościół pod wezwaniem Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
w Mińsku Mazowieckim

Mińsk Mazowiecki – gmina miejska (*1421 rok)
www.minsk-maz.pl

liczba ludności 38 370
powierzchnia w km² 13

Sulejówek – gmina miejska (*1962 rok)
www.sulejowek.pl

liczba ludności 18 980
powierzchnia w km² 19

Halinów – gmina miejsko-wiejska
www.halinow.pl

liczba ludności 13 398
powierzchnia w km² 63

w tym miasto Halinów (*2001 rok)

liczba ludności 3583
powierzchnia w km² 4

Kałużyn – gmina miejsko-wiejska
www.kaluzyn.pl

liczba ludności 6095
powierzchnia w km² 94

w tym miasto Kałużyn (*1718 rok)

liczba ludności 2927
powierzchnia w km² 12

Cegłów – gmina wiejska www.ceglow.pl		
liczba ludności	6239	
powierzchnia w km ²	96	
Dębe Wielkie – gmina wiejska www.debewielkie.pl		
liczba ludności	8668	
powierzchnia w km ²	78	
Dobre – gmina wiejska www.gminadobre.pl		
liczba ludności	5916	
powierzchnia w km ²	125	
Jakubów – gmina wiejska www.jakubow.pl		
liczba ludności	4997	
powierzchnia w km ²	87	
Łatowicz – gmina wiejska www.gmina-latowicz.pl		
liczba ludności	5480	
powierzchnia w km ²	114	

Mińsk Mazowiecki – gmina wiejska www.minsk mazowiecki.pl		
liczba ludności	13 604	
powierzchnia w km ²	112	
Mrozy – gmina wiejska www.mrozy.pl		
liczba ludności	8737	
powierzchnia w km ²	145	
Siennica – gmina wiejska www.ugsiennica.pl		
liczba ludności	7048	
powierzchnia w km ²	111	
Stanisławów – gmina wiejska www.stanislawow.pl		
liczba ludności	6362	
powierzchnia w km ²	107	

Powiat mławski
www.powiatmlawski.pl

liczba ludności 72 713
powierzchnia w km² 1182

Kamienice secesyjne na Starym Rynku w Mławie

Mława – gmina miejska (* 1429 rok) www.mlaw a.pl		
liczba ludności	29 558	
powierzchnia w km ²	35	
Dzierzgowo – gmina wiejska www.dzierzgowo.pl		
liczba ludności	3298	
powierzchnia w km ²	151	

Ostrołęka – gmina miejska – miasto na prawach powiatu
(*1436 rok)
www.ostroleka.pl

liczba ludności 53 837
powierzchnia w km² 29

Powiat ostrołęcki
www.powiat.ostroleka.pl

liczba ludności 84 578
powierzchnia w km² 2097

Ratusz w Ostrołęce, Urząd Miejski

Centrum Kultury Kurpiowskiej w Kadzidło

Myszyniec – gmina miejsko-wiejska
www.myszyniec.pl

liczba ludności 10 126
powierzchnia w km² 228

w tym miasto Myszyniec (*1791 rok)

liczba ludności 2950
powierzchnia w km² 10

Baranowo – gmina wiejska
www.baranowo.pl

liczba ludności 6620
powierzchnia w km² 198

Czarnia – gmina wiejska
www.czarnia.samorzady.pl

liczba ludności 2577
powierzchnia w km² 93

Czerwin – gmina wiejska
www.czerwin.pl

liczba ludności 5102
powierzchnia w km² 170

Goworowo – gmina wiejska
www.goworowo.pl

liczba ludności 8530
powierzchnia w km² 219

Kadzidło – gmina wiejska
www.kadzidlo.pl

liczba ludności 11 185
powierzchnia w km² 258

Lelis – gmina wiejska
www.lelis.pl

liczba ludności 8570
powierzchnia w km² 196

Łyse – gmina wiejska
www.gminalyse.pl

liczba ludności 8011
powierzchnia w km² 246

Olszewo-Borki – gmina wiejska
www.olszewo-borki.pl

liczba ludności 9819
powierzchnia w km² 197

Rzekun – gmina wiejska
www.rzekun.pl

liczba ludności 9252
powierzchnia w km² 136

Troszyn – gmina wiejska
www.troszyn.pl

liczba ludności 4785
powierzchnia w km² 156

Powiat ostrowski
www.powiatostrowmaz.pl

liczba ludności 74 511
powierzchnia w km² 1218

Ostrow Mazowiecka – gmina miejska (*1434 rok)
www.ostrowmaz.pl

liczba ludności 22 529
powierzchnia w km² 22

Brok – gmina miejsko-wiejska
www.brok.pl

liczba ludności 2891
powierzchnia w km² 110

w tym miasto Brok (*1501 rok)

liczba ludności 1890
powierzchnia w km² 28

Andrzejewo – gmina wiejska
www.andrzejewo.pl

liczba ludności 4385
powierzchnia w km² 119

Boguty-Pianki – gmina wiejska
www.gmina-boguty-pianki.pl

liczba ludności 2770
powierzchnia w km² 89

Małkinia Górna – gmina wiejska
www.malkiniagorna.pl

liczba ludności 12 167
powierzchnia w km² 134

Nur – gmina wiejska
www.gminanur.pl

liczba ludności 3040
powierzchnia w km² 96

Ostrów Mazowiecka – gmina wiejska
www.gminaostrowmaz.home.pl

liczba ludności 12 769
powierzchnia w km² 282

Stary Lubotyń – gmina wiejska
www.lubotyń.pl

liczba ludności 3926
powierzchnia w km² 110

Szulborze Wielkie – gmina wiejska
www.ugszulborze.pl

liczba ludności 1731
powierzchnia w km² 47

Wąsewo – gmina wiejska
www.wasewo.pl

liczba ludności 4483
powierzchnia w km² 120

Zaręby Kościelne – gmina wiejska
www.zareby-kosc.pl

liczba ludności 3820
powierzchnia w km² 89

Kościół pod wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Ostrowi Mazowieckiej

Powiat otwocki
www.powiat-otwocki.pl

liczba ludności 119 607
powierzchnia w km² 616

Pensjonat Abrama Gurewicza w Otwocku

Józefów – gmina miejska (*1962 rok)
www.jozefow.pl

liczba ludności 19 762
powierzchnia w km² 24

Otwock – gmina miejska (*1916 rok)
www.otwock.pl

liczba ludności 44 216
powierzchnia w km² 47

Karczew – gmina miejsko-wiejska
www.karczew.pl

liczba ludności 15 945
powierzchnia w km² 82

w tym miasto Karczew (*1548 rok)

liczba ludności 10 295
powierzchnia w km² 28

Celestynów – gmina wiejska
www.celestynow.pl

liczba ludności 11 266
powierzchnia w km² 89

Kolbiel – gmina wiejska
www.kolbiel.pl

liczba ludności 7 973
powierzchnia w km² 106

Osieck – gmina wiejska
www.osieck.pl

liczba ludności 3 470
powierzchnia w km² 68

Sobienie-Jeziory – gmina wiejska
www.sobieniejeziory.pl

liczba ludności 6 228
powierzchnia w km² 98

Wiązowna – gmina wiejska
www.wiazowna.pl

liczba ludności 10 747
powierzchnia w km² 102

Powiat piaseczyński
www.piaseczno.pl

liczba ludności 157 392
powierzchnia w km² 621

Góra Kalwaria – gmina miejsko-wiejska
www.gorakalwaria.pl

liczba ludności 24 820
powierzchnia w km² 144

w tym miasto Góra Kalwaria (*1670 rok)

liczba ludności 11 445
powierzchnia w km² 14

Zamek książąt mazowieckich w Czersku (gmina Góra Kalwaria)

Konstancin – Jeziorna – gmina miejsko-wiejska
www.konstancinjeziorna.pl

liczba ludności 23 805
powierzchnia w km² 79

w tym miasto Konstancin – Jeziorna (*1962 rok)

liczba ludności 16 871
powierzchnia w km² 18

Wyszogród – gmina miejsko-wiejska
www.wyszogrod.pl

liczba ludności 5911
powierzchnia w km² 96

w tym miasto Wyszogród (*1398 rok)

liczba ludności 2776
powierzchnia w km² 13

Bielsk – gmina wiejska
www.bielsk.pl

liczba ludności 8978
powierzchnia w km² 125

Bodzanów – gmina wiejska
www.bodzanow.pl

liczba ludności 8294
powierzchnia w km² 136

Brudzeń Duży – gmina wiejska
www.brudzen.pl

liczba ludności 7949
powierzchnia w km² 159

Bulkowo – gmina wiejska
www.bulkowo.pl

liczba ludności 5787
powierzchnia w km² 117

Łąck – gmina wiejska
www.gminalack.pl

liczba ludności 5050
powierzchnia w km² 94

Mała Wieś – gmina wiejska
www.malawies.pl

liczba ludności 6181
powierzchnia w km² 109

Nowy Duninów – gmina wiejska
www.nowyduninow.info.pl

liczba ludności 3885
powierzchnia w km² 146

Radzanowo – gmina wiejska
www.radzanowo.pl

liczba ludności 7681
powierzchnia w km² 104

Słubice – gmina wiejska
www.slubice.org.pl

liczba ludności 4526
powierzchnia w km² 96

Słupno – gmina wiejska
www.slupno.eu

liczba ludności 6140
powierzchnia w km² 75

Stara Biała – gmina wiejska
www.starabiata.pl

liczba ludności 10 558
powierzchnia w km² 111

Staroźreby – gmina wiejska
www.starozreby.pl

liczba ludności 7405
powierzchnia w km² 138

Ratusz w Płocku, Urząd Miasta

Kościół pod wezwaniem Świętych Piotra i Pawła w Rokiciu
(gmina Brudzeń Duży)

Powiat płoński
www.powiat-plonski.pl

liczba ludności 87 244
powierzchnia w km² 1380

Pałac w Zdunowie (gmina Żałuski)

Płońsk – gmina miejska (*1400 rok) www.plonsk.pl		
liczba ludności	22 461	
powierzchnia w km ²	12	
Raciąż – gmina miejska (*1425 rok) www.miastoraciaz.pl		
liczba ludności	4 676	
powierzchnia w km ²	8	
Baboszewo – gmina wiejska www.gminababoszewo.pl		
liczba ludności	8 123	
powierzchnia w km ²	162	
Czerwińsk nad Wisłą – gmina wiejska www.czerwinski.pl		
liczba ludności	7 634	
powierzchnia w km ²	144	
Dzierżążnia – gmina wiejska www.dzierzaznia.pl		
liczba ludności	3 862	
powierzchnia w km ²	102	

Joniec – gmina wiejska www.ugjoniec.pl		
liczba ludności	2 597	
powierzchnia w km ²	73	
Naruszewo – gmina wiejska www.naruszewo.pl		
liczba ludności	6 482	
powierzchnia w km ²	160	
Nowe Miasto – gmina wiejska www.nowemiasto.wln.pl		
liczba ludności	4 772	
powierzchnia w km ²	118	
Płońsk – gmina wiejska www.ugplonsk.bip.org.pl		
liczba ludności	7 268	
powierzchnia w km ²	127	
Raciąż – gmina wiejska www.raciaz.iap.pl		
liczba ludności	8 182	
powierzchnia w km ²	244	
Sochocin – gmina wiejska www.sochocin.pl		
liczba ludności	5 705	
powierzchnia w km ²	122	
Żałuski – gmina wiejska www.zaluski.pl		
liczba ludności	5 482	
powierzchnia w km ²	108	

Powiat pruszkowski
www.powiat.pruszkow.pl

liczba ludności 150 270
powierzchnia w km² 246

Muzeum Dulag 121 w Pruszkowie

Piastów – gmina miejska (*1952 rok)
www.piastow.pl

liczba ludności 23 018
powierzchnia w km² 6

Pruszków – gmina miejska (*1916 rok)
www.pruszkow.pl

liczba ludności 56 515
powierzchnia w km² 19

Brwinów – gmina miejsko-wiejska
www.brwinow.pl

liczba ludności 22 699
powierzchnia w km² 69

w tym miasto Brwinów (*1950 rok)

liczba ludności 12 315
powierzchnia w km² 10

Michałowice (Michałowice Osiedle) – gmina wiejska
www.michalowice.pl

liczba ludności 16 429
powierzchnia w km² 35

Nadarzyn – gmina wiejska
www.nadarzyn.pl

liczba ludności 11 401
powierzchnia w km² 73

Raszyn – gmina wiejska
www.raszyn.pl

liczba ludności 20 208
powierzchnia w km² 44

Powiat przasnyski
www.powiat-przasnysz.pl

liczba ludności 52 389
powierzchnia w km² 1219

Przasnysz – gmina miejska (*1427 rok)
www.przasnysz.um.gov.pl

liczba ludności 16 817
powierzchnia w km² 25

Chorzele – gmina miejsko-wiejska
www.gminachorzele.pl

liczba ludności 9990
powierzchnia w km² 371

w tym miasto Chorzele (*1542 rok)

liczba ludności 2792
powierzchnia w km² 18

Czernice Borowe – gmina wiejska
www.czerniceborowe.pl

liczba ludności 3927
powierzchnia w km² 120

Jednorzec – gmina wiejska
www.jednorzec.pl

liczba ludności 7135
powierzchnia w km² 233

Krasne – gmina wiejska
www.krasne.pl

liczba ludności 3762
powierzchnia w km² 101

Krzynowłoga Mała – gmina wiejska
www.krzynowlogamala.pl

liczba ludności 3518
 powierzchnia w km² 1857

Przasnysz – gmina wiejska
www.przasnysz.pl

liczba ludności 7240
 powierzchnia w km² 184

Kościół klasztorny Ojców Pasjonistów pod wezwaniem
 Świętych Jakuba i Anny w Przasnyszu

Powiat przysucki
www.przysucha.pl

liczba ludności 43 064
 powierzchnia w km² 801

Przysucha – gmina miejsko-wiejska
www.przysucha.umig.gov.pl

liczba ludności 12 290
 powierzchnia w km² 182

Muzeum im. Oskara Kolberga w Dworcu Dembińskich w Przysusze

w tym miasto Przysucha (*1710 rok)

liczba ludności 6170
 powierzchnia w km² 7

Borkowice – gmina wiejska
www.borkowice.ehost.pl

liczba ludności 4592
 powierzchnia w km² 86

Gielniów – gmina wiejska
www.gielniow.radom.pl

liczba ludności 4697
powierzchnia w km² 79

Klów – gmina wiejska
www.klowow.pl

liczba ludności 3446
powierzchnia w km² 87

Odrzywół – gmina wiejska
www.odrzywol.ug.gov.pl

liczba ludności 3986
powierzchnia w km² 99

Potworów – gmina wiejska
www.potworow.pl

liczba ludności 4220
powierzchnia w km² 82

Rusinów – gmina wiejska
www.rusinow.pl

liczba ludności 4379
powierzchnia w km² 83

Wieniawa – gmina wiejska
www.wieniawa.gmina.pl

liczba ludności 5454
powierzchnia w km² 103

Powiat pułtusk
www.starostwopultusk.org.pl

liczba ludności 50 994
powierzchnia w km² 827

Bazylika kolegiacka pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Maryi Panny w Puławsku

Pułtusk – gmina miejsko-wiejska
www.pultusk.pl

liczba ludności 23 853
powierzchnia w km² 134

w tym miasto Pułtusk (*1257 rok)

liczba ludności 19 152
powierzchnia w km² 23

Gzy – gmina wiejska
www.gminagzy.pl

liczba ludności 3969
powierzchnia w km² 104

Obryte – gmina wiejska
www.obryte.pl

liczba ludności 4728
powierzchnia w km² 140

Pokrzywnica – gmina wiejska
www.pokrzywnica.pl

liczba ludności 4784
powierzchnia w km² 121

Świercze – gmina wiejska
www.swiercze.pl

liczba ludności 4823
powierzchnia w km² 93

Winnica – gmina wiejska
www.gminawinnica.pl

liczba ludności 4101
powierzchnia w km² 115

Zatory – gmina wiejska
www.zatory.pl

liczba ludności 4736
powierzchnia w km² 120

liczba ludności	4162
powierzchnia w km ²	27

Gózd – gmina wiejska
www.gozd.pl

Jastrzębia – gmina wiejska
www.jastrzebia.pl

liczba ludności	6544
powierzchnia w km ²	90

Jedlińsk – gmina wiejska
www.jedlinsk.pl

liczba ludności	13 772
powierzchnia w km ²	139

Jedlnia-Letnisko – gmina wiejska
www.jedlnia.pl

liczba ludności 11 905
powierzchnia w km² 66

Kowala (Kowala-Stępcina) – gmina wiejska
www.kowala.pl

liczba ludności 11 134
powierzchnia w km² 75

Pionki – gmina wiejska
www.gmina-pionki.pl

liczba ludności 9827
powierzchnia w km² 230

Przytyk – gmina wiejska
www.przytyk.pl

liczba ludności 7090
powierzchnia w km² 134

Wierzbica – gmina wiejska
www.wierzbica.pl

liczba ludności 10 061
powierzchnia w km² 94

Wolanów – gmina wiejska
www.wolanow.pl

liczba ludności 8460
powierzchnia w km² 83

Zakrzew – gmina wiejska
www.zakrzew.pl

liczba ludności 11 774
powierzchnia w km² 96

Klasztor Ojców Bernardynów z kościołem pod wezwaniem Katarzyny Aleksandryjskiej w Radomiu

Pałac we Wsoli, Muzeum Witolda Gombrowicza (gmina Jedliński)

Siedlce – gmina miejska – miasto na prawach powiatu

(*1547 rok)

www.siedlce.pl

liczba ludności 77 319
powierzchnia w km² 32

Powiat siedlecki
www.powiatsiedlecki.pl

liczba ludności 80 509
powierzchnia w km² 1603

Mordy – gmina miejsko-wiejska
www.mordy.pl

liczba ludności 6169
powierzchnia w km² 170

w tym miasto Mordy (*1488 rok)

liczba ludności 1821
powierzchnia w km² 5

Domanice – gmina wiejska
www.domanice.l-gmina.pl

liczba ludności 2635
powierzchnia w km² 47

Korczew – gmina wiejska
www.korczew.pl

liczba ludności 2888
powierzchnia w km² 105

Kotuń – gmina wiejska www.kotun.pl		
liczba ludności	8472	
powierzchnia w km ²	150	
Mokobody – gmina wiejska www.mokobody.pl		
liczba ludności	5258	
powierzchnia w km ²	119	
Paprotnia – gmina wiejska www.ppaprotnia.e-bip.pl		
liczba ludności	2726	
powierzchnia w km ²	81	
Przesmyki – gmina wiejska www.przesmyki.e-bip.pl		
liczba ludności	3562	
powierzchnia w km ²	117	
Siedlce – gmina wiejska www.gminasiedlce.pl		
liczba ludności	16 358	
powierzchnia w km ²	141	

Skórzec – gmina wiejska www.gminawskorcu.eu		
liczba ludności	7289	
powierzchnia w km ²	119	
Suchożebry – gmina wiejska www.suchozebry.pl		
liczba ludności	4638	
powierzchnia w km ²	101	
Wiśniew – gmina wiejska www.wisniew.pl		
liczba ludności	5878	
powierzchnia w km ²	126	
Wodynie – gmina wiejska www.wodynie.eu		
liczba ludności	4645	
powierzchnia w km ²	115	
Zbuczyn – gmina wiejska www.zbuczyn.pl		
liczba ludności	9991	
powierzchnia w km ²	212	

Pałac Ogińskich w Siedlcach, Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny

Dwór w Mościbrodach (gmina Wiśniew)

Powiat sierpecki
www.powiat.sierpc.pl

liczba ludności 53 028
powierzchnia w km² 852

Sanktuarium Matki Bożej Sierpeckiej Pani Niezawodnej Nadziei w Sierpcu

Sierpc – gmina miejska (*1322 rok)
www.sierpc.pl

liczba ludności 18 502
powierzchnia w km² 19

Gozdowo – gmina wiejska
www.gminagozdowo.vel.pl

liczba ludności 5982
powierzchnia w km² 126

Mochowo – gmina wiejska
www.mochowo.pl

liczba ludności 6131
powierzchnia w km² 144

Rościszewo – gmina wiejska
www.rosciszewo.pl

liczba ludności 4153
powierzchnia w km² 115

Sierpc – gmina wiejska
www.gmina.sierpc.pl

liczba ludności 7025
powierzchnia w km² 150

Szczutowo – gmina wiejska
www.szczutowo.nowyblp.pl

liczba ludności 4381
powierzchnia w km² 113

Zawidz (Zawidz Kościelny) – gmina wiejska
www.ug.zawidz.pl

liczba ludności 6854
powierzchnia w km² 185

Powiat sochaczewski
www.e-sochaczew.pl

liczba ludności 83 928
powierzchnia w km² 735

Sochaczew – gmina miejska (*1368 rok)
www.sochaczew.pl

liczba ludności 37 611
powierzchnia w km² 26

Brochów – gmina wiejska
www.brochowo.pl

liczba ludności 4303
powierzchnia w km² 120

Ilów – gmina wiejska
www.ilow.pl

liczba ludności 6363
powierzchnia w km² 130

Młodzieszyn – gmina wiejska
www.mlodzieszyn.e-sochaczew.pl

liczba ludności 5472
powierzchnia w km² 117

Nowa Sucha – gmina wiejska
www.nowasucha.pl

liczba ludności 6176
 powierzchnia w km² 90

Rybno – gmina wiejska
www.rybno.e-sochaczew.pl

liczba ludności 3436
 powierzchnia w km² 73

Sochaczew – gmina wiejska
www.gmina.e-sochaczew.pl

liczba ludności 9358
 powierzchnia w km² 91

Teresin – gmina wiejska
www.teresin.pl

liczba ludności 11 209
 powierzchnia w km² 88

Pałac w Teresinie, Ośrodek Szkoleniowo-Rehabilitacyjny KRUS

Powiat sokołowski
www.powiat-sokolowski.pl

liczba ludności 55 832
 powierzchnia w km² 1131

Pałac Ossolińskich w Sterdyni, Pałacowe Centrum Konferencyjne

Sokołów Podlaski – gmina miejska (*1424 rok)
www.sokolowpodl.pl

liczba ludności 18 510
 powierzchnia w km² 18

Kosów Lacki – gmina miejsko-wiejska
www.kosowlacki.pl

liczba ludności 6412
 powierzchnia w km² 200

w tym miasto Kosów Lacki (*1723 rok)

liczba ludności 2086
powierzchnia w km² 11

Bielany (Bielany-Żyłaki) – gmina wiejska
www.bielany.bumsoft-2.pl

liczba ludności 3792
powierzchnia w km² 110

Ceranów – gmina wiejska
www.ceranow.pl

liczba ludności 2352
powierzchnia w km² 111

Jabłonna Lacka – gmina wiejska
www.jablonnalacka.com.pl

liczba ludności 4948
powierzchnia w km² 149

Repki – gmina wiejska
www.repki.pl

liczba ludności 5566
powierzchnia w km² 168

Sabnie – gmina wiejska
www.sabnie.pl

liczba ludności 3891
powierzchnia w km² 108

Sokołów Podlaski – gmina wiejska
www.gminasokolowpodl.pl

liczba ludności 6094
powierzchnia w km² 137

Sterdyni – gmina wiejska
www.sterdyn.com.pl

liczba ludności 4267
powierzchnia w km² 130

Powiat szydłowiecki
www.szydlowiecpowiat.pl

liczba ludności 39 912
powierzchnia w km² 452

Szydłowiec – gmina miejsko-wiejska
www.szydlowiec.pl

liczba ludności 19 098
powierzchnia w km² 138

w tym miasto Szydłowiec (*1427 rok)

liczba ludności 11 907
powierzchnia w km² 22

Chlewiska – gmina wiejska
www.chlewiska.pl

liczba ludności 6042
powierzchnia w km² 124

Jastrzab – gmina wiejska
www.jastrzab.gmina.waw.pl

liczba ludności 5193
powierzchnia w km² 55

Zamek w Szydłowcu, Szydłowieckie Centrum Kultury i Sportu „Zamek”

Mirów – gmina wiejska
www.mirów.pl

liczba ludności 3780
powierzchnia w km² 53

Orlino – gmina wiejska
www.orlino.pl

liczba ludności 5799
powierzchnia w km² 82

Powiat warszawski zachodni
www.pwz.pl

liczba ludności 105 185
powierzchnia w km² 534

Pałac w Lesznie, Centrum Szkoleniowo-Konsultacyjne BGŻ SA

Błonie – gmina miejsko-wiejska
www.blonie.pl

liczba ludności 20 182
powierzchnia w km² 86

w tym miasto Błonie – miasto (*1380 rok)

liczba ludności 12 330
powierzchnia w km² 9

Łomianki – gmina miejsko-wiejska
www.lomianki.pl

liczba ludności 23 496
powierzchnia w km² 39

w tym miasto Łomianki (*1989 rok)

liczba ludności 16 437
powierzchnia w km² 8

Ożarów Mazowiecki – gmina miejsko-wiejska
www.ozarow-mazowiecki.pl

liczba ludności 21 193
powierzchnia w km² 71

w tym miasto Ożarów Mazowiecki (*1988 rok)

liczba ludności 8620
powierzchnia w km² 6

Izabelin (Izabelin C) – gmina wiejska
www.izabelin.pl

liczba ludności 10 422
powierzchnia w km² 65

Kampinos – gmina wiejska
www.kampinos.pl

liczba ludności 4134
powierzchnia w km² 85

Leszno – gmina wiejska
www.gminaleszno.pl

liczba ludności 9040
powierzchnia w km² 125

Stare Babice – gmina wiejska
www.babice-stare.waw.pl

liczba ludności 16 718
powierzchnia w km² 63

Powiat węgrowski
www.powiatwegrowski.pl

liczba ludności 67 080
powierzchnia w km² 1221

Węgrów – gmina miejska (*1441 rok)
www.wegrow.com.pl

liczba ludności 12 638
powierzchnia w km² 36

Łochów – gmina miejsko-wiejska
www.gminalochow.pl

liczba ludności 17 607
powierzchnia w km² 196

w tym miasto Łochów (*1968 rok)

liczba ludności 6534
powierzchnia w km² 13

Grębków – gmina wiejska
www.grebkow.pl

liczba ludności 4521
powierzchnia w km² 131

Korytnica – gmina wiejska
www.korytnica.pl

liczba ludności 6543
powierzchnia w km² 180

Liw (Węgrów) – gmina wiejska
www.liw.pl

liczba ludności 7551
powierzchnia w km² 169

Miedzna – gmina wiejska
www.miedzna.pl

liczba ludności 3977
powierzchnia w km² 116

Sadowne – gmina wiejska
www.sadowne.pl

liczba ludności 6082
powierzchnia w km² 145

Stoczek – gmina wiejska
www.stoczek.net.pl

liczba ludności 5147
powierzchnia w km² 145

Wierzbno – gmina wiejska
www.wierzbno.bumssoft-2.pl

liczba ludności 3014
powierzchnia w km² 103

Dwór Cieszkowskich w Nowej Suchej w Skansenie Muzeum Architektury Drewnianej Regionu Siedleckiego (gmina Grębków)

Powiat wołomiński
www.powiat-wolominski.pl

liczba ludności 213 714
powierzchnia w km² 954

Kobyłka – gmina miejska (*1969 rok)
www.kobylka.pl

liczba ludności 19 291
powierzchnia w km² 20

Marki – gmina miejska (*1967 rok)
www.marki.pl

liczba ludności 26 062
powierzchnia w km² 26

Ząbki – gmina miejska (*1967 rok)
www.zabki.pl

liczba ludności 27 594
powierzchnia w km² 11

Zielonka – gmina miejska (*1960 rok)
www.zielonka.pl

liczba ludności 17 416
powierzchnia w km² 79

Radzymin – gmina miejsko-wiejska
www.radzymin.pl

liczba ludności 21 113
powierzchnia w km² 130

w tym miasto Radzymin (*1475 rok)

liczba ludności 9127
powierzchnia w km² 23

Tłuszcz – gmina miejsko-wiejska
www.tluszcz.pl

liczba ludności 18 838
 powierzchnia w km² 103

w tym miasto Tłuszcz – miasto (*1967 rok)

liczba ludności 7529
 powierzchnia w km² 8

Wołomin – gmina miejsko-wiejska
www.um.wołomin.pl

liczba ludności 50 549
 powierzchnia w km² 62

w tym miasto Wołomin (*1952 rok)

liczba ludności 39 998
 powierzchnia w km² 17

Dąbrówka – gmina wiejska
www.dabrowka.net.pl

liczba ludności 7305
 powierzchnia w km² 109

Jadów – gmina wiejska
www.jadow.az.pl

liczba ludności 7596
 powierzchnia w km² 116

Klembów – gmina wiejska
www.klembow.pl

liczba ludności 9104
 powierzchnia w km² 86

Poświętne – gmina wiejska
www.ugposwietne.pl

liczba ludności 5930
 powierzchnia w km² 104

Strachówka – gmina wiejska
www.strachowka.com.pl

liczba ludności 2916
 powierzchnia w km² 108

Bazylika pod wezwaniem Świętej Trójcy w Kobyłce

Powiat wyszkowski
www.powiat-wyszkowski.pl

liczba ludności 72 307
 powierzchnia w km² 876

Wyszki – gmina miejsko-wiejska
www.wyszkow.pl

liczba ludności 38 537
 powierzchnia w km² 165

w tym miasto Wyszki (*1501 rok)

liczba ludności 27 157
 powierzchnia w km² 21

Brańszczyk – gmina wiejska
www.branszczyk.pl

liczba ludności 8478
 powierzchnia w km² 167

Długosiodło – gmina wiejska
www.dlugosiodlo.pl

liczba ludności 7603
 powierzchnia w km² 167

Rząśnik – gmina wiejska
www.rzasnik.pl

liczba ludności 6652
powierzchnia w km² 167

Somianka – gmina wiejska
www.somianka.pl

liczba ludności 5463
powierzchnia w km² 118

Kościół pod wezwaniem św. Idziego w Wyszkowie

Zabrodzie – gmina wiejska
www.zabrodzie.pl

liczba ludności 5574
powierzchnia w km² 92

Powiat zwoleński
www.zwolenpowiat.pl

liczba ludności 36 796
powierzchnia w km² 573

Kościół pod wezwaniem Podwyższenia Krzyża Świętego w Zwoleniu

Zwolen – gmina miejsko-wiejska
www.zwolen.pl

liczba ludności 15 115
powierzchnia w km² 162

w tym miasto Zwolen (*1425rok)

liczba ludności 8024
powierzchnia w km² 16

Kazanów – gmina wiejska
www.kazanow.pl

liczba ludności 4616
powierzchnia w km² 95

Policzna – gmina wiejska
www.policzna.ugm.pl

liczba ludności 5798
powierzchnia w km² 113

Przylek – gmina wiejska
www.przylek.pl

liczba ludności 6403
powierzchnia w km² 131

Tczów – gmina wiejska
www.tczow.pl

liczba ludności 4864
powierzchnia w km² 72

Powiat żuromiński
www.zuromin-powiat.pl

liczba ludności 39 671
powierzchnia w km² 807

Muzeum Małego Miasta w Biezuń, Oddział Muzeum Wsi Mazowieckiej

Biezuń – gmina miejsko-wiejska
www.biezun.pl

liczba ludności 5202
powierzchnia w km² 121

w tym miasto Biezuń (*1767 rok)

liczba ludności 1917
powierzchnia w km² 12

Żuromin – gmina miejsko-wiejska
www.zuromin.lbip.net.pl

liczba ludności 14 339
powierzchnia w km² 1332

w tym miasto Żuromin (*1767 rok)

liczba ludności 8813
powierzchnia w km² 11

Kuczbork-Osada – gmina wiejska
ugkuczbork.home.pl

liczba ludności 3933
powierzchnia w km² 122

Lubowidz – gmina wiejska
www.uglubowidz.com

liczba ludności 7092
powierzchnia w km² 192

Lutocin – gmina wiejska
www.lutocin.zuromin-powiat.pl

liczba ludności 4542
powierzchnia w km² 126

Siemiątkowo – gmina wiejska
www.siemiatkowo.pl

liczba ludności 3563
powierzchnia w km² 113

Powiat żyrardowski
www.powiat-zyrardowski.pl

liczba ludności 75 408
powierzchnia w km² 533

Pałac Krasieńskich w Radziejowicach, Dom Pracy Twórczej

Żyrardów – gmina miejska (*1916 rok)
www.zyrardow.pl

liczba ludności 41 143
powierzchnia w km² 14

Mszczonów – gmina miejsko-wiejska
www.mszczonow.pl

liczba ludności 11 344
powierzchnia w km² 152

w tym miasto Mszczonów (*1377 rok)

liczba ludności 6263
powierzchnia w km² 9

Puszczą Mariańską – gmina wiejska
www.puszczamarianska.pl

liczba ludności 8487
powierzchnia w km² 143

Radziejowice – gmina wiejska
www.radziejowice.pl

liczba ludności 4962
powierzchnia w km² 73

Wiskitki – gmina wiejska
www.wiskitki.pl

liczba ludności 9472
powierzchnia w km² 151

Bibliografia

Wybrana literatura

- *Atlas gwar mazowieckich*, t. 1, oprac. H. Horodyska-Gadkowska, A. Strzyżewska-Zaremba, t. 2–10, oprac. A. Kowalska, A. Strzyżewska-Zaremba, Wrocław 1971–1990.
- *Atlas Historyczny Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVI wieku*, pod red. W. Pałuckiego, cz. I i II, Warszawa 1973.
- Bartoszewicz H., Bartoszewicz A., *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk 2006.
- Borkiewicz-Celińska, A. *Osadnictwo ziemi ciechanowskiej w XV wieku (1370–1526)*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1970.
- Choińska-Mika J., *Sejmiki mazowieckie w dobie Wazów*, Warszawa 1998.
- *Dziedzictwo kulturowe Mazowsza*, praca zbiorowa, t. 1, LSW, Warszawa 2001 oraz t. 2, LSW, Warszawa 2002.
- *Dzieje Mazowsza*, t. 1 do 1526 r., pod red. H. Samsonowicza, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk 2006 [wyd. I: *Dzieje Mazowsza do 1526 roku*, pod red. A. Gieysztora i H. Samsonowicza, Warszawa 1994].
- Gierowski J., *Sejmik Generalny Księstwa Mazowieckiego na tle ustroju sejmikowego Mazowsza*, Wrocław 1948.
- Gieysztorowa I., Zahorski A., Łukasiewicz J., *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968.
- Grabowski J., *Kancelarie i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999.
- *Iura Masoviae terrestria*, wyd. J. Sawicki, t. 1–3, Warszawa 1972–1974.
- *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce*, t. X, [dawne] woj. warszawskie.
- Kochanowski J.K., *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*, t. I, Warszawa 1919.
- *Kodeks dyplomatyczny Księstwa mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863.
- Konarski K., *Warszawa w pierwszym jej stołecznym okresie*, Warszawa 1970.
- Kowalczyk E., *Dzieje granicy mazowiecko-krzyżackiej*, Warszawa 2003.
- Kunkel R.M., *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- Kuczyński S.K., *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978.
- *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. I., wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1967.
- *Lustracje województwa mazowieckiego XVII w. Część I. 1617–1620*, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1968.
- *Lustracje województwa mazowieckiego XVII w. Część II 1660–1661*, wyd. A. Wawrzyńczyk, Wrocław 1989.
- *Lustracje województwa płockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, M.S. Szacherka, Warszawa 1965.

- *Lustracje województwa rawskiego 1564 i 1570*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1959.
- *Lustracje województwa rawskiego XVII wieku*, wyd. Z. Kędzierska, Warszawa 1965.
- *Lustracje województwa rawskiego 1789 r.*, wyd. Z. Kędzierska, Wrocław 1971.
- *Mazowsze Północne w XIX i XX wieku. Materiały źródłowe 1795–1956*, zebrał i przygotował J. Szczepański, Warszawa–Pułtusk 1997.
- *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku*, wyd. A. Włodarski, t. I: księga oznaczona nr 333 z lat 1417–1429, Warszawa 1918, t. II: księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433, Warszawa 1930.
- Nowacki J., *Dzieje Archidiecezji Poznańskiej*, t. 1–2, Poznań 1959–1964.
- *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza*, cz. II: *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. J. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś, przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, Wrocław 1989.
- Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.
- Piętka J., *Mazowiecka elita feudalna późnego Średniowiecza*, Warszawa 1975.
- *Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia*, pod red. M. Dulnicza, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2005.
- Samsonowicz H., *Konrad Mazowiecki (1187/88 – 31 VIII 1247)*, Kraków 2008.
- Senkowski J., *Skarbowość Mazowsza od końca XIV wieku do 1526 roku*, Warszawa 1965.
- *Słownik historyczno-geograficzny województwa płockiego w średniowieczu*, oprac. A. Borkiewicz-Celińska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1980.
- *Słownik historyczno-geograficzny ziemi wyszogrodzkiej w średniowieczu*, oprac. A. Wolff, A. Borkiewicz-Celińska, K. Buczek, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1971.
- Sobol B., *Sejm i sejmiiki ziemskie na Mazowszu*, Warszawa 1968.
- Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005.
- Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1995.
- *Warszawa i Mazowsze w walce o niepodległość kraju w latach 1794–1920*, pod red. A. Koseskiego, i A. Stawarza, Warszawa 2001.
- Węcowski P., *Mazowsze w Koronie. Propaganda i legitymizacja władzy Kazimierza Jagiellończyka na Mazowszu*, Kraków 2004.
- Wolff A., *Metryka Mazowiecka. Układ pierwotny. Sposób rejestracji*, Warszawa 1929.
- Wolff A., *Studia nad urzędnikami mazowieckimi 1370–1526*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1962.
- *Zbiór dokumentów i listów miasta Płocka*, t. 1: 1065–1495, t. 2: 1495–1586, wyd. M.S. Szacherska, Warszawa 1975–1987.
- T. Żebrowski, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.

Przewodniki

- Dylewski. A., Kulczyk S., Krakowiak A., *Warszawa i Mazowsze na weekend*, Warszawa 2008.
- Olecki J., *Wojenne tajemnice Warszawy i Mazowsza. Przewodnik inny niż wszystkie*, Warszawa 2006.
- Parma Ch., *Mazowsze*, Warszawa 2006.
- *Mazowsze. Polska Niezwykła*, praca zbiorowa, Warszawa 2008.
- Panów W., Panów Z., *Mazowsze*, Olszanica 2009.
- Sienkiewicz H., *Cerkwie w krainie kościołów. Prawosławne świątynie na Mazowszu*, Warszawa 2006.
- Sypek A., Sypek R., *Zamki i warownie Ziemi Mazowieckiej*, Warszawa 2009.

Słowniczek

(opracowała redakcja)

adaptacja – przystosowanie.

aglomeracja miejska – obszar zurbanizowany, zgrupowanie miast i osiedli o dużym skupieniu ludności utrzymującej się z zawodów pozarolniczych.

akt erekcyjny – dokument rozpoczynający w uroczysty sposób na przykład budowę, przedsięwzięcie lub założenie. Często uroczyste podpisywany akt jest wmurowywany w fundament budowy.

anabaptyści – protestancka grupa wyznaniowa negująca chrzest niemowląt i praktykująca chrzest dorosłych. Powstała w 1525 roku w Szwajcarii. Jej wyznawcy rozpowszechniali hasła odnowy Kościoła w duchu ideałów pierwotnego chrześcijaństwa, za źródło wiary uznawali Biblię, głosili pacyfizm i tolerancję religijną, byli przeciwni karze śmierci i służbie wojskowej.

anarchizm – utopijna idea głosząca likwidację państwa, kapitalizmu i innych form władzy, wyzysku, przymusu i hierarchii, zastępowaną to ustrojem bezpaństwowym, ze społeczeństwem opartym na dobrowolnej współpracy, równości społecznej, solidarności międzyludzkiej i poszanowaniu wolności jednostki.

antykw – świat starożytny, głównie kultura grecka i rzymska rozwijająca się w basenie Morza Śródziemnego od końca pierwszego tysiąclecia p.n.e. do V wieku n.e.

antypapież – osoba nieprawnie powołana na tron papieski za życia legalnego papieża.

antytrynitaryzm – nurt zapoczątkowany już w I wieku n.e. w wielu wyznaniach chrześcijańskich, odrzucający Tróję Świętą i negujący boskość Chrystusa (np. arianie, bracia polscy).

aprowizacja – zaopatrywanie ludności w żywność.

archidiakon – od średniowiecza urząd kościelny, przełożony okręgu w diecezji. Obecnie tytuł honorowy.

architektura romańska – styl wznoszenia budynków z kamienia rozwijający się w XI–XIII wieku. Budynki składają się z prostych brył geometrycznych (prostokątów, walców) zestawionych ze sobą, krytych osobnymi dachami. We wnętrzu poszczególne części budynków są oddzielone od siebie wysokością, nadprożami, łukami i kolumnami. Zdobienia są oszczędne (freski, płaskorzeźby, gzymsy, okna podzielone kolumnami i kolumny).

areal – powierzchnia użytków rolnych.

arianie (bracia polscy) – radykalny ruch społeczno-religijny powstały w Polsce w XVI wieku, zwolennicy antytrynitaryzmu. Przyczynili się do rozwoju szkolnictwa i kultury. W 1658 roku zostali zmuszeni do przejścia na katolicyzm.

arianizm – doktryna teologiczna Ariusza żyjącego w IV wieku, negująca współistotność i rów-

ność osób Trójcy Świętej oraz boskość Chrystusa. Był zwalczany jako herezja, a odrodził się w czasach reformacji.

aryjski – w terminologii hitlerowskiej: dotyczący rzekomo wyższej rasy ludów germańskich.

aspiracje – zespół dążeń danej jednostki, zależny m.in. od sytuacji społecznej, zgodny z jej hierarchią wartości, dotyczy np. założenia rodziny, zdobycia odpowiedniego statusu społecznego.

Atlas – w mitologii greckiej bóg-olbrzym dźwigający na swoich barkach sklepienie niebieskie.

autarkia – samowystarczalność gospodarza, dążenie do niej występuje w okresach kryzysów ekonomicznych oraz przygotowywania i prowadzenia wojen.

autorament – pochodzenie, rodzaj, tu: rodzaj zaciągu wojska w Polsce XVII–XVIII wieku – narodowy (chorągwie husarii i jazdy) i cudzoziemski (regimenty piechoty i dragonów).

bartnik (pszczelarz) – osoba pracująca przy pszczołach w pasiece lub barci.

biedermeier – styl w sztuce i wzornictwie wyposażenia wnętrz, kładący nacisk na użyteczność i wygodę. Stosowano w nim jasne barwy i umiarkowane zdobnictwo (meble o prostych formach, jasne tapety w kwiaty lub pasy, miękkie, drapowane firanki i zasłony, wzorzyste dywany i bibeloty). Wnętrza cechowała przytulność i zacisność.

blonie – pastwisko, łąka, teren porośnięty niską roślinnością, w szczególności trawami.

bolszewicy – komuniści sowieccy, partia powstała w 1903 roku, od 1917 roku u władzy w sowieckiej Rosji i od 1922 roku w ZSRR.

bór – las z przewagą drzew iglastych.

bóstwo pogańskie – kamienna rzeźba bożka symbolizującego wiarę w siły natury.

bull – list lub dokument papieski zwykle zaopatrzone w pieczęć, od XV wieku tym mianem określane były ważniejsze dokumenty papieskie.

bursa – budynek, w którym mieszkają uczniowie i nauczyciele. W średniowieczu powstawały przy uniwersytetach.

cadyk – w judaizmie człowiek sprawiedliwy, wzór wyznawcy, ale też otaczany szacunkiem przywódca religijny uważany za pośrednika między Bogiem a ludźmi.

cement portlandzki – szary sypki materiał budowlany otrzymywany ze zmielenia klinkieru cementowego (wypalona mieszanina zmielonego wapienia i glinokrzemianów) z gipsem. Patent na jego wyrób w 1824 roku uzyskał Anglik Joseph Aspdin.

chasydyzm – stworzony w XVIII wieku religijno-mistyczno-społeczny nurt w judaizmie, rozpowszechniony głównie wśród ubogich Żydów. Podstawę chasydyzmu stanowił judaizm połączony z kabałą, przywódcami chasydów byli charyzmatyczni cadycy.

City – termin w języku angielskim oznaczający duże miasto lub ściśle centrum miasta.

czeńnik – w Polsce do końca XIII wieku urzędnik nadworny opiekujący się piwnicą panującego, od połowy XV wieku tytuł honorowy.

czoło ładolodu – najniżej położona krawędź lodowca, zawsze prostopadła do jego ruchu, w miejscu wytapiania się lodu.

dąbrowa – las dębowy często z domieszką innych drzew.

destalinizacja – proces porzucenia wprowadzonego przez Józefa Stalina kultu jednostki oraz zmiany w polityce ZSRR (odejście od terroru) spowodowane złagodzeniem polityki po śmierci Stalina.

dialekt – odmiana języka ogólnonarodowego odznaczająca się swoistymi cechami lub mowa ludności (często wiejskiej) w danym regionie.

dialektyka – sztuka dyskutowania, umiejętność dochodzenia do prawdy, logika.

diecezja – jednostka administracyjna w Kościołach chrześcijańskich, podlega biskupowi.

diorama – makieta wykonywana różnymi technikami plastycznymi i modelarskimi, przedstawiająca wydarzenia historyczne, zjawiska przyrodnicze lub modele urbanistyczne. Ze względu na trójwymiarowość wykorzystywana jest w ekspozycjach muzealnych.

dziesięcina – podatek składany przez ludność na utrzymanie duchowieństwa od końca X do połowy XIX wieku. Był on dziesiątą częścią pól lub dochodów. Uiszczano go w naturze (do końca XVIII wieku) lub w pieniądzu.

ekscepta mazowieckie – w dawnej Polsce niektóre prawa zwyczajowe (46 artykułów), przestrzegane na Mazowszu mimo przyjętego w 1576 roku prawa koronnego.

ekspansja – rozprzestrzenianie się na jakimś obszarze danej populacji, zajmowanie przez państwo obcych terytoriów, znajdowanie nowych rynków zbytu.

elekcja – wybór monarchy przez szlachtę, w przypadku gdy nie było władcy dziedzicznego. Pierwsza wolna elekcja w Polsce odbyła się w 1573 roku we wsi Kamień pod Warszawą, po bezpotomnej śmierci ostatniego z Jagiellonów – Zygmunta Augusta. Później elekcje odbywały się we wsi Wola pod Warszawą.

elita – wąska, uprzywilejowana grupa ludzi wyróżniająca się w społeczeństwie ze względu na pewne cenione cechy lub posiadane dobra, zajmująca najwyższe stanowiska w państwie i biorąca udział w podejmowaniu decyzji na szczeblu państwowym.

emancypacja – w prawie rzymskim uwolnienie syna spod władzy ojca, emancypacja społeczna chłopów to prawne i społeczne zrównanie ich z resztą społeczeństwa, emancypacja kobiet to prawne i społeczne zrównanie kobiet z mężczyznami.

epitafium – zazwyczaj wierszowany, związany napis nagrobny lub ozdobna kamienna lub metalowa tablica umieszczona w kościele, poświęcona pamięci zmarłego. Zdobiona płaskorzeźbami, czasem malowana.

etymologia – dział językoznawstwa (nauki o języku) badający pochodzenie wyrazów oraz zmiany ich znaczenia i formy w miarę upływu czasu.

federacja – forma organizacji terytorialnej państwa, którego części (stany, kraje) na swoim terytorium mają pewną samodzielność we władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądownictwie.

filozofia – ogólna, fundamentalna, racjonalna i krytyczna wiedza o wszystkim, co istnieje. Rozważania na temat problemów podstawowych (istnienie, umysł, poznanie, wartości, język).

formacja roślinna – typowe dla danego regionu zbiorowiska roślinne o podobnym wyglądzie zewnętrznym, wymaganiach glebowych i klimatycznych.

fundator – założyciel instytucji czy inicjator budowy np. kościoła lub wykonania elementu wyposażenia ponoszący z tego tytułu określone koszty. Fakt fundacji upamiętniają tablice, obrazy i rzeźby.

genealogia – nauka badająca stosunki pokrewieństwa między ludźmi i więzi rodzinne.

generał (sejmik generalny) – w dawnej Polsce do XVII wieku był to zjazd posłów wybranych na sejmikach ziemskich oraz senatorów z danej prowincji.

getto – część miasta przymusowo wydzielona jako miejsce zamieszkania mniejszości narodowych lub religijnych, najczęściej żydowskich.

gleby bielcowe – ubogie gleby występujące na piaskach o małej zawartości próchnicy. Rosną na nich zazwyczaj bory.

gleby opadowo-glejowe – powstałe przy płytoko zalegających wodach opadowych. Nie ma w nich tlenu, mają sinozieloną barwę. Wykorzystywane są pod uprawy.

gleby płowe – dość żyzne gleby bogate w próchnicę, utworzone głównie z glin. Występują pod lasami liściastymi i mieszanymi.

gleby rdzawe – ubogie i suche gleby powstałe na piaskach, w większości porośnięte lasami liściastymi lub przeznaczone pod uprawy.

gmina żydowska – patrz: kahał.

gospodarka rynkowa – typ gospodarki regulowanej przez rynek, potocznie oznacza gospodarkę kapitalistyczną. Wzorcową gospodarką rynkową była brytyjska gospodarka w pierwszej połowie XIX wieku, o minimalnej funkcji gospodarczej państwa.

gotyk – styl w architekturze i sztuce rozwijający się w XII–XVI wieku, mający odzwierciedlać wielkość Boga. Ogromne budowle wznoszono z kamienia. Miały lekką konstrukcję, były strzeliste i delikatnie dekorowane, rozświetlone we wnętrzu barwnym światłem przenikającym przez wysokie witraże.

gotyk nadwiślański – okres w polskiej architekturze, w którym budowle wznoszono z cegły, a detale wykonywano z kamienia. Kościoły często miały dwie nawy, budowano też bazyliki o niskich nawach bocznych. W konstrukcji stosowano filary i przypory stawiane przy ścianach oraz dwudzielne okna i portale.

grąd – wielogatunkowy las liściasty lub mieszany z przewagą grabu i dębu, z domieszką lipy, klonu, jaworu i świerku.

grodzisko – pozostałość po grodzie lub osadzie obronnej w kształcie owalnego wzniesienia, z zachowanymi śladami wałów drewniano-ziemnych. W Polsce grody budowano w późnej epoce brązu (lata 2200–700 p.n.e.) i wczesnej epoce żelaza (kultura łużycka, około 1300–400 lat p.n.e. oraz kultura pomorska, VII–IV wiek p.n.e.) oraz we wczesnym średniowieczu (VII–VIII wiek n.e.).

grupa etniczna – grupa społeczna o odrębnym języku, swoistej kulturze, poczuciu więzi i świadomości odrębności.

gubernia – jednostka podziału administracyjnego w Rosji wprowadzona przez Piotra I Wielkiego w 1708 roku, przetrwała w ZSRR do 1929 roku. W Królestwie Polskim w latach 1837–1915 zamiast województw były gubernie.

hołd lenny – w społeczeństwie feudalnym ceremonia publicznej przysięgi wierności składana seniorowi (zwierzchnik wasała) przez wasała (osoba wolna oddająca się pod opiekę).

ił – bardzo drobnoziarnista skała osadowa.

industrializacja (uprzemysłowienie) – szybki rozwój przemysłu w stosunku do innych działów gospodarki i wynikający z tego większy udział przemysłu we wzroście dochodu narodowego.

inkorporacja (wcielenie) – w dawnej Polsce wcielenie do Korony pewnych obszarów jako jej części składowych.

innowierca – osoba należąca do innego wyznania, wyznająca inną wiarę.

integracja – zacieśnianie współpracy gospodarczej między regionami oraz więzów międzyludzkich i akceptacja wspólnych wartości i norm.

Jaćwingowie – lud bałtycki żyjący w średniowieczu, wymarły w XVI wieku, spokrewniony z Prusami i Litwinami, zamieszkujący Jaćwież (Sudowię) – teren między Biebrzą, Niemnem i Szeszupą a jeziorami Mamry, Śniardwy i rzeką Ełk. W XIII wieku organizowali najazdy na ziemie polskie, w latach 1278–1283 zostali wyniszczeni przez Krzyżaków.

judaizm – wyznanie możeszowe, religia narodowa Żydów, zespół wierzeń, wartości etycznych i postaw wynikający z tradycji i obyczajów narodu żydowskiego. Wiara w jednego Boga, Stwórcę świata i opiekuna, który zawarł z ludem Izraela wieczyste przymierze, obiecując ochronę i pomoc w zamian za przestrzeganie nakazów. Ukształtował się w drugim tysiącleciu p.n.e.

jurydyka – w XV–XVIII wieku teren w granicach dużego miasta wyłączony spod zarządu władz miejskich. Jurydyki należały do magnatów, duchowieństwa i szlachty.

kabała – tajemne nauki judaizmu i mistyki żydowskiej, wszystkie ezoteryczne (nie dostępne dla ogółu, wydzielone dla wtajemniczonych grupy ludzi) kierunki w judaizmie. Kabaliści doszukiwali się ukrytego sensu Biblii, głosili wiarę w magiczną siłę liter tekstu biblijnego i kombinacji liter imienia boskiego.

kahał – żydowska gmina wyznaniowa oraz zarząd gminy odpowiadający za jej życie społeczne i religijne.

kalwinizm – doktryna religijna stworzona przez Jana Kalwina w Kościele ewangelicko-reformowanym, wywodząca się z reformacji.

kamienica czynszowa – murowany budynek mieszkalny w mieście, przynajmniej jednopiętrowy, stojący w zwartym szeregu innych domów, w którym właściciel ma mieszkania na wynajem.

kasata zakonu (sekularyzacja) – likwidacja zakonu, przejście majątku zakonu spod władzy kościelnej na rzecz władz świeckich.

kasztelan – do końca XIII wieku urzędnik sprawujący władzę administracyjno-wojskową w kasztelanii (okręgu grodowym), później tytułarny urzędnik ziemski (do 1831 roku).

kaznodzieja – duchowny zajmujący się wygłaszaniem kazań.

kircha – potocznie kościół protestancki.

kirkut – cmentarz żydowski z charakterystycznymi nagrobkami – tzw. macewami.

klasy bonitacyjne gruntów – ocena jakości gruntów rolnych określająca ich wartość użytkową, żyzność, ilość wód, klasę gleby i trudność uprawy.

kodyfikacja – jednorazowe połączenie dużego zespołu przepisów prawnych w jednolity, usystematyzowany zbiór, uporządkowanie norm tworzących daną gałąź prawa.

kolegium jezuickie (szkoła jezuicka) – w Polsce od 1565 roku szkoła prowadzona przez zakon jezuitów. Pojawienie się kolegiów jezuickich (z pijarskimi i teatyńskimi) było przełomem w edukacji. Wspierane przez królów kolegia szybko się rozwijały. Po ogłoszeniu kasaty zakonu w 1773 roku zarząd nad szkołami przejęła Komisja Edukacji Narodowej.

kolej normalnotorowa – kolej o odległości między szynami wynoszącej 1435 mm.

koligacje polityczne – małżeństwa zawierane ze względu na płynące z ich zawarcia korzyści dla państwa (np. sojusz z władcami rodzinnego kraju małżonki).

kolonizacja – osadzenie mieszkańców i tworzenie osad na terenach słabo zaludnionych lub niezamieszkanymi.

Komisje Dobrego Porządku – instytucje powoływane w Rzeczypospolitej od 1765 roku, które miały uporządkować wszystkie sprawy większych miast (finanse, cechy, zabudowa).

komunizm – ideologia równości i wspólnoty w społeczeństwie oraz racjonalności w kierowaniu gospodarką. Głosiła nieuchronność upadku kapitalizmu. Bezklasowa forma organizacji społecznej, ustrój w państwach rządzonych przez partie komunistyczne.

konfederacja – związek zawarty dla osiągnięcia określonych celów. W Polsce konfederacje miast pojawiły się w XIII wieku, konfederacje szlacheckie od połowy XIV wieku, konfederacje wojskowe w XVII–XVIII wieku. Konfederacje nieuznane przez króla uważano za bunty (rokosze).

konfesja – wyznawana religia, wyznanie.

koniunktura – zmieniająca się aktywność gospodarcza.

konwertyta – osoba, która zmieniła jedno wyznanie chrześcijańskie na inne.

kościół farny – dawniej kościół parafialny, usytuowany najczęściej przy rynku. Dziś oznacza, że jest to najstarszy kościół w mieście.

kruchta – część kościoła, przedsionek usytuowany przed wejściem, wydzielony z wnętrza kościoła lub w formie przybudówki.

kryzys gospodarczy – kryzys ekonomiczny, gwałtowne zmniejszenie się aktywności gospodarczej (produkcji, zatrudnienia, inwestycji).

kurator oświaty – organ administracji rządowej sprawujący nadzór pedagogiczny nad placówkami oświatowymi.

kwartha (czyli czwarta część) – nazwa podatku ustanowionego w 1563 roku, naliczanego dzierżawcom w wysokości jednej czwartej, a od 1567 roku jednej piątej dochodów z dóbr królewskich. Podatek ten przeznaczony był na utworzenie i utrzymanie tak zwanego wojska kwarcianego.

latopis Nestora (*Powieść minionych lat*) – staroruski dokument opisujący dzieje państwa ruskiego od czasów najdawniejszych (przybycie Ruryka) do początku XII wieku. Według tradycji jego autorem był kijowski mnich Nestor, ale prawdopodobnie tylko najstarszej wersji napisanej w 1113 roku. Do dziś zachowały się jego późniejsze odpisy.

lenno – w średniowieczu ziemia nadawana przez seniora w użytkowanie wasalowi, zawieranie umowy lennej następowało przez złożenie hołdu.

liberalizacja – stopniowe przekazywanie praw i uprawnień, zastrzeżonych wcześniej dla elity przywódczej, która dzięki nim mogła kontrolować społeczeństwo. Po liberalizacji najczęściej następuje demokratyzacja.

limes – obronny system graniczny w Cesarstwie Rzymskim, składający się z umocnionych obozów legionów, małych twierdz i wież strażniczych połączonych drogami i wałami z palisadą.

lokacja – pierwotnie założenie nowego miasta lub wsi, później także przekształcenie istniejącej osady w miasto.

lokacja na surowym korzeniu – lokacja wsi lub miasta przeprowadzona w miejscu niezagospodarowanym i niezamieszkanym.

luteranizm – chrześcijański ruch reformacyjny zapoczątkowany przez Marcina Lutra w XVI wieku. Zasady wiary luteranów to: usprawiedliwienie człowieka przez wiarę, nie przez uczynki, uznawanie Biblii za jedyne źródło prawd religijnych i dwóch sakramentów – chrztu i komunii. W okresie reformacji jego zasady były podstawą doktryny Kościoła ewangelicko-luterańskiego.

łagier (gułag) – w Związku Radzieckim obóz pracy przymusowej, właściwie poprawczy obóz pracy, czyli miejsce więzienia, odosobnienia i ekonomicznej eksploatacji więźniów.

łęg – las o bogatym podszyciu i runie, występujący w dolinach rzecznych.

mady rzeczne – żyzne gleby utworzone z warstw osadów naniesionych przez rzekę.

marszałek wielki koronny – pierwszy „minister” w Koronie o kompetencjach zbliżonych do współczesnego ministra spraw wewnętrznych. Historyczny urząd w Polsce w okresie średniowiecza i I Rzeczypospolitej.

mennica – zakład zajmujący się produkcją (biciem) monet.

mennonici – odłam protestancki anabaptystów założony w 1536 roku przez Mennona Simmonsa we Fryzji (Holandia). Jego wyznawcy uznają chrzest dorosłych i Eucharystię. Są przeciwni przemocy, służbie wojskowej i składaniu przysięg.

miasta hanzeatyckie – w Europie od średniowiecza od końca XII wieku miasta te należały do Hanzy, związku kupców i miast, który miał uzyskiwać przywileje handlowe. Największe znaczenie miała Hanza niemiecka z ośrodkiem w Lubece, która w XIV–XV wieku była

potęgą handlową (szczególnie w handlu bałtyckim) i polityczną. Do Hanzy należało około 70 miast, głównie północnoniemieckich i nadbałtyckich (m.in.: Kolonia, Hamburg i Brema oraz Szczecin, Królewiec, Gdańsk i Toruń, ale również Wrocław i Kraków). W 1669 roku odbył się ostatni zjazd trzech miast Hanzy.

monarchia – forma rządów, w której suwerennym władcą jest monarcha (król, cesarz, sułtan, car), sprawujący władzę dożywotnio, samodzielnie lub z innymi organami państwa.

morena – wzniesienie utworzone z materiału skalnego (głazy, żwiry, piaski, pyły i gliny) naniesionego przez lodowiec.

morena czołowa – powstaje wzdłuż czoła lodowca lub lądolodu w miejscu zatrzymania się poprzedzającego jego zanik. Zbudowana jest z gliny i głazów. Ma kształt wału, wzgórza lub ciągu wzgórz.

most pontonowy – tymczasowy most składający się z połączonych pontonów, barek lub łodzi, stawiany, gdy nie ma możliwości wybudowania innych, droższych konstrukcji.

możnowładztwo – najwyższa warstwa średniowiecznego rycerstwa zajmująca uprzywilejowaną pozycję w państwie, posiadacze największych majątków ziemskich mający dostęp do najwyższych urzędów państwowych i kościelnych.

nacjonalizacja – przejęcie przez państwo praw własności ziemi i kapitału na podstawie aktu prawnego, za odszkodowaniem lub bez.

nanos – materiał przyniesiony i osadzony przez wodę, rzekę (szlam, muł, osad).

Natura 2000 – program utworzenia w krajach Unii Europejskiej wspólnego systemu obszarów objętych ochroną przyrody.

nawa – część kościoła przeznaczona dla wiernych.

nekropolia – cmentarz otoczony kultem.

niecka – niewielkie podłużne obniżenie terenu.

niedział – zbiorowa własność nieruchomości w rodzinie. Uczestnicy niedziału nie mieli indywidualnej własności i władali nią wspólnie.

nuncjusz papieski – przedstawiciel dyplomatyczny (w randze ambasadora) Stolicy Apostolskiej.

ohel – grobowiec na cmentarzu żydowskim, kaplica grobowa ważnej osoby (np. cadyka).

okręg przemysłowy – skupisko wielu zakładów przemysłowych na silnie zurbanizowanym, niewielkim terenie. W okręgu duża część ludności zatrudniona jest w przemyśle.

olsy (olszyna) – las liściasty z przewagą olszy i domieszką jesionu i świerka.

onomastyka – nauka zajmująca się badaniem nazw własnych.

opactwo – klasztor z przynajmniej 12 mnichami prowadzącymi wspólne życie, zarządzany przez opata, z należącymi do niego posiadłościami ziemskimi.

orator – mówca, który opanował sztukę retoryki (krasomówstwa, sztuki wymowy, umiejętności przekonywania).

ortodoksja – prawowierność, dosłownie: „prawdziwa wiara”, uznawanie całości doktryny danej religii, zgodność z dogmatami wiary.

pacyfizm – ruch społeczno-polityczny dążący do pokoju, potępiający wojny.

pańszczyzna – przymusowa praca chłopów na rzecz pana w zamian za prawo użytkowania gospodarstw. W Polsce średniowiecznej było to kilka dni rocznie, w XVI wieku – około trzech dni tygodniowo, w XVII–XVIII wieku – pięć dni w tygodniu i więcej. W Królestwie Polskim zniesiono ją w 1863 roku.

parcelacja – podział gruntów większych gospodarstw rolnych przez sprzedaż działek (parceli) lub ich nadanie. Może to być podział dobrowolny lub ustawowy. Jest to jeden z elementów reformy rolnej.

parlament – naczelny organ przedstawicielski w państwie. Jego członkowie są wybierani w wyborach powszechnych. Sprawuje on głównie funkcje ustawodawcze, kontroluje rząd i administrację oraz egzekwuje polityczną odpowiedzialność rządu, premiera i ministrów.

partycypacja – uczestnictwo, udział jednostek w podejmowaniu decyzji politycznych i ekonomicznych, współpraca między instytucjami a społeczeństwem.

partykularyzm – tu: zaznaczanie odrębności terytorium, patrz: separatyzm.

pisarz – w dawnej Polsce urzędnik w sądzie, kancelarii (królewskiej lub książęcej), administracji wojskowej.

platforma paleozoiczna – fragment skorupy ziemskiej utworzony z osadów pokrywających wypiętrzone i później zrównane przez erozję stare góry. Rzeźba tego terenu jest urozmaicona, składają się na nią niziny, wyżyny oraz góry.

platforma prekambryjska – fragment płyty kontynentalnej, której podłoże ukształtowało się w okresie prekambryjskim. Tworzą ją skały wulkaniczne i metamorficzne.

podkomorzy – od końca XV wieku urzędnik zarządzający dworem panującego, blisko związany z władcą, od XIV wieku także urzędnik ziemski.

podśędek – urzędnik w sądzie dworskim księcia, od XIV wieku zastępca sędziego ziemskiego.

podskarbi – urzędnik zarządzający skarbem. Od XIV wieku na dworze królewskim (koronny, wielki), od 1590 roku zarządzał skarbem publicznym (wielki) i królewskim (nadworny).

populacja (ludność) – zbiorowość mieszkańców poddana badaniom statystycznym, zróżnicowana pod względem cech ilościowych (np. wysokości dochodów) lub jakościowych (np. płci).

praca organiczna – na ziemiach polskich miała miejsce w latach 1815–1905. Był to postulat pozytywizmu, wzywający do podjęcia przez wszystkie warstwy społeczeństwa wspólnego wysiłku na rzecz rozwoju gospodarczego (handlu i przemysłu) oraz kulturalnego i umocnienia więzi międzyludzkich.

prepozyt – w Kościele katolickim wyższy duchowny kierujący kapitułą (organem władzy) katedry, także proboszcz kolegiaty lub zastępca przełożonego zakonu.

prezbiterium – część kościoła przeznaczona dla duchowieństwa, wydzielona podwyższeniem, balustradą lub łukiem. Centralne miejsce w prezbiterium zajmuje ołtarz.

produkt krajowy brutto (PKB) – wartość dóbr i usług nowo wytworzonych w ciągu roku na terenie kraju.

protektor – osoba popierająca inną osobę lub sprawę.

protestantyzm – nazwa Kościołów i wspólnot chrześcijańskich wywodzących się z reformacji XVI wieku.

Prudential – warszawski wieżowiec wybudowany w latach 1931–1933 w stylu art déco. Dawna siedziba angielskiego Towarzystwa Ubezpieczeń Prudential (Przezorność).

Prusowie – ludy bałtyckie zamieszkujące w średniowieczu tereny między Pomorzem, Mazowszem, Litwą a Bałtykiem (wybrzeże Bałtyku między dolną Wisłą a dolnym Niemnem). Obecnie jest to terytorium województwa warmińsko-mazurskiego i obwodu kaliningradzkiego. W XIII wieku organizowali najazdy na Mazowsze, w latach 1233–1283 byli wyniszczani przez Krzyżaków.

przedgórze – lekko falisty obszar ciągnący się równolegle wzdłuż pasma górskiego.

przepis wykonawczy (akt wykonawczy) – obowiązujący akt prawny wydawany przez odpowiedni organ państwa lub samorządu na podstawie upoważnienia ustawowego.

przymus cechowy – w miastach polskich od XIII wieku przymusowa przynależność do organizacji zawodowej rzemieślników jednej lub kilku pokrewnych specjalności. Członkom (mistrzom zatrudniającym czeladników i uczniów) zapewniał on wyłączne prawo produkcji w mieście i bronił ich interesów. W XIX wieku gospodarcza rola cechów zanikła, obecnie pełnią funkcje organizacyjno-samorządowe i szkoleniowe.

przyrost naturalny – różnica między liczbą urodzeń a zgonów w danym okresie i na danym terytorium. Jest on podawany w przeliczeniu na 10 tysięcy ludzi i wyrażany w promilach (‰). Może być dodatni lub ujemny.

przysiółek – skupisko kilku gospodarstw położonych poza wsią lub małą wioską (kolonia).

rada municypalna – rada miejska.

rajca – od XIII wieku członek rady miejskiej, od XVII wieku nazywany radnym.

reakcja pogańska – seria wydarzeń w monarchii wczesnopiastowskiej, które miały miejsce w latach trzydziestych XI wieku. Ich kulminacją był wybuch powstania w 1037 roku przeciwko wzrostowi powinności wobec książąt i wprowadzaniu chrześcijaństwa.

referendarz koronny – urząd w I Rzeczypospolitej powołany w 1507 roku przez króla Zygmunta I Starego. Referendarz na dworze monarchy przyjmował osoby prywatne i później referował ich prośby kanclerzowi i królowi. Od około 1600 roku był to urzędnik sądowy.

reformacja – ruch religijno-polityczno-społeczny zapoczątkowany w 1517 roku przez Marcina Lutra w Wittenberdze. Miał na celu odnowę chrześcijaństwa. Był reakcją na negatywne zjawiska mające miejsce w Kościele. Wystąpił przeciwko odpustom, głosił konieczność moralnej i teologicznej odnowy Kościoła (powrót do Biblii i pierwszych nauk chrześcijańskich).

rekatolicyzacja (kontrreformacja) – nurt w Kościele katolickim w XVI–XVII wieku, będący reakcją na reformację. Jego celem było ponowne wprowadzanie wyznania katolickiego do społeczności protestanckich, wcześniej katolickich.

renesansowa estetyka – w sztuce pojawiła się we Włoszech w XV wieku. Odwoływała się do wzorów antycznych.

restrykcje – ograniczenia.

rewolucja przemysłowa – okres zmian technicznych, ekonomicznych i społecznych. Przejście od gospodarki opartej na pracy ludzkiej do gospodarki opartej na wykorzystaniu węgla (w XVIII–XIX wieku) i ropy naftowej (w XX wieku) do pozyskania energii.

rocunki – to miesięczne lub kwartalne kadencje sądów grodzkich, na których sądzono do określonej wysokości grzywien i rozstrzygano sprawy uboższej szlachty.

roślina endemiczna – gatunek unikalny dla danego regionu, występujący na ograniczonym obszarze, nigdzie indziej niewystępujący naturalnie.

roślinność łęgowa – podmokła łąka położona w dolinie rzeki.

rozbiecie (rozdrobnienie) feudalne (inaczej rozbiecie dzielnicowe) – etap rozwoju państw feudalnych, polegający na podziale monarchii wczesnośredniowiecznej na bardziej lub mniej samodzielne księstwa dzielnicowe.

rusyfikacja – miała miejsce na ziemiach polskich w XIX wieku. Były to działania narzucające ludności zamieszkującej polskie ziemie podporządkowane Rosji rosyjską kulturę i świadomość narodową. Rusyfikacja prowadzona była w czasie zaboru w latach 1772–1918, jej nasilenie nastąpiło po upadku powstań: listopadowego w latach 1830–1831 i styczniowego w latach 1863–1864.

rzędówka – wieś z luźną zabudową wzdłuż drogi, najczęściej po jej jednej stronie i prostopadłymi do drogi szerokimi pasami pól.

saldo migracji – różnica między napływem (imigracja) a odpływem (emigracja) ludności z danego obszaru w określonym czasie.

scena alegoryczna – malowidło mające znaczenie dosłowne i sens przenośny. Przedstawia pojęcia, idee lub wydarzenia przy pomocy obrazów o charakterze symbolicznym.

scesja – styl w sztuce z przełomu XIX i XX wieku. Jego cechami są: płynne, faliste linie, zdobienia abstrakcyjne lub roślinne, elementy sztuki japońskiej, swobodne kompozycje, asymetria i subtelna pastelowa kolorystyka.

sejm walny – parlament w dawnej Polsce, zgromadzenie decydujące o polityce Rzeczypospolitej, działające od XIV do XVIII wieku.

sejmiki generalne – zjazdy posłów, których wybrano na sejmikach ziemskich oraz senatorów z danej prowincji. Zanikły w XVII wieku.

sejmiki partykularne – wybierano na nich kandydatów na urzędy ziemskie (sejmik elekcyjny) oraz przedstawicieli szlachty i duchowieństwa do władz ustawodawczych i sędowniczych (deputacki), nakładano lokalne podatki i kontrolowano wydatki oraz wybierano poborców podatkowych (gospodarczy), zbierały się także po obradach sejmiku walnego, aby wysłuchać relacji z obrad sejmowych (relacyjny).

sejmiki ziemskie – od końca XIV wieku były to zjazdy szlachty z danego terenu (ziemi lub województwa).

separatyzm – dążenie do oddzielenia się grupy z całości, wyodrębnienia pod względem narodowym, politycznym, etnicznym, religijnym czy terytorialnym.

snycerka – sztuka rzeźbienia w drewnie.

starosta – w średniowieczu był to naczelnik wspólnoty rodowo-terytorialnej Słowian, od XIV wieku urzędnik królewski potem ziemski, od XIX wieku kierownik powiatu.

stożek sandrowy – forma powierzchni terenu powstała na skutek nagromadzenia osadów niesionych przez wodę (rzekę) w miejscu zmniejszenia się prędkości jej biegu.

strefa Teisseyre’a-Tornquista – ciąg uskoku tektonicznych na granicy platformy wschodnioeuropejskiej ze strukturami geologicznymi Europy Zachodniej. Istnienie strefy odkrył polski geolog Wawrzyniec Teisseyre. Jego badania potwierdził Alexander Tornquist.

stróża – we wczesnym średniowieczu obowiązek pilnowania przez chłopów małych grodów strażniczych, przejść granicznych i wiejskich dworów księcia oraz pogoni za nieprzyjacielem.

struktura agrarna – klasyfikacja gospodarstw rolnych według określonych kryteriów, najczęściej: ogólna powierzchnia ziemi lub użytków rolnych, wartość produkcji towarowej lub dochodu.

suwerenność – niezależność, samodzielne sprawowanie władzy na określonym terenie.

synagoga (bóżnica, bożnica) – ośrodek życia religijnego i społecznego Żydów, miejsce modlitw, studiowania Tory (Pięcioksiąg Mojżesza lub cały Stary Testament), nauczania oraz siedziba władz gminy żydowskiej i sądu. Budynek składa się z sali modlitw dla mężczyzn i pomieszczenia dla kobiet oraz z przedsionka.

synod – zebranie przedstawicieli duchowieństwa i władz świeckich w Kościołach chrześcijańskich.

system kartkowy – kartkowe zaopatrzenie w okresach trudności gospodarczych, wojen lub klęsk żywiołowych, reglamentowana dystrybucja towarów (głównie żywności) na podstawie bonów lub kuponów uprawniających do nabywania określonych dóbr.

szczyt sterczynowy – ściana frontowa w budowlach gotyckich, na wysokości poddasza bogato zdobiona sterczynami – smukłymi wieżyczkami o ażurowej i delikatnej dekoracji.

szlachta – wyższa warstwa społeczna wywodząca się ze stanu rycerskiego obciążona obowiązkiem służby wojskowej i posiadająca pewne przywileje społeczne, w tym przywilej posiadania ziemi.

sztucer – myśliwska broń kulowa z gwintowaną lufą używana do polowań na grubą zwierzynę.

świdermajer (styl nadświdrzański) – drewniana architektura letniskowa powstała na przełomie XIX i XX wieku w miejscowościach znajdujących się w pobliżu Otwocka pod Warszawą. Jest to budownictwo o lekkiej konstrukcji i bogatych zdobieniach, ukształtowane pod wpływem architektury szwajcarskiej. Charakterystyczne dla niego są drewniane ażurowe zdobienia werand i ganków oraz szpiczaste zwieńczenia dachów.

tabor kolejowy – wszystkie pojazdy szynowe (np. lokomotywa, wagon, drezyna).

taksa infeudacyjna – opłata za nadanie prawa lennego.

taras akumulacyjny – płaski stopień powstały na skutek nagromadzenia osadów przez płynącą wodę.

teologia – nauka o Bogu i doktryna danej religii. Chrześcijańska wiedza na temat Boga, człowieka, świata, treści objawienia, wiary i zasad moralnych.

toponomastyka – dział onomastyki zajmujący się badaniem nazw miejscowych (osiedli, gór, rzek) oraz ich dziejów.

ukaz – akt prawny wydany w Rosji przez cara.

ulicówka – wieś o zwartej zabudowie ustawionej wzdłuż jednej drogi, po obu jej stronach. Wyglądem przypominająca ulicę w mieście.

unia personalna – związek dwóch lub więcej państw mających wspólnego monarchę, prezydenta lub inny organ władzy, przy zachowaniu przez te państwa odrębności prawnej, politycznej i ustrojowej.

urbanistyka – nauka o planowaniu miast i osiedli oraz ich powstawaniu i historii rozwoju.

uskok – struktura tektoniczna powstała przez pęknięcie i przesunięcie się względem siebie mas skalnych.

utopia – idealne, nieistniejące w rzeczywistości, doskonałe społeczeństwo lub państwo.

węzeł hydrograficzny – miejsce zbiegania się kilku rzek łączących swoje wody.

wiek nieprodukcyjny – przedział wiekowy, w którym ludzie nie wykonują pracy przynoszącej dochód. Są to mężczyźni i kobiety poniżej osiemnastego roku życia oraz mężczyźni w wieku powyżej sześćdziesięciu pięciu lat i kobiety w wieku powyżej sześćdziesięciu lat (obecnie wiek ten ma zostać określony dla kobiet i mężczyzn na sześćdziesiąt siedem lat).

wiek produkcyjny – przedział wiekowy, w którym ludzie wykonują pracę przynoszącą dochód. Są to mężczyźni między osiemnastym a sześćdziesiątym piątym oraz kobiety między osiemnastym a sześćdziesiątym rokiem życia.

wieża bramna – wieża w murach obronnych z bramą przejazdową na dole.

wieża cylindryczna – wysoka budowla wolno stojąca lub część innego budynku wzniesiona na planie koła.

władze municypalne – władze miejskie.

włoka (łan) – jednostka powierzchni gruntu o zróżnicowanej wielkości (od 3 do 50 ha).

woda mineralna – naturalna woda zawierająca rozpuszczone sole mineralne lub inne składniki oraz np. gazy (dwutlenek węgla, siarkowodór).

wody artezyjskie – wody podziemne występujące pod ciśnieniem, samoczynnie wypływające na powierzchnię ze studni. Najczęściej znajdują się na obszarach o nieckowatej budowie.

wody termalne – wody podziemne o temperaturze przekraczającej średnią roczną temperaturę powietrza w okolicy.

wolnomularstwo (masoneria) – tajny ruch międzynarodowy powstały w XVIII wieku. Miał na celu moralne i społeczne doskonalenie człowieka, szerzył światopogląd racjonalistyczny (wywodzący się z tradycji oświeceniowej), deistyczny (Bóg stworzył świat, lecz nie interweniuje w bieg jego zdarzeń) i antyklerykalny (wrogi wobec kleru). W Polsce loże masońskie (elementarne jednostki organizacyjne, jak również miejsca spotkań masonów) działały w latach 1735–1938 i od 1961 roku działają do dziś.

wtórne nasadzenia – teren sztucznie zalesiony przez człowieka.

wydma paraboliczna – wydma w kształcie łuku o ramionach skierowanych pod wiatr.

wysoczyzna – rozległe niewysokie wzniesienie zbudowane z materiału morenowego (głazy, żwiru, piaski, pyły i gliny).

wyżyna – obszar położony ponad 300 m n.p.m., o niewielkich różnicach wysokości względnych.

zakon – organizacja religijna, której członkowie składają śluby i żyją według ściśle określonych reguł. Mężczyźni to mnisi, zakonnicy, bracia; kobiety to zakonnice, mniszki, siostry.

zbiegostwo kmieci – do połowy XIX wieku ucieczki chłopów ze wsi (z gospodarstwa lub folwarku) z powodu złych warunków życia.

zbór – lokalna wspólnota wiernych Kościołów protestanckich oraz świątynia protestancka.

zjawiska lodowe – formy zlodzenia wód powierzchniowych płynących: zamarzanie, trwała pokrywa lodowa i spływ lodów, oraz wód stojących: tworzenie się stałej pokrywy lodowej i jej zanikanie.

złodowacenie – okres, w którym znaczne obszary Ziemi pokryte były lądolodem.

zwornik – miejsce zbiegu przynajmniej trzech elementów.

żelbet – element konstrukcyjny stosowany w budownictwie, powstały z połączenia betonu z wkładkami stalowymi. Pozwala budować różnego rodzaju konstrukcje. Do zbrojenia stosuje się pręty, liny, struny, kable i siatki.

NOTES

NOTES

NOTES

NOTES

NOTES

NOTES

NOTES

NOTES

Notes section with horizontal lines for writing.

